

VAN MENSEN & DINGEN

TIJDSCHRIFT VOOR VOLKSCULTUUR

IN VLAANDEREN

AFGIFTEKANTOOR GENT X 3/8152

Driemaandelijks tijdschrift
VIIe jaargang - nr 3 & 4 sept-dec 2009
Retouradres : Clarissenstraat 14, 9000 Gent

Van Mensen en Dingen **Tijdschrift voor Volkscultuur in Vlaanderen**

VOORHEEN: Oost-Vlaamse Zanten (sedert 1926) .

UITGEGEVEN DOOR:

Koninklijke Bond der Oost-Vlaamse Volkskundigen v.z.w. (KBOV) i.s.m. het Huis van Alijn (Gent), het Museum voor Volkskunde (Brugge), en het Museum voor de Oudere Technieken (MOT) (Grimbergen).

Met de steun van de Stad GENT en de Provincie Oost-Vlaanderen.

WEBSITES EN E-MAILADRESSEN:

<http://www.kbov.be> - kbov@telenet.be

<http://www.huisvanalijn.be> - huis.alijn@gent.be

<http://www.museabrugge.be> - volkskundemuseum@brugge.be

<http://www.volkskundemuseum.be> - opgenomen in MAS

<http://www.mot.be> - info@mot.be

<http://www.volkskunde-vlaanderen.be> - info@volkskunde-vlaanderen.be

REDACTIEADRES: Clarissenstraat 14, 9000 Gent

REDACTIESECRETARISSEN:

Elise Vos, mabelise@hotmail.com

Barbara Vos (09-330 51 73; barbara.vos.gent@hotmail.com)

Jolien Van Daele, jolienvandaele@hotmail.com

Arnold Eloy (tel.: 09-220 55 85; arnold.elay@skynet.be)

Adrien Brysse, adrien.brysse@telenet.be

WEBMASTER: Jean-Paul Putzijs (tel. 09-227 98 66; jputzijs@skynet.be)

REDACTIE: Bea Baillieul, Rob Belemans, Kristien Bogaert, Adrien Brysse, Luc Daels, Johan David, Bert De Munck, Bart De Nil, Veronique De Tier, Sylvie Dhaene, Arnold Eloy, Sibylla Goegebuer, Willy Dezutter, Harlinda Lox, Peter Scholliers, Werner van Hoof, Jacques Van Keymeulen, Harry Van Royen, Els Veraverbeke, Christophe Verbruggen, Rinus Willemsen.

REDACTIERAAD: prof. dr. Jan Art, prof. dr. El Bruyninx, prof. dr. Chris De Backer, prof. Marcel De Cleene, prof. dr. Magda Devos, prof. dr. Luc François, prof. dr. Rik Pinxten, prof. Gerard Rooijackers, prof. dr. Hugo Soly, prof. Jan Tolleneer, em. prof. dr. Romain Van Eenc

CONCEPT LAY-OUT: Nina Hoste

ABONNEMENTEN-INFORMATIE:

KBOV: Luc Beyens, Vinkendal 32, 9031 Gent (Drogen) tel. 09-226.52.05 -
e-mail: kbov@telenet.be

Abonnementsgeld: 20 Euro
Steunabonnement (met naamvermelding in het tijdschrift): vanaf 30 Euro

Te storten op rekeningnummer 703-0327514-23 BE92703032751423 BIC AXABBE22. van Koninklijke Bond der Oost-Vlaamse Volkskundigen v.z.w met als mededeling: ABONNEMENT STEUNABONNEMENT.

Abonnees krijgen ten minste 4 nummers per jaar al dan niet als dubbelnummers. Losse verkoop: Euro per nummer

Copyright: Koninklijke Bond der Oost-Vlaamse Volkskundigen vzw.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag openbaar worden gemaakt door middel van druk, microfilm of op welke wijze ook, zonder schriftelijke toestemming van de uitgever en de auteur.

Artikels kunnen opgestuurd worden naar het redactieadres en worden voorgelegd aan een leescomité. Instructies voor auteurs worden op aanvraag toegestuurd. Iedere auteur is aansprakelijk voor de inhoud van zijn bijdrage.

ISSN-nummer: 1379-9460

Foto's op de kaft: J.P. Putzijs, A. Brysse, Verzameling R. Heughebaert

JAARGANG VII 2009

Beste lezer,

Met deze jongste “Van Mensen en Dingen” hopen wij u opnieuw te verrassen. U zal er tijdens de zomermaanden vast en zeker veel plezier aan beleven. Zo geeft de bijdrage van Daniël Vanacker een beeld van het aandeel dat de liberale strekking in de wereld van de coöperaties had. Minstens even interessant is het stuk van dr. Geertruida de Moor over de duivelse bijklanken die sommige dieren tijdens de Middeleeuwen hadden en hoe dit gepresenteerd werd in de literatuur en de beeldende kunst van toen. We hebben ook de grenzen van het gebruikelijke overschreden en een kortverhaal van William Peynsaert opgenomen. De omkadering van Elise Vos zorgt er voor dat deze vertelling over een eenvoudige Sovjetheld absoluut verrijkend zal zijn. Verder heeft Elise Vos ook een vervolg gebreid aan haar artikel uit 2008 over de Russische demonologie. Verder kan u zich verdiepen in streektaal via de bundeling van enkele lezingen die gehouden zijn op verschillende streektaalconferenties tussen 2006 en 2009.

Enkele studenten aan de Universiteit Gent hebben zich eveneens ingezet voor deze Van Mensen en Dingen. Zo heeft Evy Bauwens haar lopend onderzoek naar de afschaffing van heiligendagen in de vroegmoderne tijd verwerkt tot een aangename tekst. Gerd Van de Kauter gooide het over een heel andere boeg en bestudeerde hoe in de Romeinse periode de draak werd gestoken met de zogenaamde barbaren. Loonis Logghe blijft in dezelfde tijdsperiode maar schreef over een heel ander thema nl. het fenomeen van de tollenaars en het innen van belastingen.

We hopen u zeer binnenkort het volgende nummer voor te schotelen. Het belooft alvast een “pikante” aflevering te worden. U bent bij deze gewaarschuwd.

Jolien Van Daele

Voor de redactie

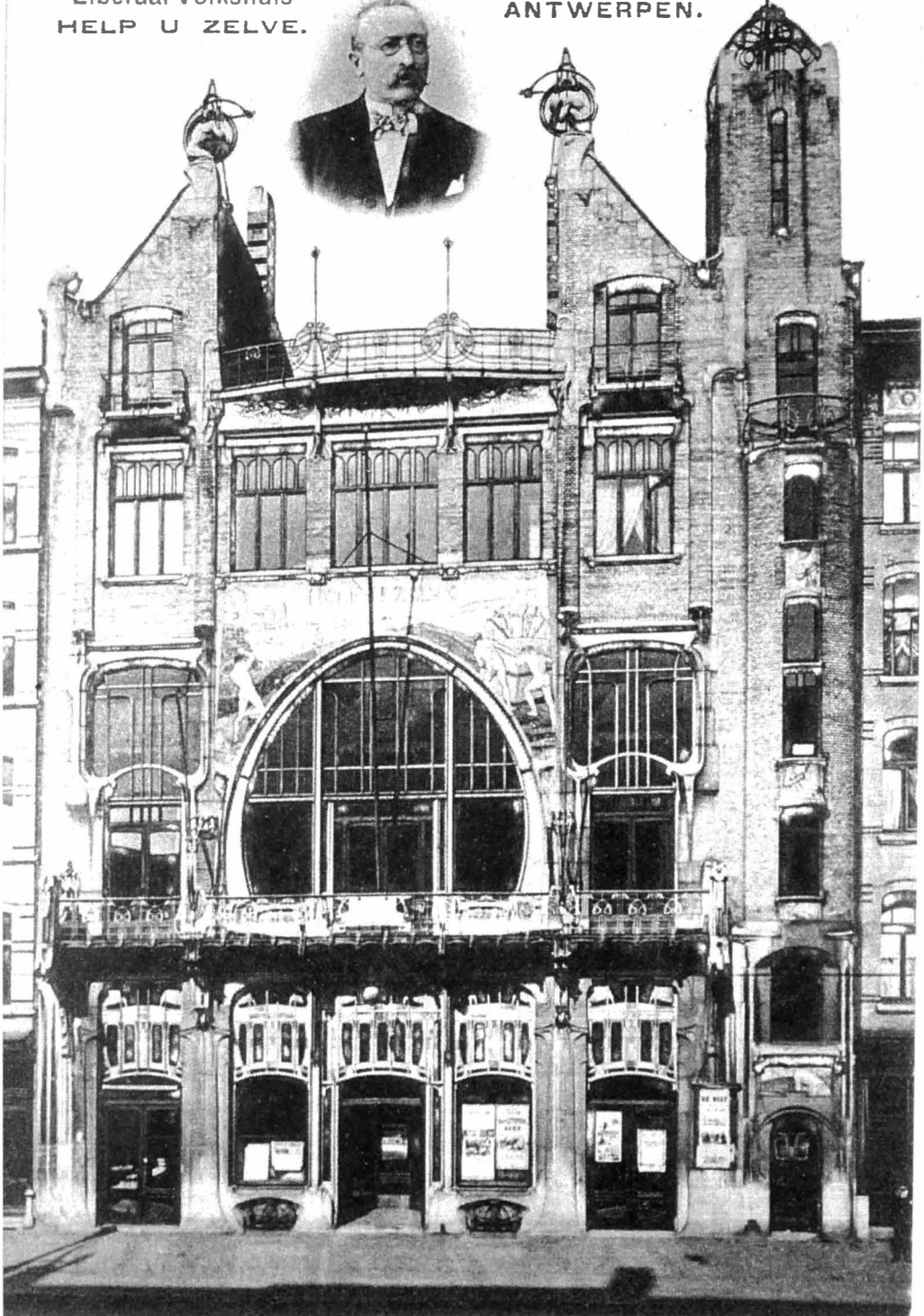
INHOUD

Blauwe bakkers en brouwers in Antwerpen (1897-1914) DANIËL VANACKER	4
De Pad als Duivelsdier GEERTRUIDA DE MOOR	62
Sasja Samovar of Isaak Babel achterna WILLIAM PEYNSAERT	73
De afschaffing van heiligendagen in Engeland en het Oostenrijkse Rijk EVY BAUWENS	82
Grappige vreemdelingen: lachen met de barbaren in de Late Oudheid GERD VAN DE KAUTER	116
Het innen van haventaksen. De vuile weg naar rijkdom LOONIS LOGGHE	119
Bolotnik en Poludnitsa: de Moerasgeest en de Middagvrouw in het Oosten en het Westen ELISE VOS	124
Over streektaal. Vier bundels met lezingen die gehouden zijn op de vier streektaalconferenties in 2006 tot en met 2009 VERONIQUE DE TIER	138
Bargoens te Zele IGNACE VAN DRIESSCHE	153
Mededelingen	162
Lezers schrijven	169

Mr Augusteyns, vader, stichter van " Help U Zelve."

Liberaal Volkshuis
HELP U ZELVE.

ANTWERPEN.

Blauwe bakkers en brouwers in Antwerpen (1897-1914)

Daniël Vanacker (Liberaal Archief, Gent)

De geschiedschrijving van de Belgische arbeidersbeweging heeft al veel aandacht besteed aan het aandeel van de coöperaties. Deze werden niet alleen opgericht om aan de leden een reeks levensnoodzakelijke goederen (vooral brood, etenswaren, kledij en kolen) te kunnen aanbieden tegen lage prijzen, maar ook om aan “klantenbinding” te doen en nieuwe leden met deze voordelen aan te trekken. De winst kon men gebruiken om de infrastructuur uit te bouwen en de werking van de andere takken van de beweging te financieren, meer bepaald de politieke organisaties, de vakbonden en de ziekenfondsen. Het meest bekende voorbeeld uit Vlaanderen is uiteraard de Gentse socialistische coöperatie *Vooruit*, waarvan de benaming “moeder *Vooruit*” meteen duidelijk maakt hoe belangrijk ze was voor de “voeding” van de beweging en haar leden. Ook over de coöperaties van de katholieke arbeidersbeweging is al heel wat gepubliceerd.

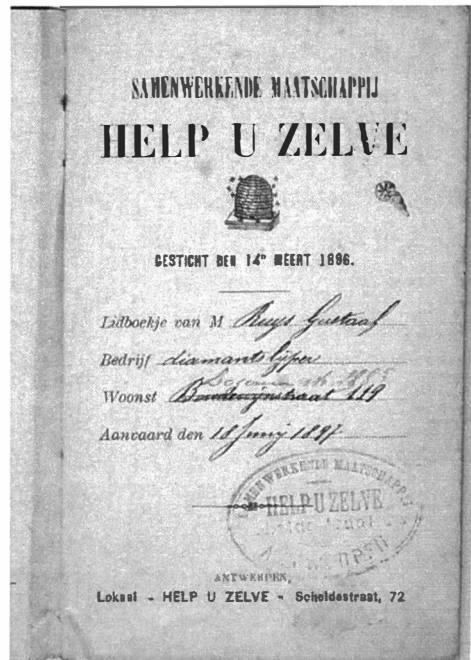
Het aandeel van de liberalen in de coöperatieve wereld wordt doorgaans als minimaal of onbestaande beschouwd. Ten onrechte, leerde ik bij het schrijven van een biografie van Leo Augusteyns (1870-1945), die in de Belle Epoque als volksvertegenwoordiger het belangrijkste politieke boegbeeld van de liberale arbeidersbeweging in Antwerpen was. In de Scheldestad richtten de kopstukken van het liberale ziekenfonds *Help U Zelve* in 1897 een coöperatieve bakkerij op en in 1903 startte een dissidente groep met de *Liberale Bakkerij*. Beide werden bloeiende instellingen. En in 1910 waagde *Help U Zelve* zich zelfs aan een coöperatieve *Volksbrouwerij*.¹

De oprichting van een bakkerij was voor de leiders van de arbeidersbeweging geen evidente maar toch een voor de hand liggende keuze. Wisten ze doorgaans weinig af van bakken en bedrijfsvoering, dan realiseerden ze zich wel hoe belangrijk brood was voor hun achterban. “Geef ons heden ons dagelijks brood”, was de dagelijkse zorg van alle

¹ Daniël Vanacker, *Een averechtse liberaal. Leo Augusteyns en de liberale arbeidersbeweging / Van activist tot antifascist – Leo Augusteyns en het Vlaams-nationalisme*, Academia Press/Liberaal Archief 2008. Dit artikel is een licht bewerkte versie van de informatie uit het eerste deel van mijn boek.

werklieden. “La classe ouvrière en fait son aliment principal”, verklaarde Harry Peters, een sociaal bewogen liberaal uit Antwerpen, tijdens het onderzoek van de *Commission du Travail* in 1887. Het vergde 15 tot 20 procent van haar inkomen. Ook na de eeuwwisseling bleef het aandeel van het dagelijks brood belangrijk. In het weekbudget van een dokwerker met vrouw en zeven kinderen uit 1911 ging zelfs 30 procent naar de aankoop van brood.²

Nochtans had de invoer van goedkoop Amerikaans graan vanaf 1870 de broodprijs gedrukt. Bovendien maakten technische vernieuwingen het mogelijk brood op industriële wijze en dus goedkoper te vervaardigen. Machines namen het lastige, manuele kneden van het deeg over. De klassieke houtovens ruimden plaats voor nieuwe, efficiëntere installaties. De scheiding van de stook- en bakruimte liet toe continu te bakken, door het stapelen van bakruimtes boven elkaar kon men de productie verveelvoudigen, enzovoort.³

2 Commission du Travail, I. *Réponses au questionnaire concernant le travail industriel*, Bruxelles 1887: nr. 2937, 2983, 3491; *De Dokwerker* 16.04.1911.

3 Annick Detremmerie, *’t Is voor de bakker. De mechanisering van de brood- en banketbakkerij*, Gent 1986: 18-43.

De eerste broodfabrieken

Enkele liberale arbeiders waren in 1879 de eerste om in Antwerpen een ziekenfonds op te richten, met de veelzeggende naam *Help U Zelve*, dat arbeiders, en alleen arbeiders, met een uitgesproken ideologische overtuiging wilde verenigen. De drukkersgast Pieter Jozef Augusteys, later bekend als “vader Augusteys”, werd de eerste voorzitter. De Antwerpse socialisten waren echter de eerste die met een bakkerij begonnen. In 1880 lanceerden enkele kameraden het voorstel met een “volksbroodbakkerij” te beginnen, maar slechts 38 militanten bleken bereid daarvoor 10 frank op tafel te leggen. De naam *De Vrije Bakkers* namen ze over van het succesrijke voorbeeld van hun Gentse gezellen. Vijf jaar later begonnen ze ook kolen te verkopen. Ondanks een gebrekkige boekhouding en veel interne ruzies werd het een succes. In mei 1886 openden de kameraden in de Dambruggestraat de *Volksapothek-Drogerij De Werker* die goedkoop geneesmiddelen leverde aan klanten en niet-klanten. De winsten van de hele onderneming maakten in 1887 de realisatie van een nieuwbouw in de Diepestraat mogelijk. Om een hypothecaire lening van 35.000 frank te kunnen krijgen, nam de bakkerij toen het statuut van een coöperatie aan. Deze telde 358 stichters. Naast een moderne bakkerij met vier ovens bouwden de socialisten een complex met een café, een feestzaal, vergaderlokalen en een kruidenierswinkel. De brochure die uitgegeven werd bij de tiende verjaardag, sprak van 50 personeelsleden, 4.000 broden per dag (dus 1,25 miljoen per jaar?), 2.400 klanten en een jaaromzet van meer dan 700.000 frank.

De socialistische bakkers verkochten hun brood aan een vaste prijs en keerden elke zes maanden (een deel van) de winst uit in de vorm van aankoopbonnen. In 1890 kostte een kilobrood 32 centiem en gaf men 6 à 7 centiem terug. Op die manier hoefden de klanten hun brood gedurende vijf weken per semester niet te betalen. Ze moesten hun broodbonnen wel op voorhand kopen. Ze schoten het geld dus voor aan hun leverancier in plaats van zelf op krediet te kopen en leerden zo hun budget beter beheren. Aan de bakkerij was een “ziekendienst” verbonden. Klanten die elke week een deel van hun winstaandeel afstonden, konden bij ziekte gratis naar arts en apotheker. Hun gezinsleden betaalden bij beiden de halve prijs. Zieke klanten kregen zes broden per week cadeau (gedurende maximum zes weken). De coöperatie verkocht ook kolen, voedingsproducten, leder en schoenen.

Het succes van de onderneming bewees volgens de socialisten “que le peuple peut se gouverner lui-même, et que s’il avait en main les éléments nécessaires, il pourrait, sans capitalistes, très bien régler sa situation”. Bovendien vond men de economische en politieke discussies op de algemene vergaderingen goed voor de vorming van de leden. “Chacun s’aide et s’instruit ainsi dans la direction de la société”. Alleen werd er bij de *Vrije Bakkers* iets te veel gediscuteerd. De werking van de coöperatie leed sterk onder de voortdurende twisten over het personeel en de aankopen. Bovendien stichtte een dissidente groep, die zich *De Wacht* noemde, in 1892 een eigen bakkerij.

Toch bleven de cijfers indrukwekkend. In 1893 bijvoorbeeld maakte de coöperatie 180.000 frank brutowinst. Deze was grotendeels aan de bakkerij te danken. Van dat bedrag keerde men 150.000 frank uit aan de 3.000 klanten (dus gemiddeld 50 frank per klant). De overige 30.000 frank gebruikte men onder meer voor de propaganda (een kleine 10.000 frank) en het tekort van de medische dienst (een kleine 4.000 frank).⁴

Niet alleen de socialisten, maar ook industriëlen ontdekten de mogelijkheden van de mechanisatie van de broodproductie. Eind 1894 waren er in Antwerpen een zevental broodfabrieken actief die hun kilobrood aan 20 centiem verkochten.⁵ Toen dook er een nieuwe concurrent op, *De Nieuwe Bakkerij* in de Nationalestraat, die slechts 17 centiem rekende en aan zijn zieke klanten het brood enige tijd gratis bezorgde. Hoewel dit bedrijf openlijk gesteund werd door enkele “grosses légumes du parti clérical”, protesteerden de *Vredes*, de parochiale kringen van de katholieke arbeiders, die de werkgelegenheid bij de kleine bakkers bedreigd zagen. De bakkersknechten begonnen zich te roeren omdat hun arbeidsvoorwaarden verslechterden. Op een van hun meetings kwam de socialist Constant Goetschalck uitleggen dat de kleine bakkers “noodlottig”

4 Voor de socialistische coöperatie zie Commission du Travail o.c. 1887: nr. 1192 en 3694 (verklaringen J. J. Welters); *Historisch verslag over de samenwerkende maatschappij De Vrije Bakkers van Antwerpen*, Antwerpen 1890; *De Werker* 06.01.1895; *De Samenwerker* 06.1896; Albert Van Laar, *Geschiedenis van de arbeidersbeweging te Antwerpen en omliggende*, Antwerpen 1926 (herdruk 1974): 46-54, 481-496; Denise De Weerd, *90 jaar coöperatie in Antwerpen – Het begin (1880-1914)*, *Socialistische Standpunten* 1971: 222-229; Geert Van Goethem, *De samenwerkende maatschappij De Werker (1880-1914)*, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 1991: 317-329.

5 De bekendste broodfabrieken waren *De Koornbloem*, *De Voorzorg*, *De Zuiderbakkerij*, *De Vlaamsche Volksbakkerij*, *Het Volksbelang*, *De Kroon* en *De Brusselsche Bakkerij* (*De Samenwerker* 15.03.1896). *De Koornbloem*, opgericht in 1874, roemde er zich op de eerste mechanische bakkerij van het hele land te zijn (*Beschrijving der fabrieken De Stoommolens en Grootte Bakkerij van Antwerpen*, Antwerpen 1906).

plaats moesten maken voor de broodfabrieken. Hij raadde hen aan de kleine bakkers te laten vallen, want in de broodfabrieken konden ze betere voorwaarden bekomen. Deze redenering lokte een scherpe reactie uit bij Jaak Verheyen, secretaris van het liberale ziekenfonds *Help U Zelve* en provincieraadslid sinds 1892 (“zoals een kalkoen die de rode rok van een koeienmeid in het oog krijgt”, schreef het socialistische weekblad *De Werker*). Hij vond dat men de kleine bakkers moest steunen en de fabrieken bekampen en gaf de gasten het advies zich te verenigen om samen een bakkerij uit te baten.⁶

Door het opbod op de Antwerpse broodmarkt daalde de prijs de volgende maanden tot 15 centiem, zodat de meeste bakkers het moeilijk kregen. Daarom spraken alle grote bakkerijen af de prijs met 2 centiem te verhogen. *De Nieuwe Bakkerij* hield zich echter niet aan die overeenkomst. Omdat de eigenaar van *De Koornbloem* in de Brugstraat het niet meer zag zitten, verkocht hij zijn bedrijf aan de firma *Van Seeters, Geenen & Cie*. Deze ging in juli 1895 van start onder de naam *De Grote Bakkerij* en slaagde erin de dominantie van *De Nieuwe Bakkerij* te doorbreken. De uitdager rekende dezelfde prijs, maar bood meer sociale voordelen aan zijn trouwe klanten. Als ze ziek werden, kregen ze hun brood tien weken lang gratis. Bij overlijden ontvingen de nabe-

⁶ *De Samenwerker* 15.03.1896; *Les Coopérateurs Belges* 01.01.1895; *Vrede's Bericht* 06.01.1895; *De Werker* 20.03.1895.

staanden een premie van 60 tot 400 frank, afhankelijk van hun verbruik. Ten slotte organiseerde het bedrijf een aantrekkelijk spaarsysteem. Er kwamen bijhuizen in Mechelen, Boom en Temse. In september 1896 bedroeg zijn dagproductie 35.000 broden, 13.000 pistolets en 5.000 koeken. De zeventien ovens bakten dag en nacht, bijna honderd brooduitvoerders stonden in voor de distributie.⁷

Begin 1896 liquideerden de kopstukken van *De Vrije Bakkers* hun coöperatie. Alle leden kregen hun 10 frank terug: Met honderd man stichtten ze de vennootschap onder firmanaam *De Metz & Cie* (genoemd naar de zaakvoerder, sigarenmaker Adolphe De Metz), die *De Werker* als commerciële naam koos. De leiding lag voortaan in handen van drie beheerders, zonder veel medezeggenschap van de basis. Ook deze ingreep maakte geen einde aan de interne problemen. De boekhouding bleef een ramp en de ruzies bleven aanhouden. Toch gingen de zaken aanvankelijk nog relatief goed. Eind 1896 telde de socialistische firma 7.500 klanten. Deze kregen voor het voorbije halfjaar 80.000 frank restorno uitbetaald (dus een goeie 10 frank per klant). Er ging 14.000 frank naar de propaganda, 8.400 frank naar aflossingen en 3.500 frank naar de resterende schulden van *De Vrije Bakkers*.

De industrialisering van het broodbakken ging uiteraard ten koste van de kleine, ambachtelijke bakkers. “La situation des petits boulangers est devenue précaire par la concurrence des coopératives et des ‘boulangeries économiques’”, meldde de *Revue du Travail* over de Antwerpse situatie in april 1896. Toch maakte deze evolutie weinig werklozen, want de bakkersgasten vonden gemakkelijk een nieuwe job in de haven. De bakkerscrisis trof niet alleen de grootsteden, maar stilaan ook de kleinere steden, stelde de socialistische specialist Louis Bertrand vast. Hij had de bakkers ooit aangeraden samen te werken om te mechaniseren, maar had geen gehoor gevonden. “Aujourd’hui, il est trop tard”. Voor hem was het grote pluspunt van deze ontwikkeling dat de grote massa goed en goedkoop brood kon eten.⁸

7 *De Samenwerker* 15.03, 06 en 09.1896, 02.1897; *Beschrijving der fabrieken* o.c. 1906.

8 *Les Coopérateurs Belges* 01.06.1896.

Help U Zelve gaat bakken

In 1897 waagden ook de liberale arbeiders zich op de Antwerpse broodmarkt. Aanleiding was een discussie op de jaarvergadering van het ziekenfonds *Help U Zelve* in juni 1896 waar een lid vroeg dat de artsen van de mutualiteit niet alleen de mannelijke leden maar ook hun vrouwen en kinderen gratis zouden verzorgen. Het bestuur antwoordde dat dit moeilijk zou kunnen zonder een verhoging van de bijdragen. Dat was een delicate aangelegenheid, want men kon de vrijgezellen toch niet voor de gezinnen laten betalen. Daarop stelde een ander lid voor een samenwerkende bakkerij op te richten om met de winst ervan de uitbreiding van de medische zorg te betalen.⁹

Dit voorstel was wellicht geïnspireerd door het voorbeeld van de Antwerpse socialistten. Op soortgelijke wijze zou het liberale ziekenfonds zijn leden niet alleen de medische kosten van hun vrouwen en kinderen kunnen betalen maar ook goed en goedkoop brood kunnen leveren. Misschien kon men zo zelfs de uitbouw van een pensioenkas financieren. Wellicht hoopten de voorstanders meteen de financiële exploitatie van het lokaal van de mutualiteit in de Scheldestraat recht te trekken. De geldschieters begonnen immers te morren omdat ze niet de afgesproken vergoeding ontvingen – er was zelfs sprake van dat ze *Help U Zelve* aan de deur zouden zetten en het pand zouden verkopen. Bij de leden kende het café weinig succes omdat ze het bier niet lekker vonden, maar het bleek niet mogelijk van brouwer te veranderen, omdat de uitbater “facteur in bier” was.¹⁰

Help U Zelve gaf een commissie opdracht de wenselijkheid van een coöperatieve bakkerij te onderzoeken. In liberale kringen lag de oprichting van samenwerkende vennootschappen erg gevoelig, omdat deze een bedreiging voor de kleine middenstand vormden. De commissie ging onder meer de mening van erevoorzitter Jan Van Rijswijck vragen. De burgemeester wees op de voor- en nadelen, maar nam zelf geen standpunt in.

In haar verslag stelde de commissie dat *Help U Zelve* aan zijn leden

9 De ontstaansgeschiedenis van de coöperatie van *Help U Zelve* staat in grote lijnen beschreven in *Het Werkersbelang* 10.1923, gepubliceerd n.a.v. haar 25-jarig bestaan. Hierna alleen aanvullende bronnen. *De Koophandel* 21.06.1896.

10 *De Koophandel* 27.06.1897; *De waarheid over de strijd in Help U Zelve*, Antwerpen s.d. (1903): 4-5. Een “facteur” was een cafébaas die contractueel aan één brouwerij gebonden was.

nieuwe voordelen moest bezorgen om de concurrentie het hoofd te kunnen bieden. Aangezien het ziekenfonds dat financieel niet aan kon, moest men naar andere middelen uitkijken. Een pensioenkas maakte niet veel kans op slagen. Een coöperatie die brood en kolen leverde, bood wel een oplossing. Het verslag ging ervan uit dat de kleinhandel daar niet zoveel last van zou ondervinden, omdat het kwaad al lang geschied was. In andere steden richtten de werklieden trouwens ook coöperaties op. Wellicht dacht de verslaggever aan de Gentse *Libérale Werkersverdediging*, die net besloten had met een coöperatie te beginnen. De commissie voelde niets voor Verheyens alternatief om een overeenkomst met enkele bakkers af te sluiten. Dat bood slechts een oplossing voor een kleine groep bakkers en zou veel problemen opleveren omdat deze niet allemaal hetzelfde brood zouden leveren. Bovendien waren soortgelijke experimenten al mislukt.¹¹

Op zondag 15 november 1896 belegde *Help U Zelve* een algemene vergadering om het voorstel toe te lichten. Het zuiden van de stad vergaderde in het lokaal van de Scheldestraat, het noorden in de *Alcazar* (Lange Beeldekenstraat). Vervolgens mochten de leden zich in een referendum uitspreken. Op dat ogenblik was net bekend geraakt dat *De Werker* 80.000 frank zou investeren in de uitbreiding van zijn bakkerij. Wellicht helpt dit verklaren waarom zo'n grote meerderheid van de leden van *Help U Zelve* – 1.600 voor, 70 tegen – de oprichting van een coöperatie goedkeurde.¹²

12

Dat nieuwsje lokte veel reactie uit in de pers. “Wat zullen de liberalen zeggen”, nu ze *Help U Zelve* “zo kranig het voorbeeld der socialisten zien volgen, zonder zich te bekreunen om het ‘vrijheidslievend’ bedrieglijk lied waarmee zij hem zo lang van zijn ware belangen afkerig maakten?” wilde het socialistische blad *De Werker* weten. Voor de klerikale pers (*Het Handelsblad*, de *Gazet van Antwerpen* en *L'Escaut*) bewees deze zaak dat de kleine bakkers het slachtoffer van de socialisten én de liberalen waren en alleen op de klerikalen konden rekenen. Een middenstander meldde in die pers dat de socialisten het moeilijk hadden en dat de Helpuzelvers hoopten “dat de afval der Diepestraat naar de Scheldestraat zal overwaaien”. Hij voorspelde meteen een stij-

11 *Het Laatste Nieuws* 15.11.1896 (samenvatting verslag); *De Koophandel* 24.11.1896; *L'Opinion* 21.10.1896; *De Werker* 23.10.1896; *De waarheid* o.c.1903: 5. De Gentenaars stichtten op 15 januari 1897 de samenwerkende maatschappij *Werkersverdediging* (statuten in *Annexe au Moniteur Belge, Sociétés* 1897, nr. 335).

12 *Het Laatste Nieuws* 15 en 19.11.1896; *L'Opinion* 06.11.1896.

ging van het alcoholisme. Veel getroffen kleine bakkers zouden immers een café openen waar de werklieden hun winst uit de coöperatie zouden gaan opdrinken.

Bij de liberale pers vond het initiatief vooral een verdediger in *L'Opinion*, het dagblad van de Antwerpse progressisten. Dit voerde aan dat men de succesvolle coöperaties niet alleen aan de socialisten mocht overlaten en dat de klerikalen ook dergelijke initiatieven namen. Bovendien waren heel wat rijke klerikalen uit Antwerpen aandeelhouder in industriële bakkerijen. Het blad vermoedde zelfs dat de hele campagne in de klerikale pers bedoeld was om *De Grote Bakkerij* te steunen.¹³

Voor de bouw en exploitatie van de bakkerij richtte *Help U Zelve* geen nieuwe rechtspersoon op. De coöperatie *Volkslust*, eigenaar van het lokaal in de Scheldestraat, kreeg gewoon een nieuwe naam en een ruimer doel. De samenwerkende maatschappij *Help U Zelve* wilde voortaan niet alleen een café uitbaten, maar tevens een bakkerij oprichten en “eetwaren alsook andere voorwerpen van gewoon gebruik” verkopen “in de best mogelijke voorwaarden van prijs en hoedanigheid”. Volgens de statuten moest het kapitaal minimum 5.000 frank bedragen. Het werd gevormd door het kapitaal van *Volkslust* en de stortingen van nieuwe aandeelhouders. Alle leden van *Help U Zelve* konden één aandeel van 10 frank kopen, eventueel af te lossen over tien weken. Zo konden de Helpuzelvers in de onderneming participeren, naast de oude geldschieters. Uiteindelijk werden bijna 800 aandelen verkocht, zodat er 7.850 frank vers kapitaal beschikbaar was.

13

Op de eerste algemene vergadering van zondag 14 maart 1897 kozen de eerste driehonderd aandeelhouders een bestuur. Dit bestond uit zeven beheerders en drie commissarissen en kwam vijf dagen later voor het eerst samen. Michel Coppens werd tot voorzitter gekozen, maar snel vervangen door winkelier Eugène Gilson. Ambtenaar Jaak De Rooy werd secretaris en meubelmaker Henri Lambrechts schatbewaarder.¹⁴ Toen een van de commissarissen drie maanden later wegens ziekte ontslag nam, werd Jaak Verheyen bij acclamatie als zijn opvolger aan-

13 *Het Laatste Nieuws* 19.11.1896 e.v.; *De Werker* 16, 18 en 19.11.1896 (met citaat uit *Het Handelsblad*); *L'Opinion* 16.11-11.12.1896.

14 De eerste beheerraad bestond uit Jaak Arents, P. J. Augusteyns, Michel Coppens, Jaak De Rooy, Karel Dom, Eugène Gilson en Henri Lambrechts; de eerste commissarissen waren Antoine Van Horenbeek, Henri Verbeek en Louis Verswijvelen.

gewezen. Zijn tegenstanders verweten hem later dat dit niet de voorgeschreven procedure was.¹⁵

Nieuw leven in de Scheldestraat

Help U Zelve trok een bakkerij op achter zijn lokaal in de Scheldestraat. August Gervais, een “architecte-expert” uit de Solvynsstraat, diende daarvoor op 31 maart 1897 een bouwaanvraag in, op 5 mei verleende het schepencollege de gevraagde vergunning. Het ging om een investering van 140.000 frank. Omdat het kapitaal van de coöperatie ruim onvoldoende was, werd er geld geleend. De liberale notaris Jan Teurlings en zijn vrienden bezorgden (minstens) 80.000 frank. Op voorstel van Verheyen stelde het ziekenfonds 25.000 frank ter beschikking. Het vroeg 4 procent intrest en dat was 1 procent meer dan wat het spaargeld op de bank opbracht.¹⁶

Help U Zelve nam zijn bakkerij in gebruik op zondag 5 september 1897. Het eerste baksel schonk men aan het *Bureel van Weldadigheid*. 's Avonds volgde een feest met optredens van de toneel- en zangafdelingen van het ziekenfonds. De volgende morgen reden de zes broodkarren van *Help U Zelve* voor het eerst uit. Ondanks het slechte weer konden ze bij 700 klanten al 1.800 broden aan de man brengen, zo vertelde men aan de pers. Een week later was er sprake van bijna twee keer zoveel klanten en 3.000 broden.

Op de tweede verdieping van de bakkerij bevond zich de bloemzolder, vanwaar men de bloem via een trechter in de kneedmachine op de eerste verdieping stortte. Aangedreven door een gasmotor kon deze 400 kilo per beurt verwerken. Op dezelfde verdieping stond een watertank van 5.000 liter. Beneden beschikte *Help U Zelve* over een bakzaal van 345 m² (23 bij 15 meter). Met twee dubbele ovens (d.w.z. met twee bakplaten), verwarmd met steenkool, kon men om de drie kwartier 480 broden van 1 kilo bakken. De zes bakkers werkten van 20 uur 's avonds

15 Statuten *Help U Zelve* 02.06.1897 (*Annexe au Moniteur Belge, Sociétés* 1897, nr. 2432); aandeel-actie nr. 308 (Liberaal Archief, HUZ); *Help U Zelve* 30.03.1897; *De waarheid* o.c. 1903: 5; De Samenwerker *Help U Zelve*, *Balans der 6 verlopen maanden*, Antwerpen 1899: 15.

16 Bouwdossier 1897/0543 (Stadsarchief Antwerpen); *De Koophandel* 11.09.1897; *De Dageraad* 19.02.1905; *Het Werkersbelang* 28.02.1907.

tot 6 uur 's morgens. Elke nacht kwam een van de beheerders, volgens een beurtrol, de productie controleren. 's Morgens vroeg trokken de uitvoerders op pad met hun hondenkar, waarin ze elk 500 broden konden meenemen. Later zette men paardenkarren in om de uitvoerders in de loop van de morgen te bevoorraden.¹⁷

Het was geen ideaal moment om met een nieuwe bakkerij te beginnen, want de bakkerswereld zat volop in een nieuwe crisis. Eind 1896 was de prijs van de bloem plots de hoogte in geschoten, van 18 naar 26 frank per 100 kilo. De meeste bakkers moesten hun broodprijs met 5 centiem verhogen. In Gent spraken de drie grote coöperaties af, over de ideologische grenzen heen, 30 centiem voor hun kilobrood te blijven rekenen en iets minder winst uit te keren. In Antwerpen had *De Werker* net een contract voor 24.000 zakken bloem aan 18 frank afgesloten. Liever dan de prijsstijging te incasseren – wat bijna 200.000 frank had kunnen opleveren – beslisten de socialisten hun oude broodprijs te handhaven. Maar door het succes van hun goedkoop brood was hun jaarvoorraad op negen maanden opgebruikt.¹⁸

17 *De Koophandel* 11.09.1897; *L'Opinion* 11.09.1897; *De Samenwerker* o.c. 1899: 10; *Het Werkersbelang* 11.10.1906. Het derde verslag vermeldt dat men de eerste dag 840 broden verkocht had (*De Samenwerker* o.c. 1899: 8).

18 *Les Coopérateurs Belges* 01.11 en 01.12.1896; *Van Laar* o.c. 1926: 496-497.

En de bloemprijs bleef stijgen. Medio 1897 kochten de socialistische dissidenten van *De Wacht* 1.500 zakken bloem aan 27,50 frank, twee weken later kostten dezelfde zakken 45 frank. Omdat *Help U Zelve* een meedogenloze concurrentieslag wou voorkomen, probeerde voorzitter Coppens in september 1897 afspraken te maken met *De Werker* en *De Wacht*. De socialisten bleken bereid hun broodprijs te verhogen. Bovendien vatten de drie coöperaties het plan op om samen met andere grootbakkerijen een bloemmolen uit te baten, maar daar kwam uiteindelijk niets van in huis.¹⁹

Het gewone kilobrood van *Help U Zelve* kostte 30 centiem.²⁰ De klanten kochten vooraf de kaarten waarmee ze de broden konden betalen. Om de zes maanden kregen ze een deel van de winst uitgekeerd in geld. De eerste keer was dat 6 centiem per brood²¹; in het zevende semester ging het al om 9 centiem. Met dit restornosysteem konden de klanten twee keer per jaar over een klein spaarpotje beschikken. Voor het zevende semester ging het gemiddeld om 16 frank per klant, wat overeenkwam met de (netto)prijs van 75 broden. De hoge uitkeringen van *Help U Zelve* dwongen *De Werker* het winstdeel van zijn klanten te verhogen. In september 1899 spraken de bakkerijen van *Help U Zelve*, *De Werker* en *De Wacht* echter af dat ze voortaan met dezelfde broodprijzen en restorno's zouden werken.²²

De bakkerij van *Help U Zelve* bezorgde niet alleen brood aan haar ledenaandeelhouders, maar aan iedereen die er wou kopen. Men leverde zelfs aan winkels, maar dat bleken geen trouwe afnemers te zijn. Het initiatief boekte snel succes. Verkocht men in het eerste semester bijna

19 *De Werker* 03.04.1901.

20 Tenzij anders aangegeven zijn de volgende paragrafen gebaseerd op de oudste semestersverslagen. Uit de beginjaren bleven drie volledige rapporten en één onvolledig verslag bewaard: 2de semester (medio 1898) in *Het Werkersbelang* 09.10.1898, 3de semester (eind 1898-begin 1899) in de brochure *De Samenwerker* o.c. 1899, onvolledige cijfers 5de semester (eind 1899-begin 1900) in *Het Werkersbelang* 08.04.1900, 7de semester (eind 1900-begin 1901) in de brochure *De Samenwerker Help U Zelve, Balans der 6 verlopen maanden (van september 1900 tot en met februari 1901)*, Antwerpen 1901. Sommige verslagen bevatten ook gegevens over de vorige (ontbrekende) semesters. De cijfers lijken niet altijd onbetrouwbaar. In het derde semester bv. werden bijna 2 miljoen broden gebakken. Gerekend aan 30 centiem per brood moest de opbrengst 600.000 frank bedragen en de restorno, gerekend aan 7 centiem, 140.000 frank. Maar bij de inkomsten staat 158.000 frank ingeschreven voor "koopwaren", terwijl men bij de uitgaven 114.000 frank als uitgekeerd winstdeel vindt. Begin 1905 publiceerde *De Dageraad* (19.02.1905) winstcijfers die niet in de semestersverslagen terug te vinden zijn.

21 *Het Werkersbelang* 02.10.1898.

22 Van Laar o.c. 1926: 497.

500.000 broden, dan waren het er in het tweede semester al 1,5 miljoen, een half jaar later 2 miljoen en in het vijfde semester gingen al meer dan 2,5 miljoen stuks de deur uit.

Behalve brood verkocht de coöperatie van *Help U Zelve* kolen met een minieme winst. Kolen had ze toch nodig voor de bakovens en kantoren. Door de aankoop van een groter volume hoefde de bakkerij minder voor haar eigen energie te betalen. Voor de klanten waren de prijzen voordelig omdat ze zelf, bij gebrek aan plaats en spaarcenten, nooit grote hoeveelheden in één keer konden bestellen. In het derde semester verkocht de bakkerij 235 ton vaste kolen en 4.700 hectoliter kolengruis. Twee jaar later lagen de cijfers lager. Dat werd toegeschreven aan de crisis in de kolenhandel tijdens de voorbije winter. Vermoedelijk konden de klanten daardoor elders goedkoper kolen vinden.

De werking van de coöperatie bracht heel wat leven in de Scheldestraat. Naast de aanvoer van de grondstoffen voor de bakkerij (bv. meer dan 2.000 ton bloem in het zevende semester) en de kolen alsook het in- en uitrijden van de broodkarren kwamen de duizenden klanten minstens twee keer per jaar langs om hun winstdeel te ontvangen. De organisatie van die uitbetaling was niet eenvoudig en lokte aanvankelijk kritiek uit. Al die “va et vient” droeg ertoe bij dat het café eveneens “goede vruchten” afwierp.

De coöperatie werd ook belangrijk als werkgever. Na één jaar had ze al 60 man in dienst, begin 1901 stelde ze 80 man tewerk. In mei 1902 sprak het liberale dagblad *De Nieuwe Gazet* van “een waar leger van bedienden”, onder wie 31 bakkers, 25 uitvoerders en een aantal controleurs, magazijniers, timmerlui en “zoldermannen”. Bij het personeel vond men ook enkele getrouwen van de beweging, zoals de gewezen diamantbewerker August Brandt, die als bediende een jaarwedde van 1.800 frank kreeg. Het minimum dagtarief bedroeg 4 frank (dus 24 frank per week), het gemiddelde jaarloon beliep een kleine 1.600 frank (dus 30 frank per week).²³

Het budget van de coöperatie overtrof aanzienlijk dit van het ziekenfonds. De rekening van het tweede semester beliep al meer dan 140.000 frank, terwijl het jaarbudget van de mutualiteit in die tijd “slechts” 44.000 frank bedroeg. Werkte de leiding van het ziekenfonds gratis,

23 *De Nieuwe Gazet* 26.05.1902; *Help U Zelve* 11.01.1903 (Brandt).

dan gold deze regel niet voor de bestuurders van de coöperatie. In het derde semester kreeg dit tiental in het totaal 990 frank uitbetaald, in het zevende semester ging het al om 1.755 frank. De voorzitter ontving 460 frank per jaar, de beheerders 360 frank en de commissarissen 300 frank.²⁴

In die raad van beheer doken al snel ernstige meningsverschillen op. Zo bleken de bestuurders grondig verdeeld over de vraag of men alle aankopen moest aanbesteden of niet. De ene vonden dat alle leden moesten kunnen meedingen; de andere, en vooral Jaak Verheyen, waren daar tegen. De ruzie liep zo hoog op dat men besloot de beheerraad te ontbinden en een nieuw bestuur te kiezen. De kandidaten vormden twee lijsten, de ene met supporters van de aanbestedingen, de andere met tegenstanders. De voorstanders voerden een felle campagne tegen Verheyen. Ze wezen erop dat hij destijds niets voor de oprichting van een coöperatie gevoeld had maar nu beheerder wilde worden. “Al wat men maar kon vinden, het schandaligste het eerst, werd gebezigd om de kandidaten te bevechten”. Toch won de groep-Verheyen met een grote meerderheid de verkiezingen van zondag 14 mei 1899. Jaak Verheyen werd meteen voorzitter van de coöperatie en beeldhouwer Karel Dom secretaris. Henri Lambrechts bleef schatbewaarder.²⁵

Maar de verslagen kandidaten, vooral Jaak Arents en Jaak De Rooy, waren niet van plan zich bij hun nederlaag neer te leggen. Arents, die als mecanicien in het stedelijk slachthuis werkte, was sinds 1891 lid van het ziekenfonds en sinds drie jaar voorzitter van de 41ste afdeling. Hij was in juni 1898 tot provincieraadslid verkozen en richtte een jaar later de *Liberale Metaalbewerkerbond* op. De ambtenaar De Rooy was de eerste secretaris van de coöperatie geweest. “*Help U Zelve* moest en zou kapot gaan”, zou hij verklaard hebben.²⁶

24 *Help U Zelve* 11.01.1903.

25 De nieuwe beheerraad bestond uit P. J. Augusteyns, Michel Coppens, Karel Dom, Eugène Gilson, Henri Lambrechts en twee nieuwe gezichten, Eduard Van Wassenhove en Jaak Verheyen; de drie commissarissen waren Piet Soetermans, Antoon Van Horenbeeck en Frans Wauwers.

26 *Het Werkersbelang* 10.1923; Hoofdkomiteit der Vakbonden van het Liberaal Werkersverbond van het Arrondissement Antwerpen, *Geschiedenis van Help U Zelve met den betreuwenswaardigen strijd en scheuring*, Antwerpen 1905: 6-8; *Het Werkersbelang* 26.09.1906 (Arents).

Jaak Arents

Een van de laatste daden van de oude beheerraad was het indienen van een bouwaanvraag voor het vergroten van de bakkerij. Dat gebeurde in april 1899, net twee jaar na de eerste aanvraag. Voor dit dossier deed men een beroep op Jan Van Asperen (23), een jonge architect van Nederlandse origine die op de Melkmarkt woonde. Deze verlengde het bestaande gebouw met tien meter, in dezelfde stijl als zijn collega Gervais. Daardoor kwam er plaats beschikbaar voor vier nieuwe ovens. Nog eens twee jaar later, in maart 1901, diende de nieuwe beheerraad een bouwaanvraag in, opnieuw getekend door Van Asperen, voor de uitbreiding van het complex op de onbebouwde driehoek achter de bakkerij. Daar kwamen een kleine paardenstal, een reeks hondenhokken en een schoorsteen van 28 meter hoog.²⁷

19

De evolutie van het aantal gebakken broden tijdens de eerste elf semesters (1897-1902) geeft een goed beeld van het succes en de expansie van de coöperatie van *Help U Zelve*.²⁸

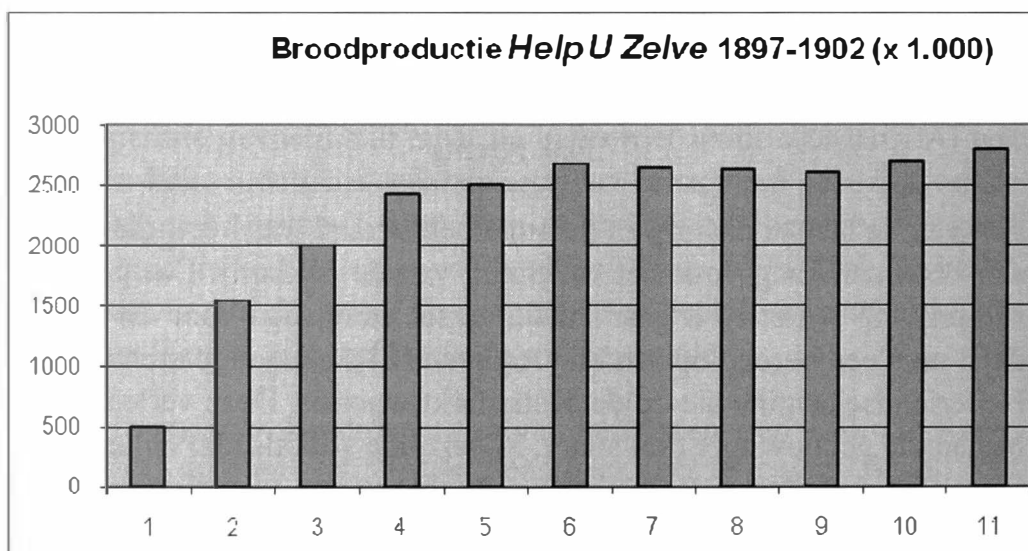
Help U Zelve kon zijn installaties snel uitbreiden met twee ovens en een nieuwe kneedmachine en vervolgens met nog eens twee ovens en een derde kneder. De productie liep vlot op tot 2,6 miljoen broden per

27 Bouwdossiers 1899/620 en 1901/347 (Stadsarchief Antwerpen); Walter Van Uytfangh, *Jan Van Asperen, Sodipa* 1995.

28 *Het Werkersbelang* 29.03.1903.

semester (1900). Dat was 17.000 stuks per werkdag – of de helft van *De Grote Bakkerij* (1896). Bovendien begon men op zondag met de verkoop van krentenbrood, die begin 1901 al 17.000 stuks per semester bedroeg. De bakkerij telde toen reeds 12.000 klanten – te vergelijken met de 7.500 van *De Vrije Bakkers* (1896). Daarna stagneerde de groei even, niet alleen omdat de ovens aan hun maximumcapaciteit zaten, maar ook omdat er vier nieuwe concurrenten opdoken, namelijk een bakkerij van de klerikalen (*Het Beste Brood*), de daensisten, de diamantbewerkers (*Adamas*) en de metsers. Verder liepen de *Onpartijdige Dokwerkersbond* en *De Handelsklerken* met coöperatieve plannen rond. In 1902 kon *Help U Zelve* zich herpakken en haalde de bakkerij een score van 2,8 miljoen broden.

Broodproductie *Help U Zelve* 1897-1902 (x 1.000)

- 1) september 1897-februari 1898
- 2) maart-augustus 1898
- 3) september 1898-februari 1899
- 4) maart-augustus 1899
- 5) september 1899-februari 1900
- 6) maart-augustus 1900
- 7) september 1900-februari 1901
- 8) maart-augustus 1901
- 9) september 1901-februari 1902
- 10) maart-augustus 1902
- 11) september 1902-februari 1903

Bij de nieuwkomers vormde *Het Beste Brood* de belangrijkste bedreiging voor de Antwerpse coöperaties. Deze naamloze vennootschap was in 1900 opgericht met een kapitaal van 300.000 frank, vooral afkomstig van rijke burgers, die vanaf het eerste jaar de afgesproken 4 procent konden incasseren. De firma investeerde niet minder dan 450.000 frank in de bouw van een broodfabriek in de Napelsstraat. Het bedrijf ging begin 1901 van start en verkocht het derde jaar al meer dan 5 miljoen broden (weliswaar van een halve kilo). Per brood kregen de klanten 4 centiem terug. Verbruikers die lid waren van een katholieke erkende werkmanskring – en dat waren er snel 5.000 – hadden recht op gratis arts en apotheker en kregen bij ziekte gratis brood. De vennootschap richtte ook een pensioenfonds op. Leden die bij een erkende werkmanskring aangesloten waren en al minimum vijf jaar brood afnamen, kregen een pensioen in verhouding tot hun verbruik. De firma verspreidde een almanak, de eerste keer op 10.000, de tweede keer op 15.000 exemplaren, en gaf een tweemaandelijks tijdschrift uit.

In 1903 sloot *Het Beste Brood* een akkoord met het *Verbond der Christen Vakverenigingen*, waardoor die vakbeweging een vrijgestelde secretaris in dienst kon nemen. Volgens de aandeelhouders moest dat secretariaat steun verlenen aan de syndicaten “qui, selon les vœux du grand Pape Léon XIII, doivent assurer la paix sociale”, en zorgen voor een tijdschrift “qui contribuera efficacement à l’extension de nos œuvres ouvrières anversoises”.²⁹

De socialistische bakkerij *De Werker* kreeg het bijzonder moeilijk, niet alleen als gevolg van de harde concurrentiestrijd, maar ook van interne verdeeldheid en verkeerde beslissingen. Op vijf jaar tijd (1897-1902) halveerde de verkoop van 98.000 tot 48.000 broden per week. De firma moest drastisch bezuinigen en reduceerde de steun aan de socialistische strijd van 24.000 frank naar 7.500 frank per jaar. Het voornaamste slachtoffer was *De Werker*, die verdween als Antwerps weekblad en de volgende jaren verscheen als de Antwerpse editie van het Gentse dagblad *Vooruit*. Om nieuw kapitaal te verzamelen zetten de socialisten hun bedrijf weer om in een coöperatie. Ze slaagden erin 25.000 frank bijeen te brengen. De volgende jaren bleven de winsten bescheiden en

29 Luc Schokkaert, *De Nationale Straat, Geschiedenis van de christelijke arbeidersbeweging in Antwerpen en omstreken (1857-1988)*, Antwerpen/Leuven 1989: 100; *De Nieuwe Gazet* 27.02.1901; Commission Nationale de la Petite Bourgeoisie, *Enquête Orale, II Comité régional d'Anvers*, Gand 1904: 387-393.

de subsidies voor de partijpropaganda beperkt. Daardoor kon de coöperatie in Antwerpen nooit dezelfde rol spelen als haar collega *Vooruit* die in de Arteveldestad de stevige basis leverde waarop de hele socialistische actie kon steunen.³⁰

Ook de gewone bakkers hadden het lastig. Zij waren niet te spreken over de concurrentie van de coöperaties en de broodfabrieken. Wilden ze nog aannemen dat die goedkoper brood leverden aan de arbeiders, dan namen ze het niet dat ze ook klanten zochten bij niet-leden, rijke burgers en beter betaalde ambtenaren, dat ze hun brood aanboden in kruidenierszaken en groentewinkels (die het bakkerspatent³¹ niet hoefden te betalen) en dat ze aan allerlei instellingen leverden. Zo verdacht men *Help U Zelve* ervan brood te verkopen aan diverse stadsdiensten, terwijl *Het Beste Brood* samenwerkte met de liefdadigheidsvereniging *Sint-Vincentius à Paulo*. De zelfstandige bakkers stelden met lede ogen vast dat de coöperaties slechts een beetje belasting betaalden (zo moest *Help U Zelve* in 1901 een 2.500 frank afdragen) en dat de vennootschappen ervoor zorgden dat ze nauwelijks iets hoefden te betalen (zo kwam *Het Beste Brood* er dat jaar met 300 frank van af). Was het dan verwonderlijk dat het aantal kleine bakkers op een paar jaar tijd van 500 naar 400 gedaald was?³²

Brood is gezond

22 Het ziekenfonds *Help U Zelve* had de coöperatieve bakkerij opgericht om meer medische voordelen aan zijn leden en hun familie te kunnen toekennen. Het was de bedoeling dat de klanten bij ziekte gratis een aantal broden zouden ontvangen, dat hun gezinsleden kosteloos naar de arts konden gaan en minder voor hun geneesmiddelen zouden betalen.

Het uitdelen van broden was het gemakkelijkst te regelen. Een gezinshoofd dat één jaar lid was en ziek of werkonbekwaam werd, kon dertien

30 Van Laar o.c. 1926: 499-503; De Weerd o.c. 1971: 229-231; Van Goethem o.c. 1991: 327-330.

31 Het patentrecht was een forfaitaire belasting op een aantal beroepsactiviteiten. Sommige beroepen (zoals de meeste ambtenaren, maar niet de bedienden) waren ervan vrijgesteld.

32 Commission Nationale o.c. 1904: 106-113 (H. Verbiest namens de *Bond der Antwerpse Bakkersbazen*), 113-122 (P. Berckmans namens de *Onpartijdige Bond der Antwerpse Neringdoeners*), 174-175 (H. Elen namens de *Syndicale Bakkerij*).

weken lang gratis brood krijgen. In het zevende semester ging het al om 6.000 stuks.

De levering van goedkope geneesmiddelen was ook relatief eenvoudig: *Help U Zelve* kocht een apotheek in de Van Wesenbekestraat en nam een apotheker in dienst. Daarvoor investeerde de bakkerij 20.000 frank. Vanaf 1 juli 1898 kon men in de nieuwe *Volksapotheek* terecht voor “de beste en krachtigste geneesmiddelen”. Dat was niet alleen in het voordeel van de patiënten, maar ook de bakkerij had er belang bij dat ze zo snel mogelijk genazen, luidde de redenering. De leden van het ziekenfonds *Help U Zelve* kregen er eveneens korting.³³

Het sluiten van een akkoord met artsen was niet zo eenvoudig. Toen *Help U Zelve* aan de zes geneesheren van zijn ziekenfonds de kans bood om ook voor de coöperatie te werken, weigerden deze omdat de aangeboden voorwaarden niet strookten met de richtlijnen van hun beroepsvereniging, de *Cercle Médical*. Daarop plaatste de bakkerij in de pers een oproep voor nieuwe artsen. De zes gingen vlug met het bestuur van de *Cercle* overleggen. Ze wezen op het principiële verschil tussen het bestaande ziekenfonds en de nieuwe coöperatie, die de medische zorg slechts als een propagandamiddel beschouwde (hoewel men die tegemoetkoming tot de arbeidersgezinnen zou beperken). Daarmee rees de principiële vraag of de artsen konden aanvaarden “d’être à la remorque d’une société commerciale prenant les soins du médecin comme un moyen de réclame”. De conclusie van het overleg was dat men die principiële beslissing aan de algemene vergadering van de geneesheren zou overlaten.

De bakkerij bood meteen nieuwe voorwaarden aan. De medische hulp zou slechts gelden voor wie al één jaar klant was en alleen voor de gezinnen van de klanten, niet voor het gezinshoofd zelf (dat normaal bij het ziekenfonds terecht kon). Aanvankelijk zou het om 1.200 gezinnen gaan; over een half jaar zouden dat er maximum 3.000 worden. Voor die dienstverlening wilde men 9.000 frank betalen. De zes artsen aanvaardden dit voorstel met het argument dat de algemene vergadering van hun *Cercle* nog geen beslissing genomen had en dat ze bij een weigering hun werk voor het ziekenfonds zouden verliezen. Bovendien maakten

33 *Reglement van inwendige orde* s.d. [1897](aandeel-actie nr. 308 (Liberaal Archief, HUZ)); *De Nieuwe Gazet* 21.04, 01 en 04.05, 17.06 en 27.08.1898; *Het Werkersbelang* 02 en 09.10.1898.

ze nu een onderscheid tussen coöperaties met een financieel en deze met een filantropisch doel. De *Cercle* gaf hen toestemming de voorwaarden van *Help U Zelve* voorlopig te aanvaarden. Het bestuur kon immers geen compensatie bieden voor het verlies dat de zes dreigden te lijden. Het was wel tegen samenwerking met coöperaties gekant en zou de principiële vraag voorleggen aan de algemene vergadering van 20 oktober 1898, maar of die vergadering doorging en wat ze besliste, is me niet bekend. In elk geval begonnen de zes artsen van *Help U Zelve* op dinsdag 3 januari 1899 voor de coöperatie te werken. De *Cercle Médical* gedoogde deze toestand omdat een opportunistische politiek aangewezen leek (“On risquerait beaucoup en brusquant la situation”).³⁴

Om de medische dienst aan de klanten van de bakkerij te verzekeren richtte het ziekenfonds van *Help U Zelve* een tweede afdeling op met een apart reglement. Een gezinshoofd dat meer dan drie dagen ziek of werkonbekwaam was, had verder recht op gratis brood. Als hij niet bij de eerste afdeling van de mutualiteit aangesloten was, moest hij de dokter zelf betalen. De medische hulp van de artsen was alleen gratis voor vrouwen en kinderen (meisjes tot 18, jongens tot 16 jaar). Geneesmiddelen konden de klanten kopen aan 0,50 frank per stuk in de apotheek van *Help U Zelve* in de Van Wesenbekerstraat. Ze kregen de eerste pot of fles gratis, maar moesten deze de volgende keer terug meebrengen. Specialiteiten vielen buiten de regeling. De eerste twee maanden meldden zich 300 zieken, van wie de helft gezinshoofden en de andere helft vrouwen en kinderen. Twee jaar later waren het er 3.700.

24

De medische kosten staan niet expliciet vermeld in de rekeningen van de bakkerij en dat is wellicht geen toeval gezien de delicate verhouding met de *Cercle Médical*. De inkomsten en uitgaven voor de apotheek zijn wel terug te vinden. In het zevende semester (1900-1901) was de apotheek in elk geval winstgevend. De inkomsten beliepen 5.400 frank, de uitgaven 3.900 frank (plus 1.000 frank afschrijvingen).³⁵

Begin 1900 wilde de bakkerij nog een nieuw voordeel toekennen. De beheerraad legde 10.000 frank opzij voor een *Sterffonds*. Bij het overlijden van een gezinshoofd dat minstens twee jaar klant geweest was en al zijn brood bij *Help U Zelve* gekocht had, wilde dit aan de nabestaan-

34 *Bulletin officiel du Cercle Médical* 09/10.1898: 122-127; Alexandre De Mets, *Enquête sur le service médical dans les sociétés de secours mutuels*, Anvers s.d. [1900]: 7.

35 Lidboekje *Onderlinge Bijstand (2de Afdeling)* nr. 1703, s.d. [1899?] (Liberaal Archief, HUZ); De Samenwerker o.c. 1899: 13; De Samenwerker o.c. 1901: 8-9, 12-13.

den een premie van 100 frank uitkeren. Maar deze maatregel lokte veel leden aan die oud en ernstig ziek waren en daarom werd het *Sterffonds* na negen maanden begraven.³⁶

Het Liberaal Volkshuis ³⁷

Tijdens het semester waarin Jaak Verheyen voorzitter van de coöperatie werd (maart-september 1899), boekte de bakkerij 73.000 frank winst. Er was dus geld voor ambitieuze projecten. Op een perceel in de Volkstraat dat aansloot bij het hoofdkwartier van *Help U Zelve* in de Scheldestraat, dat in 1894 aangekocht was door de coöperatie *Volkslust*, wilde het bestuur een indrukwekkend complex optrekken. Dat was ook nodig omdat de bakkerij na haar uitbreiding te kampen kreeg met plaatsgebrek in het magazijn en daarom de feestzaal gebruikte om brood te stapelen. Soms lag de voorraad er anderhalve meter hoog. Voor de bouw van een nieuw magazijn moest men een deel van het oude lokaal inpalmen.³⁸ Wellicht lieten Verheyen c.s. zich opnieuw stimuleren door *De Vrije Bakkers*, die begin 1899 in de Diepestraat een nieuwbouw gerealiseerd hadden die bijna 100.000 frank kostte (door aanslepende discussies met de aannemers liet de opening wel maanden op zich wachten).³⁹

Voor dit project deed *Help U Zelve* andermaal een beroep op Jan Van Asperen. Deze “jeugdige en veelbelovende architect” tekende een monumentale voorgevel, 18 meter breed en 30 meter hoog, in een zwierrige art-nouveaustijl. Het hele gebouw was trouwens in die gedurfde stijl ontworpen. “Iets heel, heel eigenaardigs”, vond de verslaggever van *De Nieuwe Gazet*. Het was Van Asperens eerste grote realisatie. Later zou hij nog meewerken aan enkele belangrijke projecten in Antwerpen, zoals de spoorwegberm tussen het *Centraal Station* en Berchem, het lokaal voor de dokwerkers in de Londenstraat, de gelagzaal

36 *Het Werkersbelang* 07.01, 08.04 en 23.09.1900.

37 Voor deze paragrafen zie bouwdoSSIERS 1899/1756 en 1899/1843 (Stadsarchief Antwerpen); *De Nieuwe Gazet* 03.03.1900, 27.07 en 05.08.1901; *Het Werkersbelang* 04.08.1901; *Liberaal Volkshuis: “Help U Zelve” te Antwerpen, L’Emulation* 1904; *Maison du Peuple (Liberaal Volkshuis) à Anvers, Belgique – Mr. Jan Van Asperen, architecte*, in: *Monographies de Bâtiments Modernes* nr. 201, Paris s.d. [1908]; Willem Aerts, *Antwerpen: ‘Help U Zelve’*, in: Herman Stynen (red.), *Huizen van, voor en door het volk*, Brussel 1988 (met bouwtekeningen); Hendrik Van Geel, Hans Annoot en Bert Willems (red.), *Van Liberaal Volkshuis tot vrije school*, s.l. [Antwerpen] s.d. [1994]. In de volgende noten vermeld ik alleen aanvullende bronnen.

38 *De Dageraad* 19.02.1905; Hoofdkomiteit o.c. 1905: 7-8.

39 Van Laar o.c. 1926: 495-496.

van de *Vlaamse Opera*, de stadsfeestzaal en de brandweerkazerne in de Paleisstraat.⁴⁰

- Beneden plande de ontwerper een café van 376 m² (16 bij 23,5 m), met een brede trap naar de eerste verdieping. Daarachter vond men de vergaderzaal van 32,5 m² (5 op 6,50 m) voor de beheerraad van de coöperatie.
- Op de eerste verdieping lag aan de straatkant een foyer. Erachter school onder een glazen koepel een feestzaal van 640 m² (16 bij 40 m) met een ruime scène en aan de drie andere zijden een brede gaanderij op een tussenverdieping. Het geheel bood plaats aan 3.000 bezoekers.
- Op de tweede verdieping bevonden zich zowel vooraan als achteraan drie vergaderzalen.
- De derde verdieping bestond uit twee smalle vleugels, met tussen beide een breed terras, geschikt voor zomerfeestjes. “Men heeft er een aanblik over heel de stad en ziet uren ver de heerlijke Schelde door de groene landouwen kronkelen”. Een zelfde panorama kon men bewonderen vanuit de dertig meter hoge toren, waarop permanent de blauwe vlag zou wapperen.

Help U Zelve diende op 23 oktober 1899 een bouwaanvraag in voor een afsluitingsmuur in de Scheldestraat. Toen die twee weken later vergund werd, volgde de aanvraag voor de nieuwbouw. Kort erop werd Van Asperen naar het stadhuis geroepen om zijn ontwerp toe te lichten. Hoewel het Antwerpse stadsbestuur bouwvergunningen doorgaans snel afleverde, bleef de beslissing dit keer uit. In februari 1900 bezorgde de architect desgevraagd aanvullende plannen. Blijkbaar had men op het stadhuis vooral twijfels over de stabiliteit en de brandveiligheid van de constructie. Raakte het dossier zoek of bleef het gewoon liggen? In elk

40 Van Uytfangh o.c. 1995. Enkele publicaties noemen Emiel Van Averbeke als medeontwerper van het *Liberaal Volkshuis*. Dat is weinig waarschijnlijk. Alleen de naam van Jan Van Asperen staat op de bouwaanvraag en de ingediende tekeningen, in de eigentijdse krantenverslagen en in de architectuurtijdschriften *L'Emulation (Liberaal Volkshuis* o.c. 1904) en *Monographies de Bâtiments Modernes (Maison du Peuple* o.c. 1908). Bovendien staat het *Liberaal Volkshuis* niet op de lijst van eigen realisaties die Van Averbeke in 1919 opmaakte. Hij wordt voor het eerst in 1933 als medeontwerper vermeld. Wel vindt men zijn naam op het ontwerp van een mozaïek voor de voorgevel. Wellicht tekende hij ook de andere mozaïeken. Vooral op basis van gelijkenissen met een ander ontwerp van Van Averbeke (drie huizen in de Mercatorstraat) achtte Willem Aerts zijn aandeel in het *Volkshuis* bewezen (*Emiel van Averbeke (1876-1946)*, licentiaatsverhandeling kunstgeschiedenis en oudheidkunde UG, Gent 1978: 17-24). Maar deze panden zijn jonger, zodat ze even goed op de invloed van Van Asperen op Van Averbeke kunnen wijzen. Met dank aan Stefaan Grieten (Architectuurarchief Provincie Antwerpen), met wie ik over dit onderwerp een stimulerende discussie kon voeren.

geval bracht de bevoegde stadsdienst pas op 31 januari 1901 officieel advies uit en het duurde nog tot 12 maart 1901 vooraleer het schepencollege de bouwvergunning afleverde. Het college stelde niet minder dan 28 voorwaarden, waaronder de klassieke voorschriften, maar ook diverse richtlijnen om de brandveiligheid te verhogen. Op dat ogenblik was de realisatie al ver gevorderd, zodat het onwaarschijnlijk is dat de bouwheer nog alle voorschriften kon uitvoeren.

Het project van het *Liberaal Volkshuis* doet denken aan het *Volkshuis/Maison du Peuple* dat de bijna vijftien jaar oudere architect Victor Horta voor de socialistische partij in Brussel bouwde en dat op 2 april 1899 feestelijk openging. Hoewel de Brusselse realisatie veel groter uitviel, waren er meer gelijkenissen dan de naam en de stijl, zoals de grote ramen in de gevel en het glazen dak van de feestzaal die voor een overvloedige lichtinval moesten zorgen. Ook de opbouw (café beneden, feestzaal op de verdieping, panoramisch terras op het dak) liep gelijk.

Men raamde de kostprijs van het *Liberaal Volkshuis* aanvankelijk op 300.000 frank en verwachtte de opening van het “werkliedenpaleis” in augustus 1900.⁴¹ Aannemer Max Hargot moest zich verbinden tot het uitbetalen van minimumlonen aan zijn arbeiders (48 tot 50 centiem per uur voor de metsers, 50 centiem voor de timmerlui en schrijnwerkers, 40 centiem voor de dienders en 38 centiem voor de aardewerkers).⁴² In maart 1900 – een jaar vóór de goedkeuring van de bouwvergunning – nodigde *Help U Zelve* de liberale pers uit voor een bezoek aan de werf. De metselwerken waren toen al flink opgeschoten. De verslaggever van *De Nieuwe Gazet* noteerde dat de kostprijs 500.000 frank bedroeg. Kort erop vielen de werken stil of daalde alleszins het werkritme, zodat men de streefdatum van augustus 1900 niet haalde. Was dit een gevolg van de discussie over de bouwvergunning? Of van de groeiende kritiek in eigen rangen?

De dissidenten werden geleid door Jaak Arents, die in mei 1899 het onderspit had moeten delven tegen de groep-Verheyen maar als beheerder herkozen was ter vervanging van vader Augusteyns, de eerste voorzitter van het ziekenfonds, die in november 1900 overleden was. De aanhangers van Verheyen noteerden later: “De aandeelhouders werden opgeruid: het was ongehoord zo met hun geld te morsen, reeds drie jaren bestond de coöperatief en de actionairs hadden nog geen cent

41 *Het Werkersbelang* 07.01.1900.

42 *De Dageraad* 25.09.1904.

intrest ontvangen”, enz. De opposanten beloofden dat zij, indien ze het beheer van de coöperatie konden overnemen, niet meer zouden bouwen maar aan de aandeelhouders 120 procent intrest zouden uitkeren.

Het rapport over het zevende semester (september 1900-februari 1901) wijdde niet toevallig enkele beschouwingen aan “de samenwerking”. Daarin stond te lezen dat de socialisten de coöperaties in politieke instellingen “ontaard” hadden en “de verbruikers in politieke strijdmassa’s herschapen”. Door een groot deel van hun winsten aan partijpropaganda te besteden hadden ze hun aanhang kunnen vergroten. Vooral de Antwerpse socialisten gebruikten hun winsten om de andere partijen te bestrijden en verwaarloosden zo de belangen van hun verbruikers. De klerikalen reageerden met de oprichting van eigen samenwerkende maatschappijen, die evenzeer politieke instellingen waren. Volgens de auteur was dat bij *Help U Zelve* niet het geval. Hij riep aandeelhouders en verbruikers op “om de grondvesten van onze zo schone instelling te versterken en haar voor de toekomst te beschutten”.

Wat zeggen de cijfers? Volgens de rekening van het zevende semester bedroegen de ontvangsten 328.000 frank en de uitgaven 94.000 frank. Er was derhalve 234.000 frank beschikbaar. Met een industriële broodbakkerij was dus veel geld te verdienen.

– Van die cashflow betaalde men 189.000 frank terug aan de 12.000 klanten. Dat bedrag was meer dan het dubbele van de 80.000 frank die *De Werker* uitkeerde (1896). Omdat *Help U Zelve*, in tegenstelling tot *De Werker*, de winst in geld uitbetaalde en niet in aankoopbonnen voor de eigen winkel, kwam deze manier van werken indirect de middenstand ten goede.

– Voor de steunverlening aan de klanten (honoraria artsen en levering gratis broden) gaf men 6.000 frank uit.

– De coöperatie betaalde 4.000 frank intresten en besteedde 32.000 frank aan aflossingen. Het bestuur probeerde elk semester 15 procent van de gebouwen en 10 procent van de installaties af te betalen. Zo wilde men de gebouwen op een goeie drie jaar en de installaties op vijf jaar afschrijven. De uitleg voor dit hoge tempo luidde dat 4 procent intrest op het geleende kapitaal weggegooid geld was.

A. Van Horenbeek

ANVERS
Kasteeplein St. 36. Rue de l'Esplanade 36

Edmond Verheyen

- Het ziekenfonds kreeg een toelage van 1.000 frank.
- Er ging 1.500 frank naar de reservekas. Daarmee zat er al 16.500 frank in de spaarpot.
- Er bleef een kleine 700 frank winst over.

Die cijfers bevestigen dat de werking van de coöperatie van *Help U Zelve* de verbruikers ten goede kwam, maar de aandeelhouders in de kou liet staan. Door de grote investeringen en hun snelle afschrijving bleef er nauwelijks winst over om te verdelen.⁴³

Op zondag 9 juni 1901 moesten de aandeelhouders drie beheerders vervangen. In pamfletten en op vergaderingen scholden de critici de uittredende beheerders uit voor “wijnpotten, zakkenvulders en bedriegers”. Het resultaat was dat dit trio plaats moest maken voor drie aanhangers van Arents, met name ambtenaar Jaak De Rooy, diamantslijper Frans Colbert en klerk Albert De Vries. Daarmee had de groep-Arents de meerderheid. Jaak Arents werd prompt tot voorzitter verkozen – hij zou de leiding tot na de Eerste Wereldoorlog behouden. Jaak De Rooy werd opnieuw secretaris en Frans Colbert mocht schatbewaarder worden.

Samen met twee getrouwen, Eugène Gilson en Michel Coppens, nam Verheyen ontslag. Toen de algemene vergadering hen moest vervangen, ging de campagne opnieuw gepaard met de “grofste beledigingen”. De groep-Arents kreeg de meeste stemmen, terwijl de ploeg van Verheyen “properkens afgeborsteld” werd, aldus het socialistische blad *De Werker*, “Men zegt dat menheer de tepeté er de hele dag uitzag gelijk iemand die stampen onder zijn broek heeft gekregen”. De nieuwe beheerders waren ambtenaar Theo Mottie, cafébaas Louis Peeters en rentenier Egide Torfs.

Na zijn ontslag werd Verheyen uitgemaakt voor “verrader” en “deserter”. Jaren later werd hem nog verweten dat hij *Help U Zelve* in diepe schulden gestoken had en dat de nieuwe beheerders na zijn vertrek verplicht waren een hypotheek van 80.000 frank op de nieuwbouw te nemen om het winstdeel van de broodklanten te kunnen uitbetalen. Volgens de groep-Verheyen verliep de financiering van de nieuwbouw nochtans probleemloos. Voor deze investering stond een aanzienlijke spaarpot ter beschikking, want tijdens het tweejarig voorzitterschap van Verheyen had de coöperatie 240.000 frank winst gemaakt. Het lokaal en het broodmagazijn waren voor 230.000 frank aanbesteed. Daarvan

43 De Samenwerker o.c. 1901.

had men al 200.000 frank vereffend toen de “belhamels” de macht overnamen. Het ijzerwerk (32.000 frank) was eveneens betaald. Van de grondaankoop (90.000 frank) bij het stadsbestuur had men al een “schone som” afgekort. Wel was de afwerking van het pand nog niet begonnen. Die hypotheek van 80.000 frank over twee jaar aan 4 procent kon men snel aflossen.⁴⁴

In elk geval gebeurde de inhuldiging van het *Liberaal Volkshuis* in de zomer van 1901 door beheerders die het project bestreden hadden. Hoewel ze de bouw niet meer hadden kunnen stopzetten, probeerden ze vermoedelijk wel de kosten van de afwerking te beperken. Dat kan verklaren waarom het complex op de dag van opening nog niet af was. Het café moest nog aangepast meubilair krijgen, op de trappen lag nog geen marmer, op de voorgevel ontbraken de mozaïeken en het smeedijzer van balkon en terras. Het verklaart wellicht ook waarom het nieuwe bestuur zich bij de inhuldiging op de achtergrond hield.

De feestelijke opening op zondag 4 augustus 1901 moest opnieuw de macht van *Help U Zelve* demonstreren. Men wou “nogmaals tonen aan de vrijzinnigen van het ganse land wat de liberale partij vermag wanneer zij een machtig werkliedenkorps aan haar zijde heeft”. Om veel fanfares naar de stoet te lokken had men aantrekkelijke premies uitgelopen. ’s Morgens stapten de leden van *Help U Zelve* door de straten van de stad samen met diverse andere liberale kringen uit Antwerpen en van elders. Aan het huis van erevoorzitter Van Rijswijck speelden de fanfares het *Geuzenlied*. Daarna volgde een feestzitting in de nieuwbouw. De harmonie en het koor brachten er het *Nieuw strijdlid van Help U Zelve* ten gehore, een gedicht van Rik Van Offel op muziek van Joris De Bom (de oudere, muzikale broer van Emmanuel De Bom). Er waren negen toespraken, onder meer van Jaak Verheyen, maar niet van Jaak Arents, de nieuwe voorzitter van de coöperatie. Niemand maakte toespelingen op de ruzie binnen *Help U Zelve* – tenzij men de oproepen van burgemeester Van Rijswijck en Frédéric Delvaux, voorzitter van de *Association Libérale*, tot eendracht en samenwerking als een hint mag interpreteren. ’s Avonds werden de nieuwbouw en de afdelingslokalen feestelijk verlicht.⁴⁵

Hoewel *De Nieuwe Gazet* uitgebreid aandacht besteedde aan de opening, bleek Verheyen niet tevreden omdat de krant niet genoeg namen

44 Hoofdkomiteit o.c. 1905: 8-10; *Het Werkersbelang* 23.02.1911 en 10.1923; *De Werker* 30.09.1901; *De Dageraad* 19.02.1905.

45 Van der Bruggen 1910: 83; *De Nieuwe Gazet* 28.07, 04 en 05.08.1901.

genoemd had. Dat irriteerde uitgever Flor Burton, te meer omdat niemand van *Help U Zelve* een dankwoordje uitgesproken had voor de opgekomen verenigingen, de afgevaardigden van de liberale korpsen, erevoorzitter Van Rijswijck en de liberale pers. Hij signaleerde dat aan Max Rooses, voorzitter van de *Liberale Vlaamse Bond*, om hem te laten zien “hoe wierookzuchtig zekere heren zijn en in welke feiten zekere kritieken over het blad meest altijd hun oorsprong vinden”.⁴⁶

Het socialistische blad *De Werker* noteerde dat Verheyen niets gezegd had over “de redenen die de leden aangezet hebben om hem te verzoeken buiten de zaken te blijven”, dat August Brandt – een medestander van Arents – tijdens Verheyens toespraak “leugenaar” riep en dat aanhangers van de groep-Verheyen pamfletjes uitdeelden om de gewezen beheerders te prijzen. “Men heeft hun namen uit de steen doen verwijderen, doch in de harten van elk oprecht Helpuzelver zullen zij gedragen blijven”, stond in hun pamflet te lezen.⁴⁷

Met de realisatie van het *Liberaal Volkshuis* leverde de coöperatie van *Help U Zelve* een belangrijke bijdrage tot de uitbouw van de liberale arbeidersbeweging in Antwerpen. De pracht en praal van dit prestigieuze gebouw, in schril contrast met de vaak belabberde huisvesting van de werklieden, toonde vooreerst tot welke prestaties samenwerking kon leiden en hoe ver de beweging het al gebracht had. Met zijn gedurfde architectuur onderstreepte het pand ook het vernieuwende van haar ideeën. Meer dan vroeger kon dit adres alle diensten degelijk huisvesten, het vergaderlokaal voor de diverse verenigingen worden, de uitvalsbasis voor de verdere expansie en de ontmoetingsplaats van de achterban. Voor de vrijzinnige arbeiders was het de realisatie van een schone droom, schreef *De Nieuwe Gazet*: “een tehuis waar men elkaar na de uren van de arbeid en op rust- en feestdagen kon ontmoeten, waar men zich geestontwikkeld vermaken en men onderling de sociale en politieke vraagstukken bespreken kon”.⁴⁸

46 Burton aan Rooses 06.08.1901 (AMVC, Flor Burton, B974/B).

47 *De Werker* 05 en 07.08.1901.

48 *De Nieuwe Gazet* 04.08.1901.

De Feestzaal met tooneel. — 1800 zitplaatsen.
Samenwerkende Bakkerij "Help U zelve", Volkstraat 40, Antwerpen. - T. 2276

Behalve het ziekenfonds, de coöperatie en de *Politieke Werking* vergaderden ook de vrijdenkerskring *De Dageraad*, de *Veloclub* en de *Verenigde Gymnasten* in het *Liberaal Volkshuis*. Andere verenigingen bleven op hun oud adres actief: de toneelafdeling in *De Gouden Ster* (Scheldestraat), de harmonie in café *Pretoria* (Isabellalei), de zangafdeling in *De Eendracht* (Dambruggestraat). Van de liberale vakbonden vestigden alleen de *Vrijzinnige Houtbewerkerbond* en de *Schilderskring* hun zetel in de Volkstraat – de schilders behielden wel een tweede afdeling in *De Eendracht* (Dambruggestraat). De *Metaalbewerkerbond* bleven verspreid over de cafés *In de Hoop* (Korte Zavelstraat) en *In de Volksvriend* (Begijnenvest). Ook de *Dokwerkersbond* had twee adressen buitenshuis, *Het Schuttershof* (Handelstraat) en een café op de Cockerillaai.⁴⁹

33

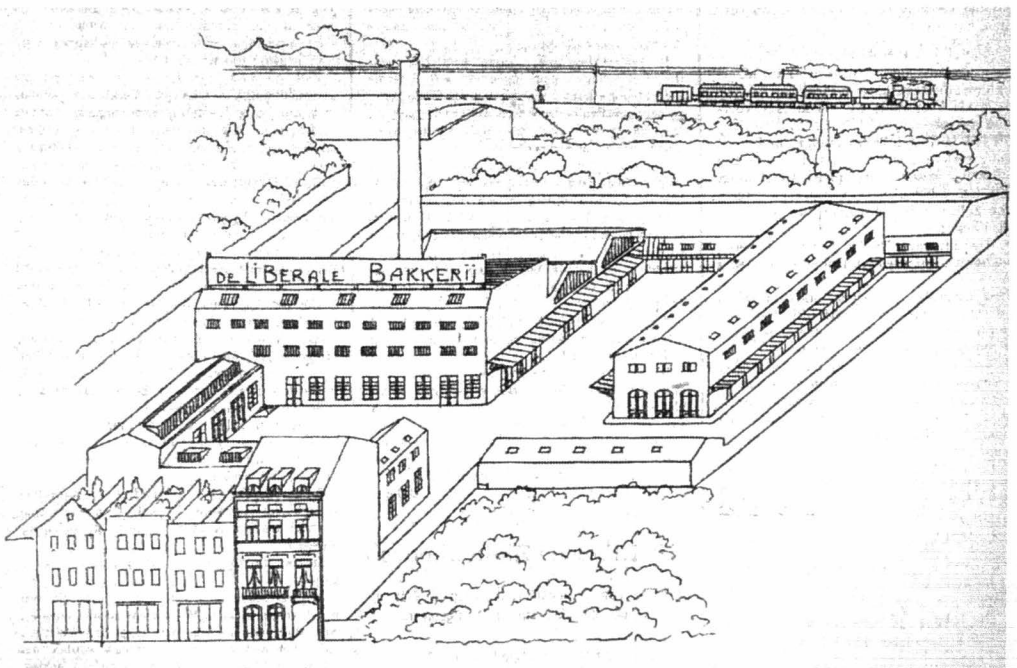
Het was ook niet de bedoeling alle activiteiten op één adres samen te brengen. Men vond het belangrijk dat de liberale beweging in de diverse wijken over steunpunten beschikte. Zelfs een nieuw blauw café in de Scheldestraat was goed nieuws, want zo ging de voorspelling in vervulling “dat rondom ons prachtig *Volkshuis* zich een echte geuzenvesting zou neerzetten”.⁵⁰

49 *Help U Zelve* 20.04.1902 e.v.

50 *Help U Zelve* 11.01.1902.

De Liberale Bakkerij

De ruzie tussen de sympathisanten van Jaak Verheyen en de nieuwlichters rond Jaak Arents bleef niet beperkt tot de bakkerij. De twee clans begonnen elkaar te bekampen in alle geledingen van de liberale arbeidersbeweging. De strijd werd in april 1903 beslecht door een referendum onder alle leden van *Help U Zelve* die zich moesten uitspreken over de vraag of het ziekenfonds nog langer financiële steun zou verlenen aan de *Politieke Werking* die in handen was van Jaak Verheyen, in mei 1900 als volksvertegenwoordiger verkozen, en zijn vrienden. Een kleine meerderheid (1.091 leden) stemde voor het afschaffen van de subsidie, een kleine minderheid (947 leden) wilde die steun behouden. Daarop besloten Verheyen en zijn aanhangers hun politieke actie voortaan los van *Help U Zelve* te voeren. Ze werkten verder onder de naam *Liberaal Werkersverbond (LWV)* en gaven een eigen tijdschrift uit, *De Dageraad*. Toen ze daarin kritiek uitbrachten op *Help U Zelve*, werden ze prompt uit het ziekenfonds gezet. Daarop richtten ze een nieuwe mutualiteit op, de *Liberale Ziekenbeurs*. Ze besloten ook met een eigen coöperatieve bakkerij te beginnen.

Het laden van brood in “ Help U Zelve ”

De nieuwe politieke vleugel van *Help U Zelve* kreeg de naam *Kies- en Propagandawerking*, verruimde haar werking met enkele Vlaams-liberalen en versmolt in april 1904 met een progressistische groepering tot de *Liberale Volkspartij (LVP)*. Deze groep kon haar ideeën kwijt in het weekblad *Het Werkersbelang*.

Op maandag 25 mei 1903 stichtte een 125-tal dissidenten de samenwerkende maatschappij *Liberale Bakkerij*. Het doel was “het oprichten van een bakkerij, het vervaardigen en verkopen van brood, alsook de verkoop van alle andere producten van verbruik”. Volgens de statuten moest het kapitaal, samengesteld door aandelen van 10 frank, minstens 5.000 frank bedragen. De beleggers kregen minimum 4 procent rendement beloofd. Op de eerste algemene vergadering verkozen de eerste aandeelhouders zeven beheerders en drie commissarissen.⁵¹ Jaak Van Geel werd voorzitter en Jaak Verheyens zoon Edmond secretaris. De statuten kenden de voorzitter 40 frank en de secretaris 35 frank per maand toe als vergoeding; de andere beheerders kregen 20 frank. Verheyen zelf maakte geen deel uit van het bestuur.⁵²

35

De oproep van het *Liberaal Werkersverbond* leverde uiteindelijk 1.350 aandeelhouders op, onder wie een duizendtal gewezen Helpuzelvers en “talrijke bemiddelde ingezetenen”. Samen brachten ze 40.000 frank

51 De zeven beheerders waren Hubert Delvaen, Eugène Gilson, August Hens, Eugène Hermans Jaak Van Geel, Jaak Van Kerkhoven en Edmond Verheyen. De drie commissarissen waren Charles Dams, Alfons Schillemans en Arthur Verschueren.

52 Statuten *Liberale Bakkerij* 25.03.1903 (*Annexe au Moniteur Belge, Sociétés* 12.06.1903, nr. 3209), wijziging statuten 14.09.1903 (id. 21-22.09.1903, nr. 4552), correctie (id. 12.11.1903, nr. 5405); *De Dageraad* 07.06 en 06.09.1903.

kapitaal samen, meldde *De Dageraad* begin september 1903 in een speciale editie die op duizenden exemplaren verspreid werd. De rest van het benodigde kapitaal wilde de bakkerij lenen. Het vroeg aan de liberale notaris Eugène Van de Walle een geldschieter te zoeken. Die zorgde daarvoor.⁵³

Met de hulp van “invloedrijke liberale hoofden” kocht de nieuwe maatschappij een terrein van 2.400 m² tussen de Boomgaardstraat, de Van Luppenstraat en de spoorweg. Jan Van Asperen, de ontwerper van het *Liberaal Volkshuis*, kwam als winnaar uit de architectuurwedstrijd. Hij diende op 4 augustus 1903 een bouwaanvraag in, die al op 20 augustus door het stadsbestuur goedgekeurd werd. Het banale ontwerp laat nauwelijks vermoeden dat er een architect aan te pas kwam. De bouwwerken, geraamd op een kleine 40.000 frank, waren begin september volop bezig; machines, broodkarren e.d. had men al besteld. De werken liepen twee maanden vertraging op en dat was vooral aan het slechte weer te wijten.⁵⁴

De *Liberale Bakkerij* beschikte over een machinekamer van 216 m² (18 bij 12 m) en bakzaal van 440 m² (22 bij 20 m). De twee dubbele ovens konden per beurt van 75 minuten samen 476 broden bakken. Voor het personeel waren een kleed- en waskamer beschikbaar.⁵⁵

Op woensdag 16 december 1903 konden de bakkers aan het werk. Met de eerste boterhammen werd een kleine receptie gehouden. Volgens *De Dageraad* had de concurrentie – lees: *Help U Zelve* – enkele bedienden opdracht gegeven de broodkarren van de *Liberale Bakkerij* te volgen om te zien of deze succes hadden en wie haar brood kocht. De officiële opening volgde op zondag 20 december. Die dag organiseerde het *LWW* een stoet met enige honderden deelnemers, gevolgd door een kleine plechtigheid met een glas champagne en een bezoek aan de nieuwe instelling. Onder de verenigingen die met hun vaandel en minstens twintig leden in de optocht meestapten, verlootte men premies van 5 tot 20 frank. Op dit feest waren geen liberale prominenten aanwezig. Er kwamen wel verontschuldigen van volksvertegenwoordiger Georges Tonnelier en burgemeester Van Rijswijk.⁵⁶

Diezelfde zondag riep de coöperatie van *Help U Zelve* een algemene

53 *De Dageraad* 06.09.1903, 04.02.1906.

54 *De Dageraad* 10.05 en 06.09.1903; bouwdoossier 1903/1311 (Stadsarchief Antwerpen).

55 *De Dageraad* 29.11.1903.

56 *De Dageraad* 20 en 27.12.1903; *De Nieuwe Gazet* 21.12.1903.

vergadering samen om haar statuten aan te passen. De nieuwe tekst bepaalde nieuwe regels voor de uitsluiting van leden. Ontslag dreigde voor wie de statuten of het reglement niet naleefde, meer bepaald door deel uit te maken van een concurrerende maatschappij met een soortgelijk doel, of voor een lid dat zich onbetamelijk gedroeg in de lokalen van de maatschappij. De beslissing werd goedgekeurd door de 245 aanwezige leden, waarvan de volledige lijst in de bijlagen van de *Moniteur Belge* verscheen. Merkwaaardig genoeg prijkte op die lijst ook de naam van Jaak Verheyen.⁵⁷

De *Liberale Bakkerij* wou soortgelijke voordelen bieden als de bakkerij van *Help U Zelve*. Elk semester gaf men (een deel van) de winst in cash terug aan de klanten. Bij ziekte hadden ze honderd dagen lang recht op gratis brood. Vrouwen en kinderen van de klanten mochten gratis naar de dokter en konden hun geneesmiddelen aan 50 centiem per voorschrift kopen. Gehuwde vrouwen kregen bij de geboorte van een kind twintig broden cadeau.⁵⁸

De eerste weken verkocht de *Liberale Bakkerij* 4.000 broden per dag; bij het afsluiten van het eerste semester op 31 maart 1904 stond de score op 260.000. Ze maakte ook reclame voor andere producten, zoals “pistolets, boterkoeken, brioches, worstenbroden” en speculaas (55 centiem per halve kilo). De klanten kregen *De Dageraad* enkele weken gratis. Daarna bleven de brooduitvoerders voor de distributie van het blad zorgen. Omdat de zaterdag voor hen een zware dag was, werd de verkoop een dag vervroegd. Met het oog op de verkiezingen in 1904 werd het tijdschrift ook verspreid in de Antwerpse rand (Kontich, Berchem, Borgerhout, Niel).⁵⁹

Eind maart 1904 lanceerde de bakkerij een nieuw initiatief: het *Spaarfonds voor wintervoorraad*. Tijdens de zomer konden de klanten elke week bij de coöperatie een klein bedrag sparen, zodat ze tegen de winter over een spaarpotje beschikten om hun kolen bij de coöperatie aan te kopen. Begin 1905 waren die 0,25 frank per hl goedkoper dan elders. Wie 20 hl per jaar nodig had, bespaarde dus 5 frank. Bovendien waren die kolen van betere kwaliteit, beloofde men.⁶⁰

57 Wijziging statuten S.M. *Help U Zelve* 20.12.1903 (*Annexe au Moniteur Belge, Sociétés* 1904, nr. 102).

58 *De Dageraad* 06.09.1903, 17.01.1904.

59 *De Dageraad* 10.01, 28.02 en 20.03.1904, 30.04.1905; *De Vlaamsche Gazet* 23.02.1904.

60 *De Dageraad* 03.04 en 30.10.1904, 19.02.1905.

In oktober 1904 maakte de *Liberale Bakkerij* voor het eerst resultaten bekend. Het ging om de cijfers van het tweede semester. De ploeg, 32 man sterk, had 570.000 broden, 100.000 stuks kleingood en meer dan 2 ton speculaas en amandelbrood gebakken. De klanten kregen 9 centiem terug per gekocht brood van 30 centiem (of 4 centiem voor een brood van 25 centiem). De coöperatie had aan de vier artsen 770 visites betaald, aan zieke klanten 1.700 gratis broden geleverd en aan bevallen vrouwen 2.500 broden geschonken.

Het succes noopte het bestuur tot nieuwe investeringen: de vergroting van de gebouwen, de installatie van een nieuwe dubbele oven, de aankoop van nieuwe broodkarren en de aanwerving van een tweede ploeg bakkers. De derde oven was medio 1905 klaar, maar de proeven vielen tegen en de discussie met de leverancier leidde tot een rechtszaak. De bakkerij bestelde dan maar een andere oven, bestemd voor kleingebak en krentenbrood.⁶¹

Van de *Liberale Bakkerij* zijn slechts twee balansen bekend, die van het derde en vierde semester (maart en september 1905). De tweede verschilt slechts lichtjes van de eerste. Op 30 september 1905 bedroeg het actief bijna 200.000 frank. De gronden en gebouwen waren 97.000 frank waard, de machines en het materieel 68.000 frank. Er zat 7.000 frank in de kas en er stond 21.000 frank op de bank. Bij het passief bedroeg het kapitaal 54.000 frank, als hypotheek stond 45.000 frank ingeschreven en aan schuldeisers was nog 69.000 frank verschuldigd. De verkoop had dat semester 62.000 frank opgebracht. De uitgaven beliepen slechts 32.000 frank: 27.000 frank voor personeel en algemene kosten, 3.000 voor financiële lasten en 2.000 frank voor de medische dienst en steunverlening. Als brutowinst bleef er dus 30.000 frank over.⁶²

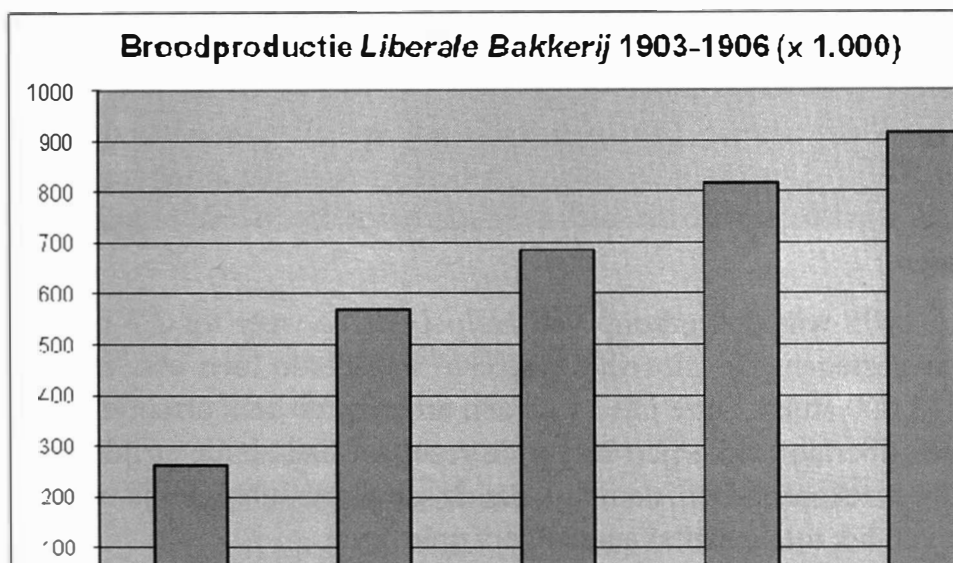
Medio 1905 werd voorzitter Van Geel vervangen door secretaris Edmond Verheyen. Frans Verrept nam het secretariaat over. Dit duo kon in zijn eerste rapport, over het vierde semester (april-september 1905), melden dat de broodverkoop tot 815.000 stuks gestegen was. De score van het kleingebak bedroeg 127.000 stuks, die van de speculaas en het amandelbrood 3,2 ton. Het bestuur kende aan de leden een nieuw voordeel toe: voortaan konden ze ook gratis naar de tandarts. Bovendien bracht de groep-Verheyen een reeks postkaarten uit met foto's van Verheyen, de drie lokalen (*Werkersverbond*, *Ziekenbeurs* en *Bakkerij*)

61 *De Dageraad* 30.10.1904, 18.06 en 22.10.1905.

62 *De Dageraad* 30.04.1905; Poplimont aan Mössly 16.12.1905 (Liberaal Archief, LVP).

en de werking van de bakkerij.⁶³

De expansie van de *Liberale Bakkerij* verliep niet zo spectaculair als deze van *Help U Zelve*. De Scheldestraat bakte in zijn vijfde semester al 2,5 miljoen broden, in de Boomgaardstraat bleef men na vijf semesters nog ruim onder het miljoen.⁶⁴

- 1) oktober 1903-maart 1904
- 2) april 1904-september 1904
- 3) oktober 1904-maart 1905
- 4) april 1905-september 1905
- 5) oktober 1905-maart 1906

De relatief trage start van de *Liberale Bakkerij* had vermoedelijk te maken met de situatie op de Antwerpse broodmarkt, waar de toenemende concurrentie tussen de broodfabrieken tot dalende prijzen leidde. De toestand werd onhoudbaar toen de prijs van de bloem omhoog schoot. Daarom spraken alle Antwerpse coöperaties af hun prijs (tijdelijk) met 2 centiem te verhogen, tot opluchting van de kleine bakkers, die het steeds moeilijker kregen.⁶⁵

63 *De Dageraad* 22.10.1905.

64 *De Dageraad* 30.04.1905, 22.04.1906.

65 *De Vlaamsche Gazet* 15.03.1904; *De Dageraad* 20.03, 03.04 en 08.05.1904, 04.03.1906.

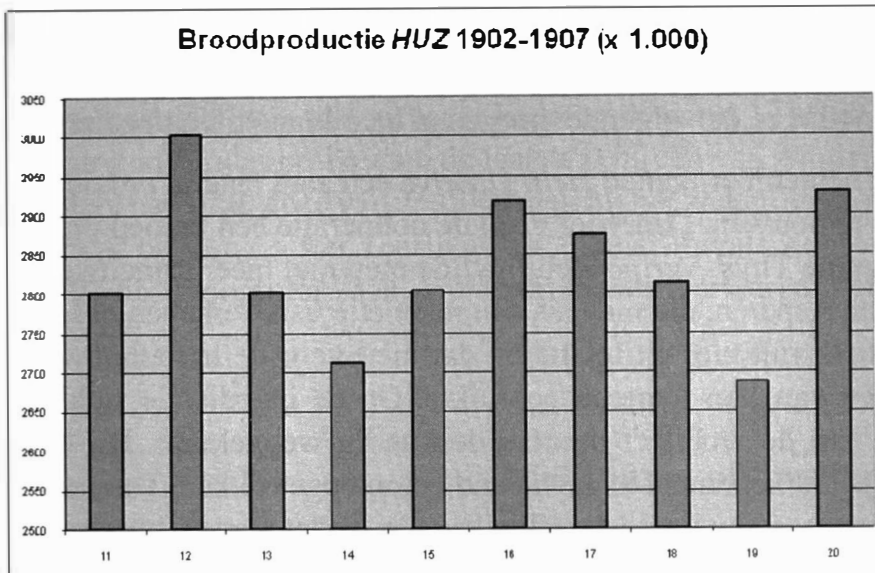
Brand in het *Volkshuis*

Volgens de groep-Verheyen ging de verkoop van de *Liberale Bakkerij* ten koste van de bakkerij van *Help U Zelve*. In de “balans der blazers” zag *De Dageraad* de omzet in het dertiende semester (september 1903/februari 1904) dalen van 3 naar 2,8 miljoen broden. Dat was een vermindering met 200.000 stuks (7 %). Aan de klanten gaf men slechts 193.000 frank terug en dat was 16.000 frank minder dan in het vorige semester. In de kleine advertenties van *De Nieuwe Gazet* voerden de twee een kleine oorlog. “En toch is de beste speculatie die van de *Liberale Bakkerij*”, adverteerde de ene. “Niettegenstaande al het geraas en geblaas is in *Help U Zelve* toch altijd de beste speculaas”, repliceerde de andere.

Medio 1905 was de verkoop van *Help U Zelve* weer tot 2,9 miljoen broden gestegen. De *Liberale Bakkerij* realiseerde toen een verkoop van 815.000 stuks. Deze cijfers wijzen erop dat de concurrentie tussen de twee liberale bakkerijen hetzelfde resultaat had als de strijd tussen hun twee ziekenfondsen, namelijk dat de scheuring uiteindelijk een toename van het totale aantal aanhangers opleverde.

De volgende semesters gaven bij *Help U Zelve* opnieuw een dalende verkoop met 200.000 stuks te zien. Bij gebrek aan bronnen is daarvoor geen verklaring voor handen. Misschien was het moeilijk optomen tegen de concurrentie. In het 20ste semester (medio 1907) kwam *Help U Zelve* zijn moeilijkheden echter te boven en leverde de bakkerij meer dan 2,9 miljoen broden af – voor zover bekend het hoogste cijfer uit haar vooroorlogse geschiedenis. Daarnaast had men 765.000 pistolets, 350.000 koeken en 5 ton speculaas verkocht.⁶⁶

66 *De Dageraad* 03.04.1904, 22.10.1905; *De Nieuwe Gazet* 10 en 25.03.1904; *Het Werkersbelang* 24.09 en 26.12.1907.

- 11) september 1902-februari 1903
- 12) maart-augustus 1903
- 13) september 1903-februari 1904
- 14) maart-augustus 1904
- 15) september 1904-februari 1905
- 16) maart-augustus 1905
- 17) september 1905-februari 1906
- 18) maart-augustus 1906
- 19) september 1906-februari 1907
- 20) maart-augustus 1907

Op vrijdag 15 juli 1904 kreeg *Help U Zelve* met een serieuze tegenslag af te rekenen. Die avond zagen burens of werknemers van de bakkerij plots vlammen opflakkeren in het *Liberaal Volkshuis*. Ze belden onmiddellijk de brandweer. De kijklustigen stroomden toe. De verslaggever van *Het Werkersbelang* bemerkte ook enkele “afgescheurde verraders” die met de ellende van *Help U Zelve* stonden te lachen (het was een “aandoenlijk schouwspel”, schreef *De Dageraad* spottend in zijn verslag). Burgemeester Van Rijswijck, de hoofdcommissaris, de stadssecretaris en de stadsingenieur kwamen ter plaatse. Het vuur raakte na een uur geblust, maar de schade bleek aanzienlijk. Een bevriende krant sprak van 100.000 frank. Zowat de helft van de grote feestzaal was vernield. De glazen koepel was stuk gesprongen. Het personeel had wel de

kas en de boekhouding van het ziekenfonds kunnen redden, alsook een voorraad broden. De bakkerij zelf bleef gevrijwaard en werkte gewoon door, zodat ze de volgende morgen al haar klanten kon bedienen.⁶⁷

Begin september diende *Help U Zelve* een aanvraag in om de feestzaal herop te bouwen. Daarvoor deed de coöperatie een beroep op architect Guillaume Thys. Vermoedelijk wilde men niet meer samenwerken met Jan Van Asperen, die men als een mannetje van Verheyen beschouwde. Nochtans valt niet uit te sluiten dat men voor de heropbouw de oude plannen van Van Asperen gebruikte. Op de ingediende stukken is de naam van de architect immers deskundig weggeknipt. Bij de heropbouw werd het toneel in gewapend beton opgetrokken. Tussen scène en zaal zou men een ijzeren gordijn hangen, zodat men de twee ruimten bij brand kon afsluiten. Op de gaanderijen plaatste men “ruime en schone leunbanken”, vanwaar de toeschouwers een goed zicht op het podium hadden. Eén van de eisen van de bouwvergunning was de realisatie van een tweede nooduitgang, met rechtstreekse toegang tot de openbare weg via een onbebouwd perceel naast het *Volkshuis*. Deze voorwaarde was al in 1901 gesteld maar toen niet uitgevoerd. De herstelde zaal ging open in november 1904. De rekening beliep 70.000 tot 75.000 frank.⁶⁸

Na de realisatie van het *Liberaal Volkshuis* had men het gebouw in de Scheldestraat verder als kantoor gebruikt. Eind 1904 verkocht de coöperatie het complex, 220 m² groot, voor 15.000 frank aan architect Thys. In oktober 1905 verwierf de *Maatschappij tot Onderstand der Blinden* het geheel om er een vakschool voor blinde mannen onder te brengen. Dit opleidingscentrum, genoemd naar zijn liberale voorzitter Herman Mulder, opende op 11 februari 1906 officieel zijn deuren.⁶⁹

Het *Liberaal Volkshuis* werd pas eind 1906 afgewerkt. Het laatste dossier werd voor 2.177 frank toegewezen. Het ging om de leuning van het balkon en de twee vlaggenstokken op de eerste verdieping, de leuningen, het terras en de balkons op de tweede verdieping plus de afwerking van de torentjes en het ijzerwerk voor de elektrische verlichting.⁷⁰

67 *De Nieuwe Gazet* 17 en 18.07.1904; *De Vlaamsche Gazet* 17.07.1904; *De Dageraad* 31.07.1904.

68 Bouwdossier 1904/1859 (Stadsarchief Antwerpen); *De Nieuwe Gazet* 12.11.1904; *De Vlaamsche Gazet* 13.11.1904; Aerts o.c. 1988.

69 Wijziging statuten *Help U Zelve* 26.03.1905 (*Annexe au Moniteur Belge, Sociétés* 1905, nr. 1802); *Verslag over het bestuur en den zakentoeestand der Stad Antwerpen 1905 en 1906*; *De Nieuwe Gazet* 13.03.1905.

70 *Het Werkersbelang* 18.10.1906.

Ondanks de schommelingen op de broodmarkt en de brand in het *Volkshuis* verdiende de coöperatie van *Help U Zelve* veel geld. Voor het 18de semester (1906) bijvoorbeeld bedroeg de winst 171.000 frank. Het bestuur kon zonder problemen de laatste schijven van zijn leningen terugbetalen, namelijk deze van 25.000 frank bij het ziekenfonds en van 80.000 frank bij notaris Jan Teurlings en enkele liberale kopstukken. Begin 1907 kon voorzitter Jaak Arents opgelucht verklaren: “Nu zijn wij vrij”.⁷¹

Met blauw of zwart geld?

De relaties tussen *Help U Zelve* en de het *Liberaal Werkersverbond* bleven nog jarenlang verzuurd. Dat bleek onder meer tijdens de campagne voor de parlamentsverkiezingen van mei 1906 die al in april 1905 van start ging. Meer dan ooit bezwadderden de twee groepen elkaar in affiches en pamfletten. *Het Werkersbelang* en *De Dageraad* scholden elkaar elke week opnieuw de huid vol. *De Dageraad* werd door de handelsrechtbank veroordeeld omdat het in een artikel de ondergang van de bakkerij van *Help U Zelve* aangekondigd had, maar meldde meteen met genoeg dat enkele coöperaties *Help U Zelve* aangeklaagd hadden omdat de bakkerij zich niet aan de prijsafspraken hield.⁷²

Omdat de *Liberale Volkspartij*, de politieke vleugel van *Help U Zelve*, tot elke prijs wilde verhinderden dat Jaak Verheyen opnieuw als kandidaat op de lijst zou staan, werd naarstig gezocht hoe men dit kon verhinderen. Ze kreeg daarbij steun van de Gentse progressist Félix Cambier, die eind 1905 meldde dat er een onderzoek liep naar de financiering van de *Liberale Bakkerij* en dat de uitslag daarvan de discussie een heel andere wending zou kunnen geven. Over de financiën van de *Liberale Bakkerij* kreeg de secretaris van de *LVP* ook een brief van partijgenoot-advocaat Georges Poplimont. Deze kon uit de laatste balans weinig opmaken over de geldschieters. Hadden deze centen aan de aandeelhouders geleend om het kapitaal (54.000 frank) te vormen? Moest men ze zoeken onder de schuldeisers (69.000 frank)? In elk geval had de coöperatie bij een Leuvense bank geleend (50.000 frank).

71 *Het Werkersbelang* 28.02 en 04.07.1907.

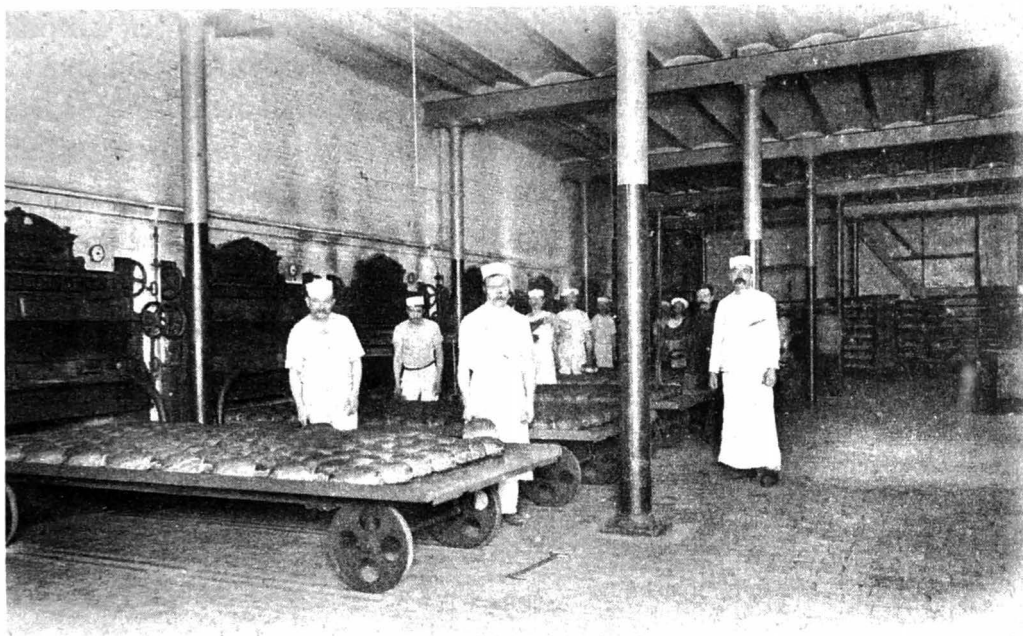
72 *De Dageraad* 09.04.1905.

Begin 1906 liet Cambier weten dat er weinig aan te vangen was met die Leuvense bank. Het ging om een financiële vennootschap zonder politieke kleur waarvan een der beheerders een klerikaal was. Maar wie zich voor die lening garant gesteld had, vond hij toch opmerkelijk en langs die weg kon men wellicht nog iets ondernemen, schreef hij zonder de man te noemen. Het ging om de Antwerpse progressistische senator Eugène Van de Walle die, daarover aangesproken, beloofde dat hij zou proberen Verheyen ervan te overtuigen zich terug te trekken.⁷³

In *Het Werkersbelang* van vrijdag 19 januari 1906 verscheen een artikel over de lening van de *Liberale Bakkerij* bij een Leuvense bank “bestuurd door fanatieke flambeewdragers” en de rol van senator Van de Walle in deze zaak. “Pseudoliberalen! Valse democraten!” luidde de beschuldigende titel. Van de Walles betrokkenheid had bij de *LVP*’ers consternatie verwekt, omdat men hem als een vriend des huizes beschouwde. Als enig liberaal parlamentslid had hij bijvoorbeeld het banket voor 25 jaar *Help U Zelve* bijgewoond. Notaris Teurlings, geldschietter van de bakkerij van *Help U Zelve* en medeoprichter van de *LVP*, had met ontzetting vastgesteld dat de akte van die lening verleden was door een ultraklerikale notaris en zo iets was volgens hem geen uitzondering in de liberale partij. Daarom had hij op publicatie van een snedig artikel aangedrongen. Van de Walle reageerde met een recht van antwoord: op zijn notariskantoor werd niet aan politiek gedaan, hij had de Leuvense bank alleen verzekerd dat de grond van de *Liberale Bakkerij* meer waard was dan de gevraagde lening, een van de beheerders van die bank was wel degelijk een liberaal, hij had niet bij andere banken bemiddeld en hij was nooit naar het *Liberaal Volkshuis* gekomen om te spioneren. Een reactie van de redactie leverde een tweede recht van antwoord op. *De Dageraad* voegde er nog aan toe dat de *Liberale Bakkerij* zich tot een liberale notaris gewend had, dat deze het geld mocht halen waar hij wilde, en dat de akte verleden was bij de katholieke notaris die optrad als zaakgelastigde van de grondeigenaars. Daarmee kwam een einde aan deze pijnlijke discussie.⁷⁴

73 Cambier aan Mössly 16.12.1905 e.v., Poplimont aan Mössly 16.12.1905 (Liberaal Archief, *LVP*).

74 Teurlings aan Mössly 15.01.1906, Van de Walle aan *Het Werkersbelang* 22.01 en 03.02.1906 (Liberaal Archief, *LVP*); *De Nieuwe Gazet* 24.01 en 04.02.1906; *De Dageraad* 04.02.1906.

BAKKERIJ "HELP U ZELVE" ANTWERPEN.

Bakkers in staking

In het voorjaar van 1906 werden de Antwerpse broodfabrieken geconfronteerd met een stakingsactie voor hoger loon. Hoewel de meeste industriële bakkerijen superwinsten maakten, waren hun arbeidsvoorwaarden niet altijd voorbeeldig. De uurlonen liepen sterk uiteen. *Help U Zelve*, *De Werker* en *Het Beste Brood* betaalden hun bakkers 45 centiem per uur, terwijl de *Liberale Bakkerij* het bij 38 centiem hield – maar het beheer sprak deze gegevens van de klerikale bakkersgastenbond tegen: het betaalde 40 tot 52 centiem per uur. De commerciële *Nieuwe Bakkerij* en *Grote Bakkerij* gaven slechts 34 resp. 32 centiem.⁷⁵

45

In maart 1906 belegden de *Katholieke Democratische Bakkersbond* (met 170 leden), de *Onpartijdige Bakkersbond* (met 285 leden) en de *Onpartijdige Brooduitvoerdersbond* een vergadering om de wantoestanden in hun sector aan te klagen. Soms moesten bakkersgasten 18 tot 24 uur na elkaar werken. De bakkers eisten 50 centiem per uur overdag en 60 centiem 's nachts, plus de helft meer voor de overuren. De uitvoerders vroegen een vast loon, los van hun omzet. Een delegatie ging met de Antwerpse coöperaties onderhandelen. Deze wilden slechts op

⁷⁵ *Het Werkersbelang* 24.09.1905; *De Dageraad* 26.11.1905.

de eisen van de vakbonden ingaan indien al hun concurrenten dat ook deden – dus niet.

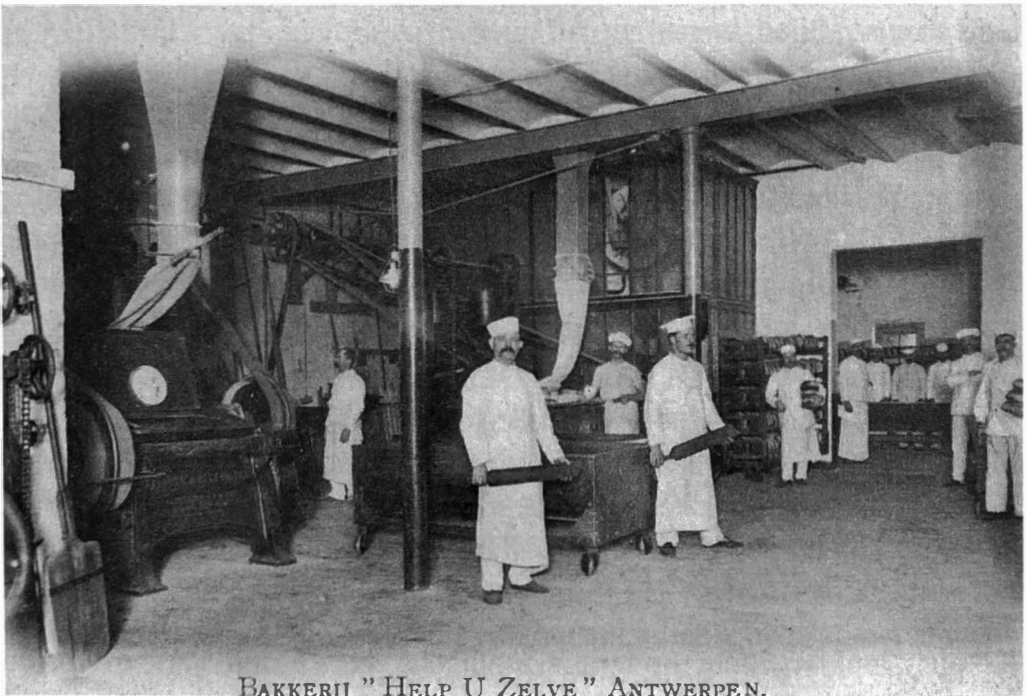
Op zondag 1 april besliste een ruime meerderheid van de bakkersgasten (135 ja, 14 neen) in staking te gaan. De voornaamste bakkerijen spraken af niet toe te geven. Ze gingen ervan uit dat de bonden hun actie toch niet lang konden volhouden omdat ze geen stakerskas hadden. In de praktijk verschilde de situatie sterk van bedrijf tot bedrijf. De socialistische bakkerij *De Werker* ging nog dezelfde avond in op de eisen van de stakers en kon normaal aan het werk gaan. Bij *Help U Zelve* daagden slechts drie bakkers op. Met behulp van vrijwilligers en brooduitvoerders kon men toch een derde van de productie realiseren. Op maandag en dinsdag ging het bestuur in de omgeving van Antwerpen nieuwe bakkers ronselen. Het personeel van de *Liberale Bakkerij* kwam gewoon werken. Bij *Het Beste Brood* daagde slechts een derde van het personeel op. *Adamas*, de bakkerij van de diamantbewerkers, lag stil.

De bonden nodigden de coöperaties uit voor een gesprek. Alleen *Help U Zelve* stuurde een delegatie, maar zonder mandaat om toegevingen te doen. Daarop brachten de stakingsleiders een bezoek aan de diverse coöperaties. Bij *De Werker* bleken de nieuwe voorwaarden al in voege te zijn, zij het tijdelijk: als de concurrentie niet binnen de vier weken volgde, zou men weer het oude loon uitbetalen. *Help U Zelve* werkte met oude en nieuwe bakkers op halve kracht. Het bestuur wou toegeven, maar onvoldoende, vonden de bonden. Bij de *Liberale Bakkerij* staakte niemand. Jaak Verheyen en zijn adjunct wilden de vakbonden niet erkennen en alleen rechtstreeks met het personeel praten.

De coöperaties verklaarden zich dan toch bereid 5 centiem per uur meer te betalen, doch dat vonden de stakers onvoldoende. Hoewel de bedrijven ander personeel probeerden te vinden, liet het broodtekort zich stilaan voelen. Aan *Help U Zelve* stonden lange rijen huismoeders aan te schuiven om aan brood te geraken. Tegen het einde van de week namen de bonden wel genoeg met die 5 centiem. Een ruime meerderheid van de leden (101 voor, 8 tegen, 3 onthoudingen) keurde het akkoord goed. Ook de *Liberale Bakkerij* kende de opslag toe. *Help U Zelve* nam zijn ontslagen stakers weer in dienst.⁷⁶

⁷⁶ *De Nieuwe Gazet* 02, 04, 05 en 07.04.1906; *De Vlaamsche Gazet* 03, 04 en 07.04.1906; *De Dageraad* 03.06.1906.

De houding van de twee coöperaties van de liberale arbeidersbeweging tijdens dit conflict maakte ongetwijfeld een slechte indruk in syndicale kringen. De socialistische *Metaalbewerdersbond* trok uit deze staking de conclusie dat de arbeiders niets te verwachten hadden van bonden die de klassenstrijd niet erkenden. De reactie besloot met een sneer naar de *Liberale Metaalbewerdersbond* van *Help U Zelve* – wiens voorzitter Arents ook voorzitter van de bakkerij van de Volkstraat was – omdat die bond zich niet met lotsverbetering bezighield: “hij moet zich alleenlijk tot de rol bepalen de werklieden te verdelen en onderkruipersdiensten te verrichten”.⁷⁷

Tien jaar bakken

Eind 1907 vierde de bakkerij van *Help U Zelve* haar eerste decennium met de opening van een nieuwe paardenstal.⁷⁸ Omdat de grond in de buurt te duur was, had men die stal bovenop het magazijn geïnstalleerd. De constructie in gewapend beton, getekend door bouwmeester Guillaume Thys en veearts Firlefyn, werd als een modelinstallatie geprezen. Naast plaats voor 24 paarden waren er hoozolders en kamers voor stal-

⁷⁷ *De Metaalbewerker* 08.04.1906.

⁷⁸ Voor de volgende paragrafen zie *Het Werkersbelang* 26.12.1907; *De Nieuwe Gazet* 23.12.1907; bouwdoos 1907/199 (zonder vermelding van architect)(Stadsarchief Antwerpen).

knechten. Een elektrische lift bracht de dieren in twaalf seconden naar boven.

De waarde van de bakkerij werd toen op ruim 700.000 frank geschat. Het bedrijf beschikte nu over acht dubbele ovens en twee speciale ovens voor kleingebak, alles voortbewogen met elektrische drijfkracht. Het telde al 120 personeelsleden, onder wie 16 vrouwen voor het uitdragen van het kleingebak. De distributie van het brood gebeurde met 8 paardenkarren en 42 hondenkarren. “De beweging die in het fabriek dagelijks heerst door het in- en uitrijden der karren, laden van brood, lossen van bloem, kolen en andere koopwaren, gelijkt aan de bedrijvigheid van een bijenzwerm”.

De coöperatie telde 13.000 klanten. Een belangrijk deel van de Antwerpse bevolking at dus brood van *Help U Zelve*. Elk semester kregen de consumenten 9 centiem per gekocht brood terugbetaald. Samen ging het om 200.000 frank per semester (of 15 frank per klant).⁷⁹ Alle klanten kregen een volgnummer. Elke dag mochten er 500 hun restorno komen ophalen. “Men kan zich dus een denkbeeld vormen welke beweging dit in en rond het *Liberaal Volkshuis* teweegbrengt”. Toch waren er nog altijd 1.500 leden van het ziekenfonds *Help U Zelve* die hun brood niet bij de coöperatie kochten, klaagde voorzitter Jaak Arents begin 1907.⁸⁰ Als ze dat wel zouden doen, zou de coöperatie (nog) meer winst kunnen maken en meer steun verlenen aan het ziekenfonds – deze bedroeg 2.000 frank per jaar.

Klanten hadden recht op gratis medische verzorging van vrouw en kinderen. Daarvoor stonden zeven artsen ter beschikking, verspreid over de stad. In het 20ste semester hielden ze samen 6.000 raadplegingen. Verder hadden de leden recht op gratis geneesmiddelen. Daarvoor beschikte *Help U Zelve* over een eigen apotheek. Deze verwerkte 13.000 tot 15.000 voorschriften per semester. Ten slotte leverde de coöperatie gratis brood (7.000 tot 10.000 stuks per semester) aan de gezinnen waarvan de kostwinner ziek was en schonk men speculaas (een paar honderd kilo) aan alle huismoeders die bevielen.

79 Het product van 2,9 miljoen (broden) en 0,09 (frank) is 261.000 (frank). De terugbetaling van 200.000 frank wijst erop dat de leden ongeveer 2,2 broden afnamen en de bakkerij de rest (0,7 miljoen) aan derden (winkels en/of instellingen) verkocht.

80 Dit was vermoedelijk sterk overdreven. Eind 1906 telde het ziekenfonds van *Help U Zelve* 3.838 leden. Als er 1.500 leden hun brood elders kochten, at slechts een minderheid (35 %) brood van de eigen coöperatie. Hun aandeel op het totaal van 13.000 klanten was slechts 10 %.

Op de nieuwjaarsreceptie van 1908 kregen de brooduitvoerders te horen dat ze een volledig nieuw hondentuig zouden krijgen. Voortaan hoefden de “porteurs” hun hond niet meer zelf aan te kopen, maar zou de coöperatie daarvoor instaan – later werd dit een eis van de uitvoerders van alle broodfabrieken. Bovendien zouden de dieren in de bakkerij een onderkomen krijgen, onder toezicht van een veearts. Dat was goed nieuws voor de uitvoerders. Omdat deze tot dan zelf voor hun hond moesten zorgen, vonden ze soms moeilijk een woning. Bij gebrek aan plaats sliep hun dier vaak in de keuken of de slaapkamer. Het duurde echter een paar jaar vóór men dat plan realiseerde.⁸¹

In mei 1909 kwam er felle kritiek op het personeelsbeleid van de coöperatie. Pamfletten en affiches beschuldigden de maatschappij ervan de lonen van de nachtwerkers te verminderen en aan de mutualiteit van de bakkers 1.000 frank ontvreemd te hebben. Het bestuur ontkende alles. Er bestond niet eens een apart ziekenfonds voor de bakkers! Het socialistische blad *De Werker* verweet *Help U Zelve* broodroof, omdat de coöperatie drie brooduitvoerders ontslagen zou hebben wegens lidmaatschap van een vakbond. Voorzitter Arents ontkende opnieuw. Personeelsleden mochten lid van een vakbond zijn en de voorzitter van de *Brooduitvoerdersbond* werkte nog altijd bij *Help U Zelve*. Wel waren er drie medewerkers vervangen: de eerste was ontslagen wegens bepaalde feiten, twee andere waren zelf opgestapt. Arents kaatste de bal terug: de coöperatie van *De Werker* had vier bakkers ontslagen en de zeven overblijvenden moesten meer dan acht uur per dag presteren, terwijl de achturedag toch een hoofdpunt van het socialistische programma was. Op de stadsmuren verscheen een affiche waarop de bakkers van *Help U Zelve* ontkenden dat ze loon afgehouden waren. Om nieuwe discussies te voorkomen richtte de coöperatie een verzoenings- en tuchtraad op die voortaan alle personeelsgeschillen zou onderzoeken vooraleer de beheerraad een beslissing nam. De commissie was samengesteld uit drie beheerders, één commissaris, één bakker en één brooduitvoerder.⁸²

49

Eind 1912 diende de coöperatie een bouwaanvraag in voor een ambitieuze vergroting, getekend door architect Guillaume Thys. Het stadsbestuur bezorgde de vergunning binnen de maand. Het bakkerijgebouw werd verhoogd met twee verdiepingen, verlengd met een aanbouw

81 *Het Werkersbelang* 09.01.1908, 22.05.1912; *De Vlaamsche Gazet* 04.01.1908; *De Nieuwe Gazet* 29.09.1911.

82 *Het Werkersbelang* 05, 12, 20 en 27.05.1909; *De Nieuwe Gazet* 10.05.1909.

en aangevuld met een enorme liftkoker. Door die ingreep konden het bloemmagazijn, de kleinbakkerij en de broodbakkerij over één grote werkruimte van meer dan 500 m² beschikken. Het resultaat werd begin november 1913 ingehuldigd. De hele instelling besloeg toen al een oppervlakte van 2.700 m². Aan de straatkant hield men nog plaats vrij voor de bouw van een broodwinkel en een apotheek.

– Op het dak kwam een waterfilter, uitgevonden door aannemer Gonschorek, om het water te zuiveren dat een elektrische pomp uit een artesische put omhoog stuwde.

– Op de derde verdieping bevonden zich diverse ateliers: een smidse (waar men ook de paarden besloeg), een wagenmakerij en werkplaatsen voor de timmerman, schilder en elektricien. Daar stalde men ook de broodwagens. Een lift met een laadbak van 5,5 bij 3,5 m bracht ze naar boven en beneden. Verder huisde op die verdieping een kennel met 56 hokken. De honden beschikten elk over een kooi van 1 m² met 1,5 m² loopruimte. Ze kregen een aparte trap. Er was ook een kabinet voor een veearts. Een personeelslid was met het onderhoud van de dieren belast.

– Op de tweede verdieping was het bloemmagazijn ondergebracht. In het nieuwe gedeelte verwerkten vijf zeefmachines de bloem. Wat men nog uit de lege zakken kon kloppen, gebruikte men voor het bakken van hondenbrood.

50

– De gezeefde bloem viel in een van de zes kneedmachines op de eerste verdieping. De grootste kon 2,35 ton aan (bloem en water). Op dezelfde verdieping werkte de kleingoedbakkerij, die over drie dubbele ovens beschikte en op 20 minuten 3.000 pistolets kon afleveren.

– Het deeg belandde in een machine op de benedenverdieping die er klompen van 1,1 kg van maakte. Deze machine kon 2,5 ton deeg per uur verwerken. In de bakzaal stonden tien dubbele ovens. Elke bakbeurt van 45 minuten leverde 2.380 kilobroden op.

– Van daar bracht men de broden naar het aanpalende magazijn. Op de bovenverdieping van dit gebouw logeerden de paarden.⁸³

83 Bouwdossier 1912/2578 (zonder vermelding van architect)(Stadsarchief Antwerpen); *Het Werkersbelang* 22.05.1912, 13.11.1913, 23.07.1914, 1.1923; *De Vlaamsche Gazet* 13.11.1913.

De lonen van de bakkerij stegen geleidelijk. Voor het personeel kwam er een kosteloze pensioenkas. De uitvoerders kregen hun uniform cadeau.⁸⁴

Begin 1912 organiseerde de *Onpartijdige Bakkerswerkliedenbond* een meeting in *De Pelikaan* voor de afschaffing van het nacht- en zondagswerk. Leo Augusteyns, volksvertegenwoordiger van de *Liberale Volkspartij*, gaf er een overzicht van de situatie in de omringende landen. Andere sprekers waren de klerikale volksvertegenwoordigers Adelfons Henderickx en Alfons Van de Perre naast een socialistische bakker uit Brussel. De conclusie van de avond was dat een wettelijke regeling mogelijk was. *Help U Zelve* wou daar niet op wachten en gaf een commissie opdracht te onderzoeken of men die maatregel eerder kon invoeren. Dat zou gebeuren met ingang van augustus 1914, maar werd wellicht door het uitbreken van de oorlog uitgesteld.⁸⁵

Begin 1913 kon voorzitter Arents nog een reeks verbeteringen voor het personeel aankondigen. Er kwam opslag voor wie nog niet het maximum verdiende – 50 van de 120 personeelsleden. Voor 22 brooduitvoerders betekende dat 1 frank per week meer, voor 22 bakkers 2 tot 3 centiem per uur extra. Iedereen had recht op betaalde vakantie: de bedienden kregen twaalf dagen, de toezieners zes, de rest (magazijniers, bakkers, brooduitvoerders en voerlieden) vier. Bovendien kocht de coöperatie een nieuw winterpak voor de voerlieden en uitvoerders. Ze liet ook een badzaal voor het personeel inrichten, omdat velen zich thuis niet behoorlijk konden wassen. Zodra die zaal af was, zouden de bakkers een volledig wit pak krijgen, beloofde de voorzitter. De klanten ontvingen dat jaar voor het eerst een almanak.⁸⁶

Na het eerste decennium publiceerde *Het Werkersbelang* nog zelden cijfers over de bakkerij, zelfs niet over de productie. Hoeveel winst de coöperatie maakte en hoeveel de aandeelhouders uitbetaald kregen, is helemaal niet bekend. Begin 1911 werd op de nieuwjaarsreceptie verteld dat men 1.333 klanten gewonnen had en 428 geschrapt, wat een nettowinst van 905 opleverde. Dat klinkt positief, maar geeft slechts een beperkt beeld van de situatie. Na haar topprestatie van bijna 3 miljoen broden in 1907 liep de broodverkoop blijkbaar terug. In 1909 was

84 *Het Werkersbelang* 12.01.1911.

85 *Het Werkersbelang* 15.02 en 22.05.1912, 23.07.1914.

86 *Het Werkersbelang* 09.01.1913.

er sprake van een sterke stijging van de graanprijzen. *Help U Zelve* moest zijn broodprijs verhogen tot 31 centiem en klaagde dat zijn concurrenten hun prijs behielden maar het gewicht van hun brood verminderten. Het laatste semester vóór de Eerste Wereldoorlog betekende een dieptepunt: de broodproductie beliep slechts 2,3 miljoen stuks, maar de verkoop van pistolets was tot 1,2 miljoen stuks en deze van koeken tot 520.000 stuks opgelopen. De afname van speculaas steeg van 5 tot 6 ton.⁸⁷

52 Deze cijfers wijzen op een belangrijke verschuiving van het consumptiegedrag van de klanten. Door de toenemende welvaart verkozen deze blijkbaar minder brood en meer koeken en pistolets te eten. Voor de financiële resultaten van de bakkerij maakte het wellicht niet veel uit. De achteruitgang van het brood werd gedeeltelijk gecompenseerd door het succes van de andere producten. Bovendien hoefde men bij de verkoop van koeken en pistolets geen deel van de winst aan de consumenten terug te betalen.

Over de lotgevallen van de *Liberale Bakkerij* na 1907 is weinig te vinden, behalve in de bouwdoSSIERS. In september 1907 dienden voorzitter Verheyen en secretaris Verrept namens de *Liberale Bakkerij* een bouwaanvraag in voor een herenhuis aan de straatkant. Het was drie traveeën breed en telde twee bovenverdiepingen plus een mansardedak.

⁸⁷ *Het Werkersbelang* 04.07 en 26.12.1907, 27.05 en 31.06.1909, 22.09.1910, 12.01.1911; hs. Leo Augusteyns, geschiedenis *Liberale Volkspartij* e.a. (bijlage brief Augusteyns aan Angermille 27.04.1917)(AMVC, Leo Augusteyns, A475/B6).

Op de benedenverdieping opende men het café *De Dageraad*, dat de “beste dranken” schonk. Dit pand staat er nog, maar is intussen grondig verbouwd. Drie jaar later vroeg de coöperatie de toelating om op de koer (rechts achteraan) een paardenstal op te trekken. Het plan voorzag in tien staanplaatsen, een haver- en gareelkamer. Het hooi werd wellicht op de zolder gestapeld. Van deze stal is nog veel bewaard. In 1911 volgde een aanvraag voor de bouw van kantoren en in 1913 een voor een nieuw magazijn.⁸⁸

Had de coöperatie van *Help U Zelve* het niet altijd gemakkelijk, dan doken er ook bij de andere politieke broodfabrieken wel eens problemen op. De socialistische bakkerij *De Werker* realiseerde in haar topjaar 1907 slechts een zakencijfer van 230.000 frank. De winst van 53.000 frank zakte het volgende jaar al tot 15.000 frank. *Het Beste Brood* kreeg met dissidenten af te rekenen. Omdat het *Verbond der Volkskringen* vond dat de aandeelhouders zich verrijkten op kosten van de arbeiders, begon het in 1907 met een eigen bakkerij, *Het Volk*. Later raakten ook de relaties tussen *Het Beste Brood* en de vakverenigingen verzuurd en dat leverde in 1913 nog een nieuwe concurrent op, *Het Lekkere Brood*, gevestigd in Hemiksem. Klerikale syndicalisten stichtten eind 1912 de samenwerkende maatschappij *Ons Volk* om een winkelketen uit te bouwen. De eerste kruidenierszaak opende in de Lange Winkelstraat. Dit initiatief moest de vakbeweging vooral vaste inkomsten bezorgen en daarmee meer onafhankelijkheid.⁸⁹

Bier voor de propaganda

Op zondag 2 januari 1910 werd in de schoot van *Help U Zelve* en de *Liberale Volkspartij* een nieuwe coöperatie opgericht. Het statutaire doel van de samenwerkende maatschappij *Volksbrouwerij Help U Zelve* was het brouwen en verkopen van bier en aanverwante producten, alsook het uitgeven van een propagandabladd. Men zou een groot vierde van de winst uitkeren aan de aandeelhouders en een ander groot vierde in het reservefonds storten. Een klein vierde van de winst ging naar de klanten, een ander klein vierde was voor de propaganda bestemd.

88 Bouwdossiers 1907/1505, 1910/2018, 1911/80081, 1913/4018 (Stadsarchief Antwerpen); *De Dageraad* 02.12.1911.

89 Van Goethem o.c. 1991: 330; Schokkaert o.c. 1989: 100-102.

Dit initiatief moest de oprichters en de leden blijkbaar vooral de kans geven hun spaarcenten te beleggen in een onderneming die ze zelf onder controle hadden. Om ongewenste invloeden te vermijden moesten alle beheerders lid zijn van *Help U Zelve* of de *Liberale Volkspartij*. Het was mooi meegenomen dat ze geld zouden verdienen met de bierverkoop in het *Volkshuis* en de afdelingslokalen waar de leden elke maand hun lidgeld moesten komen betalen. Zo gingen die winsten zeker niet naar klerikale brouwers. Zoals in de bakkerij zou men aan de klanten een goed maar goedkoop product leveren. Ten slotte wou men een winstgevende activiteit ontwikkelen waarmee men het weekblad *Het Werkersbelang* kon ondersteunen.

Karel Weyler

Het kapitaal van de nieuwe coöperatie zou minimum 50.000 frank bedragen. De eerste 2.000 aandelen van 25 frank werden onmiddellijk onderschreven door de stichters. Deze beschikten blijkbaar over een aardig spaarpotje. Voorzitter werd de Vlaams-liberale advocaat Karel Weyler, die *Help U Zelve* in 1903 aangetrokken had om de eerste voorzitter van de *Kies- en Propagandawerking* te worden en in oktober 1907 als gemeenteraadslid van de *Liberale Volkspartij* verkozen was. De klerk Jan Mommaerts werd secretaris, de kas werd beheerd door

mecaniciën Jaak Arents, voorzitter van de bakkerij.⁹⁰

Voor dat project kocht de nieuwe coöperatie aan de Kempische Vaart (nu Albertkanaal) in Deurne, naast de stokerij Bal, een terrein van 3.000 m². Scheikundig onderzoek had uitgewezen dat daar ondergronds bijzonder geschikte bronnen aanwezig waren waaruit men het nodige water zou kunnen putten. Architect Walter Van Kuyck, zoon van de liberale schepen Frans Van Kuyck, tekende een massieve vierkante blok in gewapend beton, over de hele oppervlakte met rode steen bezet. Na een bezoek aan een vijftiental brouwerijen kozen de beheerders de firma *Meura* uit Doornik als leverancier van de installaties.

Pas begin april 1910 deelde *Het Werkersbelang* mee dat *Help U Zelve* een nieuwe coöperatie gesticht had om een brouwerij te bouwen en te exploiteren. Over de financiering of de doelstellingen kregen de lezers evenwel geen uitleg. Vanaf die datum lagen de plannen wel ter inzage in het *Liberaal Volkshuis*. De leden konden er ook aandelen kopen. Een paar duizend ging in op dat aanbod.⁹¹

55

Het bouwdoossier werd pas eind juli toegewezen. Aannemer Gonschorek deed met 47.000 frank het laagste bod. De bestelde brouwerijzaal was intussen op de wereldtentoonstelling in Brussel te bewonderen.

⁹⁰ De eerste beheerraad bestond uit Jaak Arents (werktuigkundige), Jos. Colbert (werktuigkundige), Emile De Groot (ingenieur), Adolf Dumont (rentenier), Frans Hofmans (bediende), Jan Mommaerts (klerk) en Karel Weyler (advocaat). De eerste commissarissen waren Albert Aalders (letterzetter), Edouard Desaeger (werktuigkundige) en Philip Kennes (bediende).

⁹¹ Statuten *Volksbrouwerij Help U Zelve* 02.01.1910 (*Annexe au Moniteur Belge, Sociétés* 15.01.1910, nr. 252), herziening statuten 08.09.1911 (id. 22.09.1911, nr. 5768); *Het Werkersbelang* 07.04.1910, 04.05.1911; *De Vlaamsche Gazet* 24.08.1910, 08.05.1911; Guy Verdonck, *Verdwenen brouwerijen in en rond Antwerpen*, Leuven 1994: 121-122.

Dat verklaart wellicht waarom de bakkerij aan alle personeelsleden een reisje naar Brussel aanbood.⁹² Op zondag 21 augustus legde voorzitter Karel Weyler met een “schone redevoering” de eerste steen van de *Volksbrouwerij Help U Zelve*. “Na het spelen van het *Geuzenlied* gingen allen in de gebuurte een glas ledigen op het welgelukken van de nieuwe brouwerij”.

Onder leiding van ingenieur-brouwer Verfaille kon de productie begin april 1911 van start gaan. Alles werkte met elektriciteit, voortgebracht door een eigen installatie. Op maandag 18 april ging het eerste bier de deur uit. Uiteindelijk bood de *Volksbrouwerij* zes verschillende soorten aan, van de dure tripel (28 frank per ton) tot het goedkopere tafelbier (16 frank per ton). De firma leverde ook in halve en kwarttonnen. De lokalen waar de diverse afdelingen van *Help U Zelve* vergaderden, alsook alle vrienden-cafébazen kregen de raad het bier van de *Volksbrouwerij* te tappen.⁹³

56

Op zaterdag 6 mei 1911 organiseerde de *Volksbrouwerij Help U Zelve* een persbezoek aan de pas voltooide installaties. De rondleiding duurde ruim twee uur. De verslaggevers waren behoorlijk onder de indruk en spraken van een modelinstallatie. De verslaggever van de *Vlaamsche Gazet* noteerde:

“De gebouwen zijn in gewapend beton gemaakt. De hoogste verdieping is bestemd als magazijn van mout en hop. Men gebruikt enkel hop van Hallertau en Bohemen, als de fijnste en aangenaamste gekend, maar die dan ook zeer kostelijk zijn. Een grote zak van deze hop komt op 500 frank. De gebruikte mout is een mengsel van drie verschillende soorten, maar insgelijks van de beste hoedanigheid. Deze koopwaar wordt met elektrische drijfkracht – alles

92 *Het Werkersbelang* 21 en 28.07, 08.09.1910.

93 *De Vlaamsche Gazet* 24.08.1910, 08.05.1911; *Het Werkersbelang* 30.03, 04.05 en 06.07.1911.

werkt met elektriciteit – naar boven gebracht.”

“Het koken van een brouwsel duurt vijf uur en dit ondanks alle ingevoerde nieuwe stelsels, terwijl in de meeste brouwerijen daaraan slechts 3 tot 4 uur wordt besteed. Maar men zal dan ook begrijpen dat de hoedanigheid van het bier daarbij alles te winnen heeft. Ook is het slechts op 't laatste ogenblik dat men hier de hop in het kooksel mengt. Aldus bewaart men er heel 't aroma en de aangename smaak van, terwijl in sommige brouwerijen de hop van het begin wordt meegekookt, wat aan het bier een bittere smaak geeft. Volgens de brouwwijze hier aangewend is er geen verzuring van het bier mogelijk. Een brouwzaal zoals deze welke wij hier te zien kregen, bestaat nergens. Van onder tot boven zijn de muren met de beste faiencestenen bezet.”

57

“Na de gisting wordt het bier in kelders, die ruime zalen vormen, in vaten van 500 liter vergaderd. Daar hebben wij triple, dubbel en het gewoon gerstebier geproefd. De drie soorten zijn uiterst smaakvol en het verwondert ons dan ook niet dat de bijval der nieuwe brouwerij alle verwachtingen heeft overtroffen. Niettegenstaande er twee brouwsels per dag kunnen gemaakt worden, zal er spoediger dan men denkt voor grotere voortbrenging moeten gezorgd worden”.⁹⁴

Over de resultaten van de *Volksbrouwerij* werd weinig bekend gemaakt. De toestand is zeer bevredigend en het cliënteel vermeerderd weke-

94 *De Nieuwe Gazet* 07.05.1911; *De Vlaamsche Gazet* 08.05.1911.

lijks, zodat men in de winter al evenveel bier verkoopt als in de zomer, meldde *Het Werkersbelang* eind 1912. Het beheer dacht al aan een nieuwe activiteit, namelijk de verkoop van bier in flesjes. Wie een café wilde overnemen of openen, verkopen of verhuren, mocht zich altijd tot de brouwerij wenden. Het blad liet meteen uitschijnen dat de Antwerpse cafés niet geneigd waren van brouwer te veranderen. Begonnen de lokaalhouders van de diverse afdelingen hun “plicht” te begrijpen, dan waren er nog veel liberale lokalen waar men bier bleef tappen van “strijdende klerikale brouwers van de buiten”, hoewel ze zo de vijand steunden. Het tegendeel kwam nochtans niet voor, klaagde de redacteur, want klerikale lokalen verkochten geen liberaal bier.⁹⁵

Pas in maart 1913 verschenen enkele resultaten in *Het Werkersbelang*. Op de jaarlijkse vergadering bleek dat de coöperatie 980 aandeelhouders telde. De brouwerij leverde aan 87 cafés en aan 600 burgers. Maar er waren nog steeds lokalen van *Help U Zelve* die het bier niet afnamen. Vergeleken met het eerste werkjaar was de omzet bijna verdubbeld. Hoewel de brouwindustrie in 1912 een crisis doorgemaakt had als gevolg van de hoge prijzen der grondstoffen, kon de coöperatie een dividend uitkeren.⁹⁶

Begin 1914 vermeldde *Het Werkersbelang* Jan Mommaerts als directeur. In april maakte het blad gewag van 960 aandeelhouders die voor meer dan het dubbele van het voorziene kapitaal ingeschreven hadden. De *Volksbrouwerij* leverde al aan 119 cafés (waarvan 27 verplicht – vermoedelijk omdat de brouwerij de uitbater financieel geholpen had) en aan 600 burgers. De cafés hadden het afgelopen jaar 2.000 tonnen meer verbruikt, wat de omzet met 44.000 frank deed toenemen. Er waren nog steeds lokalen van *Help U Zelve* die het volksbier niet schonken, al gaf het weekblad toe dat ze soms contractueel aan een andere brouwer gebonden waren. Ondanks de aanhoudende crisis en de expansie van het bedrijf kon de coöperatie een hoger dividend uitbetalen.⁹⁷

Maar veel wijzer maakt deze informatie ons niet. Totaalcijfers over pro-

95 *Het Werkersbelang* 12.12.1912.

96 *Het Werkersbelang* 20.03.1913.

97 *Het Werkersbelang* 05.02 en 26.03.1914.

ductie, verkoop en winst kregen de lezers van *Het Werkersbelang* niet te lezen.

De band met de *Liberale Volkspartij* bleef steeds nauw, al was het maar omdat voorzitter Karel Weyler jarenlang deel uitmaakte van het partijbestuur. Begin 1914 schonk de *Volksbrouwerij* 500 frank aan de *LVP*. Bij elke gunstige gelegenheid zou de beheerraad zich herinneren dat de onderneming opgericht was om “onze politiek stoffelijk te steunen”, stond in de begeleidende brief te lezen. Meteen volgde een oproep aan het bestuur en de wijkcomités van de *LVP* om de bieren van de brouwerij aan te bevelen. De gift werd “onder toejuiching” aanvaard. Toen de afdeling van de 8ste en 9de wijk in juni vaststelde dat de kas een tekort van 52 frank vertoonde, deed het partijbestuur een beroep op de coöperatie. Beide wijken kregen elk 50 frank.⁹⁸

Besluit

De geschiedenis van de liberale arbeidersbeweging heeft nog maar weinig aandacht gekregen van de historici. Was haar rol beperkt, dan was ze toch niet onbelangrijk. Uit mijn biografie van Leo Augusteyns blijkt dat deze beweging in Antwerpen zelfs een toonaangevende rol speelde in de periode 1880-1914. In de Scheldestad domineerden hun twee ziekenfondsen, *Help U Zelve* en de *Liberale Ziekenbeurs*, de “arbeidersmarkt” in de jaren toen de socialistische concurrentie permanent met interne moeilijkheden af te rekenen had en de katholieke arbeidersbeweging nog sterk door de burgerij gepatroneerd werd.

In dit artikel heb ik proberen aan te tonen dat de liberale arbeidersorganisaties in Antwerpen ook een opmerkelijke bijdrage leverden tot de geschiedenis van de coöperatieve beweging. In andere steden was haar rol ongetwijfeld veel geringer, al moet het verhaal van die organisaties nog geschreven worden. Daarbij denk ik zowel aan de *Liberale Werkersverdediging* in Gent en het *Volkshuis* in Mechelen als aan *La Semeuse* uit Luik en de *Boulangerie du Parti Ouvrier Libéral* uit Brussel.⁹⁹

98 Bestuur *Liberale Volkspartij* 17.01, 25.06 en 27.07.1914 (Liberaal Archief, *LVP*); *Het Werkersbelang* 18.06.1914.

99 Vermeld door Louis Bertrand, *La coopération en Belgique*, II, Bruxelles 1903: 597-599.

BIJLAGE: Productie liberale bakkerijen (1897-1914)

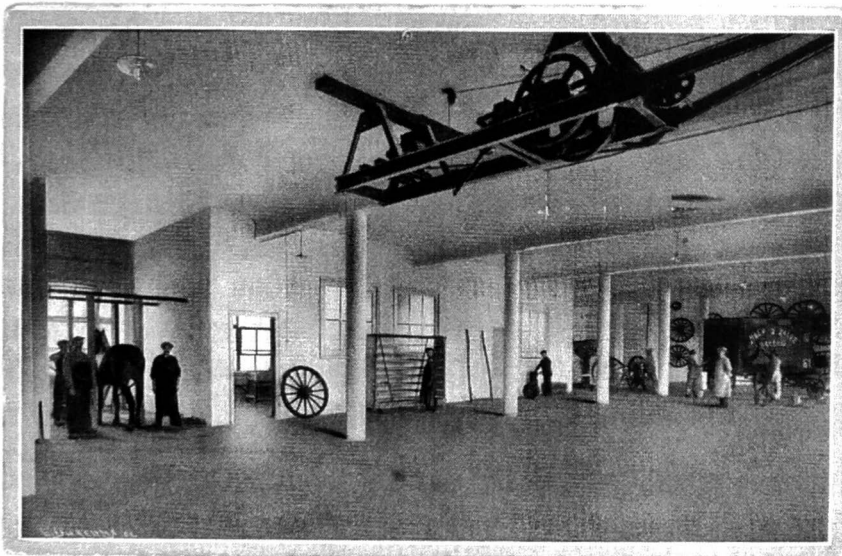
Help U Zelve Liberale Bakkerij

<u>Semester</u>	<u>brood</u>	<u>p</u>	<u>k</u>	<u>s</u>	<u>brood</u>	<u>p&k</u>	<u>s</u>
1897-98	490						
1898	1541						
1898-99	1995						
1899	2424						
1899-00	2508						
1900	2679						
1900-01	2640						
1901	2621						
1901-02	2599						
1902	2702						
1902-03	2801						
1903	3002						
1903-04	2800				261		
1904	2711				569	98	2020
1904-05	2803				686	119	2722
60 1905	2916	273	56	6889	815	127	3244
1905-06	2874				916	168	3393
1906	2812						
1906-07	2687	499	190	5726			
1907	2928	704	347	4976			
1910	+126	+37	+84				
1910-11	2541						
1911	2639						
1914	2306	1184	523	5982			

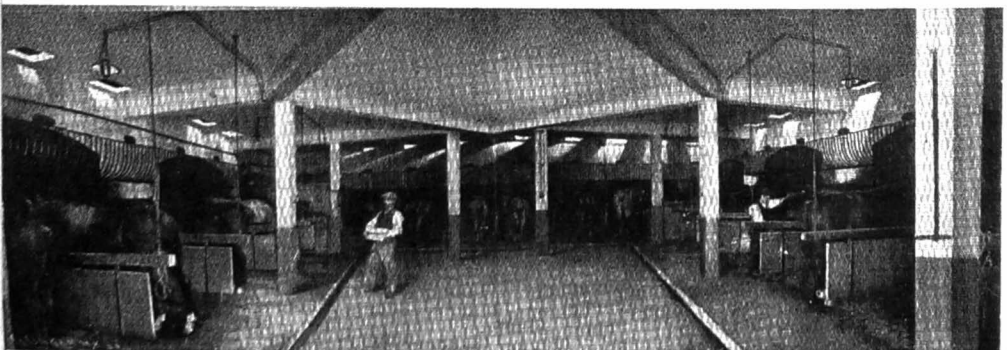
Cijfers brood, pistolets (p) en koeken (k) maal duizend stuks; speculaas (s) in kilo.

Een overzicht van de broodproductie van *Help U Zelve* tijdens de eerste twintig semesters staat in *Het Werkersbelang* 26.12.1907. Andere cijfers komen uit *Het Werkersbelang* 24.09.1905, 21.03 en 24.09.1907, 22.09.1910, 21.09.1911 en het hs. Leo Augusteyns over de geschiedenis van de *Liberale Volkspartij* e.a. (bijlage brief Augusteyns aan Angermille 27.04.1917)(AMVC, Leo Augusteyns, A475/B6).

De cijfers van de *Liberale Bakkerij* vond ik in *De Dageraad* 30.10.1904, 30.04 en 22.10.1905, 22.04.1906.

Help U Zelve smidse

1^e verdiep. — Stallingen voor 24 paarden.
Samenwerkende Bakkerij "Help U zelve", Volkstrant 40, Antwerpen. - T. 2276

DE PAD EEN DUIVELSDIER^{1*}

Dr Geertruida de Moor

INLEIDING

In de middeleeuwen werden sommige dieren in verband gebracht met de duivel. Dit was bijvoorbeeld het geval met adders, eghtissen (hagedissen), gieren, krekels, leeuwen, lintwormen, kikkers, slangen, muizen, panters, slakken, spinnen, sprinkhanen, (steek)muggen, vleurmuizen, vliegen, wolven, (zwarte) katten, (ever) zwijnen en de fantasie dieren draken en weerwolven.² Ook werd de pad met de duivel in verband gebracht

We willen in deze studie aandacht schenken aan het feit hoe dit dier gerepresenteerd werd in de beeldende kunsten en de literatuur.

In de middeleeuwen waren in het volksgeloof de pad, de duivel en heks-erij ten nauwste met elkaar verbonden. Heksen veranderden zich graag in padden. In een bul van paus Gregorius IX (1227-1241) uit 1233 werden padden symbolen van de duivel en de toverkunsten genoemd.³ De pad gold ook bij Jeroen Bosch (ca. 1450-1516) als een symbool

1 * Met dank aan Siegfried Heijbers, drs. Ronald A. van der Spiegel en Dr. Annelies van Gijzen.

2 Dit zijn de beesten ghevenijnt: serpentes, hagetissen, spinnen, vlieghen ende wormen. Die van desen beesten werd ghebeten, hi moet hebben triakele; of dies niet, hi souder of ster-ven. *Chechi sont les biestes venimeuses: serpens, cueluevres, araignes, mouskes et vers. Qui de ches bestes sera mors, il li faut du triacle; se che non, il en mourroit.* (Livre des métiers/Gespreks Boekje Frans-Nederlands: rédigé vers 1268 par Étienne Boileau, prévôt des mar-chands de Paris, est le premier grand recueil de règlements sur les métiers parisiens. Livre des métiers, available on-line 4 september 2009, URL http://fr.wikipedia.org/wiki/Livre_des_m%C3%A9tiers).

3 Gustav Roskoff, *Geschichte des Teufels* (Leipzig: Brockhaus, 1896) 2 delen, I, 330. Dit boek is ook verschenen in een vrije bewerking door Albertus Samuel Carpentier Alting onder de titel *Geschiedenis van den duivel* (Groningen: Hoitsema, 1874); Hanns Bächtold-Stäubli, "Kröte", Hanns Bächtold-Stäubli en Eduard Hoffmann-Krayer, *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, (Berlijn en Leipzig: W. de Gruyter & Co., 1932/1933), 10 delen, 5 kolom 608-635, aldaar 608-609.

voor bijgeloof en hekserij.⁴ Op zijn schilderij *De aanbidding door de koningen* of de Prado-*Epifanie* in het Prado in Madrid wemelt het van padden of kikkers, die geduid worden als negatief, het kwade of de duivel.⁵

DE PAD, EEN GIFTIG DIER ALS BEELD IN VERBAND MET ZONDIGE WELLUST

De pad werd in de Middeleeuwen in verband gebracht met onoorbare seksualiteit. Zo zijn bijvoorbeeld: aan de westgevel van de middeleeuwse kerk van Saint Pierre in Moissac, Tarn-et-Garonne, Frankrijk een gebeeldhouwde vrouw, *Femme-aux-Serpents*, en een demon afgebeeld. Twee slangen, die aan haar borsten hangen, bijten haar. Een opgezwollen pad knaagt, kluipt naar of verblijft in haar geslachtsorgaan, terwijl een andere naar haar af lijkt te springen, uit de mond van een afzichtelijke duivel, voorgesteld als een parodie, die naast haar staat. Dit kunstwerk kwam in de eerste helft van de twaalfde eeuw tot stand en is naar alle waarschijnlijkheid de eerste afbeelding van een pad die in een vrouwelijk geslachtsdeel verblijft. Deze afbeelding is genoemd de personificatie of de straf van *luxuria*, of wellust.⁶

Soortgelijke afbeeldingen van de pad als symbool voor wellust kunnen ook gevonden worden op kapitelen in de Franse kerken van St. Albin in Angers, Blesleen Rion-de-Montages. Op een dertiende eeuws beeldhouwwerk aan de kathedraal van Bourges, zuigt een pad aan de borsten van een vrouw.⁷

Op de schilderijen van Jeroen Bosch vinden we ook veel afbeeldingen

4 Roger-Hendrik Marijnissen, "Het probleem Hiëronymus Bosch", Roger-Hendrik Marijnissen, Karel Blockx, et al. (eds.), *Jheronimus Bosch* (Bruxelles, Arcade, 1972) 15-111, aldaar 85; Jeanne van Waadenoijen, *De 'geheimtaal' van Jheronimus Bosch. Een interpretatie van zijn werk.* (Hilversum: Verloren, 2008), 55, 59, 62, 85, 91-92, 139-140, 160, 189, 193, 219 en 243.

5 De aanbidding door de koningen oftewel de Prado-*Epifanie* available on line 21 januari 2009 URL http://www.dick.wursten.be/bosch_aanbiddingmagi.htm#padden.

6 Amanda Luyster, "The *Femme-aux-Serpents* at Moissac: Luxuria (Lust) or Bad Mother", Sulochana Asirvatham, Corinne Ondine Pache en John Watrous (eds.), *Between magic and religion. Interdisciplinary studies in ancient Mediterranean religion and society* (Lanham, Md: Rowman & Littlefield, 2001) 165-191, aldaar 165 en 172 (afbeelding 10.6).

7 Idem, 180.

die verwijzen naar wellust. ‘*De Zeven Hoofdzonden*’ stelt de straffen in de hel voor, waar het wemelt van enge amfibieën en reptielen. In het fragment ‘*De Hel*’ zien we een zittende, naakte vrouw met een pad op haar schoot afgebeeld. Het dier heeft zijn kop in de richting van het gezicht van de vrouw gekeerd en zijn vier poten gespreid. Van de dijnen tot even boven de schaamstreek dekt de pad het lichaam van de vrouw af. Naast de vrouw zit een eveneens naakte man. Een duivel houdt de vrouw een spiegel voor. De afgebeelde zonde is, zoals blijkt uit het bijschrift op het schilderij, de doodzonde *Superbia* ofwel Hovaardij. Op de rechterpanelen van de onderling vrijwel identieke drieluiken ‘*De Hooiwagen*’ en ‘*De Helse Bouwsels*’ is een naakte liggende vrouw met een pad op haar schoot afgebeeld.⁸ Eric de Bruyn⁹ citeert de Antwerpse Augustijner kloosterzuster Jacomijne Costers, ook Zierix, als uitleg voor dit fragment van het schilderij van Bosch ‘*De Zeven Hoofdzonden*’, waarop een pad is afgebeeld.¹⁰ De Bruyn gaf het volgende hertaalde citaat van Jacomijne Costers: “Nochtans leden deze zielen verschrikkelijke pijnen in hun schaamdelen, zowel mannen als vrouwen. Zij lagen ook bij elkaar op blijkbaar gloeiende bedden en over hun ledematen kropen slangen, padden en andere helse dieren. Men zag ook dat de duivels hun lichamen van binnen door elkaar haalden en dat zij al hun ledematen van elkaar scheurden. En zo zag de ziel¹¹ dat de duivels hen nog talloze pijnen meer aandeden, die niet uit te spreken of te beschrijven zijn, want van al deze dingen heb ik er slechts enkele opgeschreven. Het is bijna niets vergeleken bij wat het in werkelijkheid is. Toen de ziel deze straf aanschouwde, vroeg zij de engel om welke straf het ging. Hij antwoordde: “Dit is de straf voor de onkuise mensen en degenen die overspel begaan”.¹²

8 Frans L.M. Dony en Karel Braun (eds.), *Het complete werk van Jeroen Bosch*. (Rotterdam: Lekturama 1978) afbeeldingen op pagina 19 (de 7 hoofdzonden), pagina 33 (*De Hooiwagen/De Helse Bouwsels*) en toelichting op pagina 95-96 (Oorspronkelijke titel: *Classici dell'Arte, Bosch*).

9 Eric de Bruyn, *De vergeten beeldtaal van Jheronimus Bosch. De symboliek van de Hooiwagen-triptiek en de Rotterdamse marskramer-tondo verklaart vanuit Middelnederlandse teksten* ('s-Hertogenbosch en Stichting Archeologie, Bouwhistorie en Cultuur, 2000) (Ook verschenen als proefschrift aan de Katholieke Universiteit Brussel, onder de titel: *Half sot, half vroed. Half kwaad, half goed*).

10 Wybren Scheepsma (ed.), “De helletocht van Jacomijne Costers (+ 1503)”, *Ons Geestelijk erfdeel* 70, (1996) 179 (regel. 679-688). Zie hiervoor ook: Geertruida de Moor, *Twee vrouwen van de Devotio Moderna. De geschriften en de invloed van Jacomijne Costers en Mechtild van Rieviren. Het particuliere oordeel van Jacomijne Costers*, proefschrift aan de Catholic University of America, Washington, D.C., in voorbereiding.

11 Hier is bedoeld van Jacomijne Costers.

12 De Bruyn, *O.C.*, 60-61.

Volgens Dirk Bax is de padachtige duivel op het rechterpaneel van het schilderij van Jeroen Bosch 'De Verzoeking van de Heilige Antonius', aanwezig in het *Museu Nacional de Arte Antiga*, Lissabon, Portugal, het symbool van onkuisheid (*Luxuria*).¹³ Bax citeert het *Vaderboek*,¹⁴ waarin vermeld wordt dat de duivel aan Sint Antonius van Egypte (251-356) verscheen in de gedaante van een pad met het hoofd van een mens.¹⁵ Lène Dresen-Coenders vult hierbij aan dat Bosch, die beïnvloedt moet zijn door de *Malleus Maleficarum* van Heinrich Kramer en Jacobus Sprenger. Dit werk verscheen in 1487 in Keulen en dat Bosch zeker gekend zal hebben. Bosch schilderde een padachtige duivel, samen met een oude en een naakte jonge vrouw op het rechterluik van 'De bekoering van de Heilige Antonius'. Hier is niet alleen onkuisheid afgebeeld, maar de duivel heeft als actieve partners oude en jonge heksen met als doel de bevolking van de hel uit te breiden.¹⁶

De pad als symbool voor onkuisheid komt ook voor bij Matthias Grünewald (ca. 1475-1528), die een pad afbeeldt op het geslachtsdeel van een vrouw.¹⁷

DE PAD ALS SYMBOOL VOOR ZONDE EN PEST

De pad gold ook als een symbool voor zonde in het algemeen en pest in het bijzonder. Sebastiaan Brant's (ca. 1458-1521) 'Narrenschiff', dat

65

13 Dirk Bax, *Ontcijfering van Jeroen Bosch* ('s-Gravenhage: Staatsdrukkerij-en Uitgeverijbedrijf, 1948) (Proefschrift Nijmegen) 107. Dit boek is ook verschenen in een Engelse vertaling door M. A. Bax-Botha, *Hieronymus Bosch. His picture-writing deciphered* (Rotterdam: Balkema, 1979).

14 Dit is de Nederlandse vertaling van het aan Hieronymus toegeschreven *Vitae sanctorum patrum, sive Vitas patrum. Dit boeck is ghenamet dat vader boeck* ([Zwolle]: P. Os van Breda, 1 April 1490) folio XII,

15 Bax, *O.C.*, 33.

16 Lène Dresen-Coenders, "De demonen bij Jeroen Bosch. Zoektocht naar bronnen en betekenis", Gerard Rooijackers en Margreet Geerdes (eds.), *Duivelsbeelden. Een cultuurhistorische speurtocht door de Lage Landen* (Baarn: Ambo, 1994) 168-197, aldaar 168-173.

17 Zie P. Gerlach, "De tuin der lusten. Een proeve van verklaring", Roger H. Marijnissen, et alii. (eds.), *Jheronimus Bosch* (Brussel, 1972) 131-165 aldaar 143.

in 1494 verscheen¹⁸ en spoedig in een Nederlandse vertaling uitkwam¹⁹ geeft een overzicht van de straffen voor dwazen die Gods geboden niet volgen.²⁰

Padden en kikkers, die veel op elkaar lijken, vindt men tussen het eind van de vijftiende tot het midden van de zeventiende eeuw in afbeeldingen van de zondeval, de verdoemenis en verleidingsscènes.²¹ Volgens Renilde Vervoort geloofde men in de middeleeuwen dat joden als dienaren van de duivel gif uit padden bereidden. Joden werden ook beschouwd als helpers van de duivel. Padden in het bijzonder martelden zondaren in het vagevuur en de hel. Dit was een geliefd thema, zoals eerder vermeld in de schilderijen van Jeroen Bosch.²²

De pad werd sinds de twaalfde eeuw gezien als de aanstichter van slechtheid, hoewel dit ook al in de Oudheid het geval was. De slechte pad komt voor in preken en “boeteliteratuur” en geeft aan wat degenen, die doodzonden begaan hadden, na hun dood te wachten stond. Bijvoorbeeld, zij die zich schuldig hadden gemaakt aan *gluttony* (gulzigheid) moesten na hun dood padden eten.²³ Een twaalfde eeuwse clericus, die de profeet Jeremia becommentarieerde (*Hic Dicendum Est De Propheta*), verbindt de pad zowel met de zonde van *gluttony* als met *avarice* (gierigheid).²⁴

18 Sebastian Brant (Manfred Lemmer ed.), *Das Narrenschiff. Nach der Erstaussgabe (Basel 1494) mit den Zusätzen der Ausgaben von 1495 und 1499 sowie den Holzschnitten der deutschen Originalausgaben* (Tübingen: Niemeyer, 2004) (vierde vermeerderde druk) (Neudrucke deutscher Literaturwerke, Neue Folge, Band 5).

19 Kornelister Laan, *Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid*, 70 available on-line 20 januari 2009 URL http://www.dbnl.org/tekst/laan005lett01/laan005lett01_1017.htm.

20 Mary E. Robbins, “Truculent Toad in the Middle Ages”, Nona C. Flores (ed.), *Animals in the Middle Ages. A book of essays* (New York: Garland Pub., 1996) 25-47, aldaar 28-29. (Garland reference library of the humanities, 1716 en Garland reference library of the humanities. Garland, 13).

21 Sigrid en Lothar Dittrich, *Lexikon der Tiersymbole. Tiere als Sinnbilder in der Malerei des 14.-17. Jahrhunderts* (Petersberg: Imhof, 2004) 160.

22 Renilde Vervoort, “The pestilent toad. The significance of the toad in the works of Bosch”, Jos Koldeweij, Bernard Vermet en Barbera van der Kooij (eds.), *Hieronymus Bosch. New insights into his life and work* (Amsterdam, Ludion, 2001) 144-151 aldaar 151.

23 Robbins, *O.C.*, 37-39.

24 Luyster, *O.C.*, 183.

DE PAD EN DE JODEN

Mogelijk werd de pad, die haar uiterlijk niet mee heeft, in verband gebracht met de duivel omdat men wist dat het een giftig dier, was²⁵ als gevolg van contactgif. Dit leidde ertoe dat in Franse mysteriespelen de pad fungeerde als een herkenningsteken voor de joden.²⁶

Bij kinderen, die hun ouders mishandelden, kwam een pad uit mond.²⁷ Anderen vermeldden dat bij deze kinderen hun handje boven hun graf groeide.

DE PAD IN MIDDELNEDERLANDSE TEKSTEN

De pad had ook een slechte naam in Middelnederlandse teksten

PROZA

De reis van Jan van Mandeville dateert uit 1462 en beschrijft een pelgrimstocht naar het Heilig Land via de Griekse eilanden, Babylon en Egypte worden aangedaan hij komt via Jeruzalem aan de voet van de Berg Sinai. Hier bevond zich een klooster van ascetische monniken. Hieraan was de kerk van Sint Catharina van Egypte verbonden. Dit heiligdom was een pelgrimsoord, dat zeer zuiver was.

67

25 Het slijm van sommige padden kan een hallucinerende werking hebben en kan bij een hoge concentratie zelfs de dood ten gevolge hebben. (Friesch Dagblad Gif van gestolen padden kan dodelijk zijn. Available on line 21 januari 2009 URL <http://www.frieschdagblad.nl/index.asp?pagina=krantvan&dd=6&dm=11&dy=2002>.

26 Bax, *O.C.*, 33.

27 Bächtold-Stäubli, *O.C.*, 610. Zie voor de pad, heksen en de duivel ook: Toads, Magic, and Witchcraft [on-line] 1 april 2007. URL <http://www.shanmonster.com/witch/familiar/toad.html>; Toads and the Devil [on-line] 1 april 2007. URL <http://www.shanmonster.com/witch/familiar/toad.html#devil>; The witch and the toad [on-line] 1 april 2007. URL <http://www.sacred-texts.com/neu/eng/effi/effi50.htm>; Van paddestenen en kikkerbotten [on-line] 1 April 2007. URL http://nieuwemaan.punt.nl/index.php?r=1&id=252981&tbl_archief=0.

*Ende in desen clooster en comen gheen vlieghe, noch mesien,²⁸ noch **padde**, noch alsulke onreynicheit mids miraculen van gode ende van onser vrouwen.²⁹*

*Dese ghiericheit machmen ghelijken bijden **padde** die ewelijc inder erden is.*

*Ende wanneer dattet hem dan ghebuert te comen bij eenre slanghen of **padde** of des ghelixz³⁰*

*.Doe sprac die duvel “udo onse vrient is moede troest hem ende gheeft hem drincken ende eten” Ende udo en woude der spisen niet mer hielt sijn hoeft omme Daer drueten si in sinen mont **padde** ende slangen.*

*Ende tehants ghingen si (duivels) in die sommige in gedaente van **padde** die sommige (nonnen) in ghedaente van vledermuysen.³¹*

Die .iiij^{de} . pijn die hi sach

*Ende oec waren omme sulke[r] halse ende arme ende omme hoeren lichame vuyerighe serpente ghewonden die hoer hoeft staken in derre onghevalliger herten. **Padde** van wonderliker groetheit al vuyerich saten op sulker herten ende pijnden hem mit hoeren ongescapenen becken die herten uut te trecken.*

*Ende het scheen dat op sommige lichame saten **padde** die wonderlike groet waren ende bernende. ende steken hare leetlike becke in hare herten. alsoe of si hem pijnden hore herten uut te treckene.³²*

28 (Steek) muggen,

29 Nicolaas Adrianus Cramer (ed.), *De reis van Jan van Mandeville, naar de Middelnederlandsche handschriften en incunabelen* (Leiden: Brill, 1908, 31vb).

30 Stephanus Schoutens (ed.), *Dat Bouck der Bloemen. Handschrift der XVe eeuw* (Hoogstraten: Van Hoof-Roelans, 1904), 86, 122.

31 Cornelis Gerrit Nicolaas de Vooy (ed.), *Middelnederlandse Marialegenden*. Vanwege de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde, 2 delen. Leiden: Brill, [1902-1903], 22.

32 René Willem Raymond Verdeyen en Hubert Joseph Edmund Endepols (eds.): *Tondalus' visioen en St. Patricius' Vagevuur*: 2 delen ('s-Gravenhage: Nijhoff / Gent: Siffer, 1914-1917) Deel. 2, 181-311 (alleen de oneven nummers), 245-247, 246.

Spiegel der sonden (proza) [Gulsicheit]

*Dese lagen oec mit nagelen in die eerde genegelt Mer mitten aensicht opwart Ende op vhem saten vuerige draken die se mitten tanden treckede ende |9a| schoerende beten Off si se eten wolden ende verslynden Ende omtrent haer halse, haer armen ende haer benen waeren barnende slangen ende aderen gewonden Ende op haer herten saten vuerige **padden** ende croepen hem in haer keelen Alsof si hem therte wolden vernielen; dit moesten die zielen daer lyden³³*

*Die oncuussche ende die hair vleesch in oncuuscheden opvoeden ende in ghenoechten versteent bleven, worden verslint van serpentes ende van helschen **padden** ende van haren viereghen anghenen worden se tot in hair darne dorsteken ende ghetorment.³⁴*

Van hyrlant of hibernien lant ende sijre gelegenheit

Niet wetende van serpentes van voersschen van padden noch van negheynen dieren die venijn in hebben.³⁵

*Van quaetheden swel ick ghelijc eender padden die vol fenijns is.³⁶
Coemt wolven, leeuwen en wilde dieren,*

*Grijpende ghieren, serpentes woedich,
Coemt slanghen diemen niet en can bestieren,
Coemt sonder vieren, panthera seer moedich.
Coemt basiliscus die daer sijt ongoedich,*

*Coemt spoedich, lindtwormen ende draken vierich.
Coemt padden, spinnen, echelen bloedich,
Fenijn weest gloedich en blijft volduerich.
En acht niet al sidy mijnder herten stuerich,*

33 Jacob Verdam (ed), *Die spiegel der sonden*. Tweede deel. *Inleiding - De prozatekst naar het Oudenaardsche handschrift*. *Woordenlijst* (Leiden: Brill, 1901, 17.

34 Alice Gerarda Maria van de Wijnperse, *Oerloy der ewigher wijsheit (Horologium Sapientiae door Henricus Suso O.P.)*, (Groningen / Batavia: Wolters 1938) (56-187), 2, 78.

35 Verdeyen en Endepols (eds.), *O.C.*, Deel. 2, 3-177 (alleen de oneven nummers), 9.

36 Franciscus Jacobus Schellart (ed.), *Volksboek van Margarieta van Lymborch (1516)*. Amsterdam / Antwerpen: Wereldbibliotheek voor de stichting "Onze oude letteren" 1952, DAT. XXIJ. CAPITTEL.

*Maer blijft natuerich; fenijnich bloet
Coemt haestich en maect mi slijfs besuerich,
Want sonder hem prijs ick die doot.³⁷*

POËZIE

*Ende die valscheit, die d'ander hadden,
Ende vielen neder geliken padden;³⁸*

*Want adderen, padden ende slanghen
Waren daer mijn naeste ghebueren.³⁹*

*Padden slechken menighe slanghe
Waren siin gheburen voerwaer⁴⁰*

*So groet stanc so vele ondiers
Padden slanghen sarpente draken⁴¹*

*Daer soe langhe hadde gheseten
Onder die zille doe ic ju weten
Padden wijs verkeerde sciere⁴²*

37 Robert Joh. Resoort, *Een schoone historie vander borchgravinne van Vergi. Onderzoek naar de intentie en gebruikssfeer van een zestiende-eeuwse prozaroman* (Hilversum: Verloren, 1988 (253-294), 268.

38 Philip Marie. Blommaert (ed.), "Die Dietsche Lucidarius", *Oudvlaemsche gedichten der XIIe, XIIIe en XIVe eeuwen*. 3 delen, Deel. 3. (Gent: Hebbelynck, 1851), 1-74., 728-729.

39 Pieter Leendertz jr., *Middelnederlandsche dramatische poëzie*. (Leiden: Sijthoff, 1897). (Bibliotheek van Middelnederlandsche Letterkunde), 38-70, 1106-1107

40 Ingrid van de Wijer, *Segheliin. Codicologische, bibliografische en tekstkritische studie en editie*. (Leuven: Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, 1983). 2 delen, 5345-5346.(Dissertatie Leuven).

41 Willem Hendrik. Beuken (ed.), *Vanden levene ons heren*. Zwolle: Tjeenk Willink, 1968) 2 delen Zwolse drukken en herdrukken voor de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden ; nr 60 B), 3970-3971.

42 Gustaaf Amandus van Es (ed.), *De jeeste van Walewein en het schaakbord van Penninc en Pieter Vostaert. Artur-epos uit het begin van de 13e eeuw*. Uitgegeven, verklaard en ingeleid. (Zwolle, Tjeenk Willink 1957) 2 delen (Zwolse drukken en herdrukken voor de Maatschappij der Nederlandse letterkunde te Leiden, 26), 10947-10949.

Curriculum vitae Geertruida de Moor

Geertruida de Moor werd in 1939 in Rotterdam geboren. Na het behalen van HBS-A diploma aan het Professor Zeeman Lyceum in Zierikzee in 1958, werkte zij tot 1968 voor de Centrale Directie van de PTT in Den Haag, eerst als typist en later als secretaresse in de bibliotheek. Zij studeerde vanaf 1962 MO Geschiedenis aan de Haagse School voor Taal- en Letterkunde en ging na het behalen van de akte MO-geschiedenis in 1967 als docente Geschiedenis en Staatsinrichting bij een middelbare school in Delft werken.

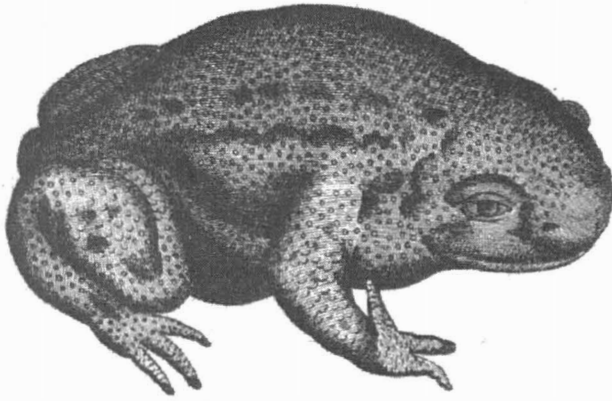
Zij zette haar studie in deeltijd voort aan de Universiteit van Leiden en besloot dit in 1975 met het doctoraalexamen Sociaal-economische Geschiedenis met lesbevoegdheid Economie en de bijvakken Godsdienstfemenologie, Ruslandkunde en Sociologie

In 1977 kreeg zij een beurs van de Belgische regering om aan de Katholieke Universiteit in Leuven te studeren en verwierf er in 1978 met lof de graad voor Middeleeuwse Geschiedenis en richtte zich daarna in Leiden op een promotie, wat leidde tot de omvangrijke historische dissertatie 'Verborgen en geborgen', over het cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst (1994) en tal van andere publicaties.

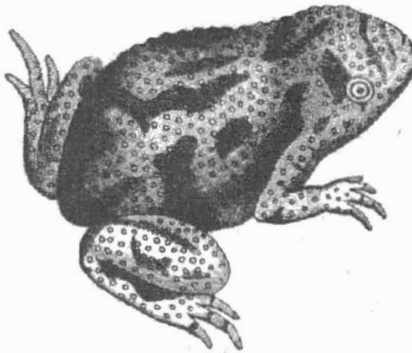
In 1999 vervolgde zij haar studie aan de Franciscan University of Steubenville (Ohio) en behaalde aldaar in 2001 de graad van *M.A. Theologie*, waarna zij haar studie voortzette aan de Catholic University of America, in Washington, D.C., waar zij nu een tweede proefschrift voorbereidt over Jacomijne Costers, met de bijnaam Ziericx, die zuster was in het augustijner klooster Facons te Antwerpen, en in 1489 betreffende vagevuur en hemel schreef.

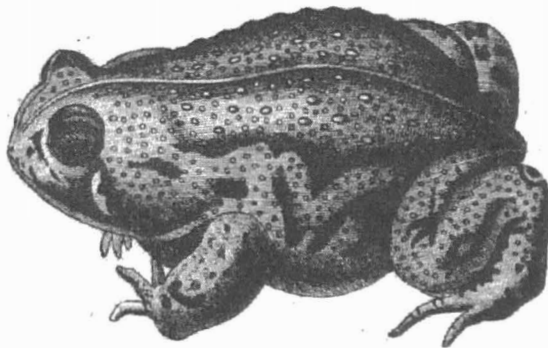
1

2

3

Sasja Samovar of Isaak Babel achterna

William Peynsaert

Voorwoord

In *Van Mensen en Dingen* verkennen we graag alle aspecten van de volkscultuur en overschrijden daarbij af en toe de Vlaamse grenzen. In deze korte bijdrage komt het literaire aspect van de volkscultuur aan bod. We bekijken namelijk een kortverhaal van William Peynsaert, waarin hij de denk- en leefwereld schetst van een eenvoudige Russische soldaat. We hebben een verklarende woordenlijst en een begeleidende omkadering van dit verhaal toegevoegd. Veel leesplezier!

Elise Vos, voor de redactie.

Sasja Samovar

In de zomer van 1941 werkte ik als dagloner in een sovchoz (1). Ik was pas 19 geworden. We verbouwden gierst. Om eerlijk te zijn, was het daar één en al armoede, maar ik kan niet zeggen dat we het echt slecht hadden. Van luxe was er natuurlijk geen sprake. Maar dat gaf niet. We waren in de gezonde buitenlucht, er was elke dag verse melk, de meisjes waren knap en het werk, nou, dat viel best mee. Daar raakte je aan gewend.

Die zomer in juni dus, vielen de Duitsers binnen. Iedereen in paniek. Volledige chaos. Irina, de buurvrouw, kwam haar huis niet meer uit. Zat heel de tijd te bidden. Ze dacht, geloof ik, dat de Duitsers het speciaal op haar gemunt hadden. Ik werd opgeroepen. Mijn moeder in tranen. Vader was toen al lang dood, bezweken aan zijn ouwe wonde. Hadden de Witten (2) hem nog gelapt. Niet dat hij zelf een Rooie was. Nee,

Isaak Babel

gewoon, omdat hij niet wilde zeggen waar hij de patatten verstoppt had. Ze lieten hem achter in onze schuur om te sterven. Bloedde als een rund. Maar bleef wel lang genoeg leven om mijn moeder te trouwen. Het hele dorp verklaarde haar voor gek, trouwen met Sasja Samovar (3). Je moest wel kierewiet zijn. Maar ze deed het en toen kwam ik, Joeri, de zoon van Sasja Samovar. Pas negentien en opgeroepen voor het front. Moeder stopte mij brood toe en zelfs een flink stuk worst, kruidkoeken en natuurlijk een voorraadje vodka, alles in een zakdoek gewikkeld. Dat is een heleboel voor een vrouw die zich verwarmde met het verbranden van mest en de koeien 's nachts in huis haalde, om het een beetje warm te hebben. Nou, ik kuste mijn grienende moeder vaarwel, zo op het voorhoofd, en gaf daarna mijn zuster een klap om d'r oren, omdat ze mijn overlevingskansen als onbestaande inschatte. Heel moeilijk karakter, die zus van mij. En wat een taaltje! Zegt ze de ochtend dat ik vertrek tegen me – ik heb mijn ogen nog niet half open –, “Joeri, onnozelen stuk vreten dat je bent, jij laat je als de eerste de beste sukkel lek schieten door zo'n vlezige, pafferige Duister. Let op mijn woorden. Als ik jou was, ging ik maar gauw op de loop, de bossen in, want van het front kom je niet levend terug. Niet dat het mij wat kan schelen.” Maar toen ik dus in het gelid ging staan met de andere jongens van het dorp, toen pinkte ze toch een traan weg. Dan toch een sikkepit gevoel, dat sekreet.

Daarna was het marcheren en uitgekafferd worden en marcheren en uitgekafferd worden. Tot we op het station aankwamen en de trein op konden. Een hele belevens, die trein. Haalde nauwelijks snelheid, stopte elk uur zonder duidelijke reden en onze officieren maar vloeken. Ik dacht er het mijne van, smikkelde de worst op en merkte tot mijn grote ontgoocheling dat ik de kruidkoeken al kwijt was. Geritst of domweg verloren. Wie zal het zeggen? Ik had al een aardige slok op. Tja, ik zag niet elke dag wodka. Ik voelde de warmte van de alcohol door me heen stromen en ging pitten. Geslapen dat ik heb! Die hele reis. Ik was een vaste slaper. Een heus voordeel, zo in oorlogstijd. Want je zou het niet denken, op foto en in de boekjes lijkt het altijd een heel avontuur, maar vaak is het gewoon echt een saaie boel, zo'n oorlog. Dan heb je niks om handen, tenzij ergens gaan scharrelen om je magere rantsoentje wat aan te vullen of kaarten, maar ik deed geen van beide. Als ik wat te eten vond, was er altijd wel een slimmerik die het mij op een of andere manier wist te ontfutselen. En wat het kaarten betreft, geldt al net hetzelfde, want ze

speelden voor geld en waar moest ik verdorie geld vandaan halen? Ach, ik mocht niet klagen. We kregen elke dag havermoutpap, onze bevoorradingschef had havermout te over. Had hij liggen bedisselen met een hoge piet –althans dat werd verteld – en zo zaten wij dus goed. Heel die oorlog, havermoutpap. Tot het onze oren uitkwam. Maar mij deerde het niet, want havermoutpap is nu toevallig mijn lievelingskostje. Op de sovchoz kregen we dat hooguit één keer in de maand te zien, dus ik had het best naar mijn zin, zo bij de infanterie. Dat is knap veel stappen, want een trein heb ik na die eerste drie weken niet meer van binnen gezien.

Nee, mijnheer, stappen, helemaal tot aan de Oder, tot ze mij dan toch te pakken kregen, die Duitsers. Mijn zus kreeg geen gelijk. Het was een wondje van niks, een echte “prijswinnaar”, zei de arts. Een prijs heb ik nooit gekregen en toen ik naar huis mocht, heb ik er maar niet naar geïnformeerd. In die tijd moest je oppassen met wat je zei. Want voor één fout woord, kon je heibel hebben. Dan werd je ingedeeld bij een strafcompagnie. Kon je gelijk vooruit gaan als ze dachten dat er ergens mijnen lagen en mijnen lagen er altijd wel, die lieten de Duitsers achter als een paard zijn vijgen. Heel nauwgezette, methodische kereltjes, die Duitsers, maar we hebben ze er wel flink van langs gegeven. Niet in het begin. Toen ging het andersom. Dat kwam omdat zij eerst begonnen waren. Wat een idee om zo iets te gaan doen in hartje zomer! Pokkewarm was het. Als je twee uur zonder water zat, konden ze je wel opvegen. En elke dag vroeg op, natuurlijk, en marcheren. De eerste tijd vooral de verkeerde kant op, richting Moskou. Kregen onze officieren het bepaald van op hun zenuwen. Heb ik nooit goed gesnapt. Vechten is toch vechten? In Moskou al net hetzelfde als in Kiev, Charkov of Rostov-aan-de-Don. Of zie ik dat verkeerd? Best, ik marcheerde dus, deed wat me gezegd werd. Schieten op alles wat beweegt. Kon niet duidelijker. Bewoog er wat, knallen maar. Bleek dat ik verdomd aardig uit de voeten kon met een geweer. Neem nu, bijvoorbeeld, als er verkenners om ons heen slopen. Heel vervelend, die verkenners. Kwamen alles in de gaten houden, gingen in het gras op hun gemak liggen loeren, krabbelden in de rapte een briefje naar generaal zus of zo en voor je het wist, had je drie regimenten Duitsers op je dak en eerst nog een aardige lading lood van hun artillerie op je dinges. En als het even helemaal tegenzat, kwam er zo een Messerschmidt overvliegen; dan kon je het negen van de tien keer wel schudden. Dus als er zo weer eens van

die verkenners in de buurt waren, dan zei onze pelotonscommandant: “Dat is een klusje voor Joerotsjka. Haal Joerotsjka maar, die pakt ze wel onder de zoden.” En toen haalden ze mij erbij en dan joeg ik ze een kogel in de bast. Een eitje. Leek een beetje op eekhoorns schieten. Deden we vaak bij ons thuis. Alleen hadden deze eekhoorns zelf ook geweren. Deerde niet, wat mij betreft. Huppekee en weg met die geniepige ratten. Niet dat ik persoonlijk wat tegen Duitsers had. Ik heb nooit een Duitser gekend. Dus misschien zijn het wel heel toffe kerels. Maar in de krant stond al vast van niet en op de pamfletten ook al niet. Geen idee. Wat ik wel weet, is dat telkens de pelotonscommandant mij liet halen en ik de bewegende stippen die hij aanwees met de benen in de lucht deed vliegen, ik een flinke scheut vodka kreeg. Knapte je vreselijk van op. Zeker in de winter, want het bleef natuurlijk geen zomer.

Dus zo ging het er bij ons aan toe; veel marcheren, elke dag havermoutpap en af en toe een extra scheutje vodka. En toen kwam Vadim bij ons. Even oud als ik, maar wel een slimme kerel, die Vadim. Had op de unief gezeten, maar zat nu vrijwillig bij ons. Sympathiekste gast in heel het regiment en vertellen dat-ie kon. Over eender wat. Wist overal wel wat over te zeggen. Een hele aanwinst. Iedereen hing aan zijn lippen. Ik nog het meest van al. Een gedichten dat die voordroeg! Van Poesjkin (4)! Van Lermontov (5)! En nog een dozijn anderen waar je nooit van gehoord hebt. Nou, die Vadim, die werd mijn maatje. Gingen we winterkwartieren, hokten we samen. Alles deelden we. Ik mijn extraatjes vodka, hij de pakketjes die zijn moeder hem van thuis toestuurde. Die mama van Vadim was een hele lieve. Schreef ze hem een brief, dan deed ze mij altijd de groeten. Vond het opperbest dat wij zo goed op elkaar pasten. Dat deden we ook. Onafscheidelijk waren we. Ik leerde hem hoe hij een geweerloop moest invetten, hoe je je voeten kon inwikkelen tegen de koude en hij leerde mij over de sterren, over verre landen met van die vreemde volken met rare gewoontes en meer van dat. Bij ons in het regiment noemden ze ons Houtenkop en Wijsneus. Wij twee. Altijd samen. Reuzeleuke tijd. Tot ze Vadim overplaatsten. Strafcompagnie. Bij de politieke afdeling hadden ze te horen gekregen van zijn voordrachten en bij de politieken daar waren ze niet zo kunstminnend. Gedichten, nee, da”s verdacht. Dus overplaatsing. Niet erg. Nog niet erg. Brieven schrijven kan altijd nog en na de oorlog, na de oorlog zoeken we elkaar op, vieren de goede afloop en passen weer net zo goed op elkaar als nu.

Ik gaf hem mijn mes als afscheidscadeau. Goed mes was dat, raakte je zelfs mee door het broodrantsoen en iedereen weet hoe hard dat was. Hij gaf mij een tekening. Teken en hoe! Pracht van een tekening was dat. Hij en ik samen aan tafel en zijn moeder had pannenkoeken gebakken. Geweldig cadeau, alleen raakte ik het kwijt in het veldhospitaal. Daar jatten ze alles van je, de leperds. Vadim heb ik niet meer weer gezien. Ik kreeg nog één brief. Daarna niks meer. Twee maand stilte, drie maand en nog langer. Tot Sergej op een dag naar me toekomt. Sergej was een jongen van bij ons in het dorp. Slecht karakter, maar ik had medelijden met hem, omdat ik wist dat hij er thuis steeds zo van langs kreeg. Dan zat hij te snikken achter het kippenhok en joeg iedereen weg die in zijn buurt kwam om hem te troosten. Die komt dus op mij af. Heel vrolijk. “Hé, Joerotsjka, kerel, hebben wij nieuws voor jou! Vadim, weet je wel, mijnheer de poët, Aleksandr Sergejevitsj (6) uit de doden opgestaan, nou, die is nu wel mooi de pijp uit. En weet je wat ironisch is? Die makker van jou is als een samovar zijn kist ingegaan, ja, hebben ze hem de armen en benen van het lijf geknald, helemaal moes was-ie. Een samovar, net als je pa, hé, Joerotsjka, die goeie ouwe Sasja Samovar.”

Toen ik Sergej op de grond geslagen had, droogde ik mijn vochtige vuisten aan mijn hemd. Vochtig, eerst van het bloed en daarna van de tranen.

Verklarende woordenlijst

- (1) Sovchoz: sovjetstaatsbedrijf, dat voornamelijk landbouwproducten verwerkte. (DETREZ, (R.). Rusland; een geschiedenis. Antwerpen, Houtekiet, 2008, p. 328)
- (2) De Witten: tegenstanders van de Roden of Bolsjewieken in de Russische Burgeroorlog (1917-1921). (WAEGEMANS, (E.). Geschiedenis van de Russische literatuur; Sinds de tijd van Peter de Grote. Gent, Scoop, 1999, p. 462)
- (3) Sasja Samovar: Sasja is het verkleinwoord voor de naam Aleksandr. Een dergelijke aanspreekvorm wordt doorgaans enkel gebruikt onder vrienden. Een samovar is een Russisch toestel om thee te zetten.
- (4) Poesjkin: beroemde Russische schrijver uit de 19de eeuw.
- (5) Lermontov: beroemde Russische schrijver uit de 19de eeuw.
- (6) Aleksandr Sergejevitsj: voornaam en vadersnaam van Poesjkin. De Russen hebben doorgaans drie namen: een voornaam, vadersnaam of patroniem (afgeleid van de voornaam van de vader) en de familienaam.

Elise Vos, voor de redactie.

Isaak Babel achterna

William Peynsaert schetst in zijn kortverhaal een eenvoudige held. Hij heeft een goede inborst: hij sluit vriendschappen en is met weinig tevreden. Hij gehoorzaamt blind de autoriteiten, stelt geen vragen en is goed in wat hij doet, al is het het neerschieten van mensen, tegen wie hij eigenlijk niet echt iets heeft. Daarmee voldoet hij aan bepaalde vereisten van de nieuwe Sovjetmens: hij is van eenvoudige komaf, gehoorzaamt zonder vragen en bouwt op deze manier mee aan het toekomstige socialistische arbeidersparadijs. Hij heeft immers op een sovchoz gewerkt voor de Grote Vaderlandse Oorlog. Peynsaert benadrukt de eenvoudige geest van zijn hoofdpersonage door het behoud en zelfs het in de verf zetten van zijn eenvoudige taalgebruik. Toch durft hij wel een kritische noot te laten horen; namelijk dat er armoede was in de sovchozen. Dergelijke zaken uitspreken was gevaarlijk in de stalinistische tijden.

Peynsaerts kortverhaal doet sterk denken aan Isaak Babels oeuvre. Babel nam een vooraanstaande plaats in de Sovjetliteratuur in, maar werd in 1940 geëxecuteerd. Hij was een Russisch-joodse schrijver, die een ziekelijke belangstelling voor wreedheid aan de dag legde en dit in zijn verhalen liet doorschemeren. Zijn verhalencyclus *Rode Ruit* (1923-1924) vertelt over het primitieve geweld van de kozakken. Babels helden moorden, roven, verkrachten, vloeken en slaan obscene taal uit. Het gaat om tragische, nachtmerrieachtige, wrede verhalen. Toch komen er ook poëtische passages in voor, die in scherp contrast staan met de wrede beelden. Hét genre van Babel is het korte verhaal, gepointeerde schetsen die meestal één voorval uitwerken met een verrassend slot. Hij hanteert in zijn schrijven een uiterste beknoptheid en gebruikt veel hyperbolen. Dit zijn twee aspecten die Peynsaert eveneens tracht na te streven met korte elliptische zinnen en krachtige zinsneden die hij uit de mond van zijn personages laat komen. (1)

ook een kenmerk dat Peynsaert aanhoudt. Zijn verhalen zijn doorspekt met autobiografische details. De beschrijving van bruto geweld, heel typerend voor Babels werk, wordt in dit kortverhaal ook door Peynsaert overgenomen. Babels moordende helden hebben geen medegevoel met hun slachtoffers, maar zijn anderzijds helemaal niet sadistisch. De held van onze Vlaamse auteur heeft dezelfde karaktertrekken. Babels korte verhalen tellen vaak niet meer dan twee of drie pagina's, net als die van Peynsaert. De metaforen en vergelijkingen van beiden zijn verrassend, beeldend en concreet. (2)

Elise Vos, voor de redactie.

(1) WAEGEMANS, (E.). Geschiedenis van de Russische literatuur; Sinds de tijd van Peter de Grote. Gent, Scoop, 1999, p. 259-261.

(2) WESTSTEIJN, (W.). Russische literatuur. Amsterdam, J. M. Meulenhoff, 2004, p. 278-281

De Afschaffing van Heiligendagen in Engeland en het Oostenrijkse Rijk

Evy Bauwens

Inleiding

In zijn boek *The Industrious Revolution. Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the present* verdedigt J. de Vries zijn stelling dat er een ‘Industrious Revolution’, of een “Revolutie van de Vlijt”, heeft plaatsgevonden in de achttiende eeuw. Deze hield in dat een steeds groter aantal huishoudens uit Noordwest Europa en het Britse Noord-Amerika hun productiemiddelen herorganiseerden door marktgericht te werken. Dit bracht meer geld op voor het huishouden en zorgde voor een stijgende vraag naar producten op de markt. De stijgende productspecialisatie van diezelfde huishoudens breidde ook de keuzemogelijkheden op de markt uit.¹ De productiemiddelen van de huishoudens waren meestal beperkt tot de tijd die men ter beschikking had. De ‘Revolutie van de Vlijt’ hield dus ondermeer in dat men de manier waarop men zijn tijd doorbracht herorganiseerde. Vanaf 1650 was er volgens J. de Vries sprake van een mentaliteitsverandering. Men stopte niet meer met werken wanneer men voldoende verdiend had om in zijn levensonderhoud te voorzien, maar men werkte door in de tijd die voordien als vrije tijd beschouwd werd. Dankzij het extra inkomen dat men hiermee vergaarde was men in staat om meer consumptiegoederen aan te kopen.²

82

Het werkjaar werd oorspronkelijk geordend door de Christelijke kalender. Dit hield in dat er op alle dagen gewerkt werd, behalve op zondag, en op de verschillende heiligendagen, die van regio tot regio varieerden en niet noodzakelijk op een zondag vielen.³ De zondag werd door de Christenen gevierd als de dag des Heren, ter vervanging van de Sabbat.

1 DE VRIES (J.). *The Industrious Revolution. Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the present*. New York, Cambridge University Press, 2008, p. 10.

2 DE VRIES (J.). *The Industrious Revolution*, p. 10.

3 DE VRIES (J.). *The Industrious Revolution*, p. 87.

Hiernaar zijn verschillende verwijzingen in de Bijbel terug te vinden.⁴ De vele heiligendagen kunnen gezien worden als een manier om het leven van Christus en zijn volgelingen over de eeuwen heen ieder jaar opnieuw te vertellen.⁵ Daarnaast was het in sommige streken ook de gewoonte om op maandag vrijaf te nemen. Dit fenomeen staat bekend als ‘Saint-Monday’.⁶

Voor de afschaffing van de heiligendagen zijn er verschillende motivaties mogelijk zoals economische, sociale of religieuze rationalisatie. Welke beweegredenen de overhand hadden hangt af van land tot land. In het onderstaand artikel is gekozen om het protestantse Engeland te vergelijken met het katholieke Oostenrijkse Rijk. Dat de overheid een aantal heiligendagen afschaft is een ding, de vraag dringt zich ook op of deze maatregelen dan ook effectief werden nageleefd door de bevolking. Om dit na te gaan zijn er verschillende onderzoeksmethodes die niet altijd gelijke resultaten opleveren. Er is dan ook sprake van een levendig debat tussen een aantal historici over de impact van de afschaffing. Tenslotte is het noodzakelijk te vermelden dat er niet alleen heiligendagen werden afgeschaft. In de Vroegmoderne Tijd werden er aan die religieuze feestdagen ook een aantal seculiere of politieke feestdagen toegevoegd.⁷

Hoewel de ‘Industrious Revolution’ zich in de Vroegmoderne Tijd afspeelde kan deze toch nog als actueel gezien worden. Zo gaan er stemmen op die ijveren voor een omgekeerde beweging en stellen deze voor om het aantal werkuren per week opnieuw in te perken. Men wil maar liefst van een achtendertig urenweek overstappen naar een tweëndertig urenweek om zo meer tijd te maken voor het gezin, vrijetijdsactiviteiten en vrijwilligerswerk. Hierdoor zou er ook sprake zijn van een daling van het aantal werklozen en een stimulans van de economie.⁸

4 SEVENSTER (G.). “Sabbat.” In: DE BRUYNE (E.), HILTERMANN (G.B.J.) en HOETINK (H.R.). *Winkler Prins Encyclopaedie*, Amsterdam, Elsevier, 1951, XVI, p. 300.

5 CRESSY (D.). “God’s Time, Rome’s Time, and the Calendar of the English Protestant Regime.” In: *Viator*, 34 (2003), p. 405.

6 DE VRIES (J.). *The Industrious Revolution*, p. 92.

7 De Vries (J.). *The Industrious Revolution*, p. 87.

8 VOGELS (M.) en VAN BESIEEN (W.). “Minder werken als uitweg voor de crisis.” In: <http://www.groen.be/actualiteit/Opiniestuk-minder-werken-als-uitweg-uit-de-crisis_955.aspx> geraadpleegd op: 02/05/09.

De afschaffing van heiligendagen zelf.

In de Middeleeuwen en Vroegmoderne Tijd werd de werksituatie bepaald door de Christelijke kalender. Er werd dus niet gewerkt op zondag en op de vele heiligendagen.⁹ C.J. Sommerville schrijft de eerste klachten m.b.t. deze toestand toe aan de dertiende eeuwse clerus. Deze hadden niet alleen een probleem met het grote aantal heiligendagen maar ook met de manier waarop deze werden ingevuld. Ook Thomas More en Erasmus hadden, in tegenstelling tot het volk, een probleem met bepaalde activiteiten die geregeld op heiligendagen plaatsvonden.¹⁰ Hoewel beide heren ijverden voor de afschaffing van een aantal heiligendagen waren ze nog niet zo radicaal als William Tyndale. Hij vond dat elke dag als heilig gezien moest worden en ijverde voor een week met tien dagen en twee Sabbatten. Deze discussie gaat terug tot de eerste Christenen; zo verwijst D. Cressy naar de brieven van Paulus aan de eerste Christenen in Rome waarin hij schreef dat iedereen voor zichzelf maar moet uitmaken of sommige dagen al dan niet heiliger zijn dan andere.¹¹

Henry VIII en de situatie in Engeland.

Het parlement sloot zich langzamerhand aan bij het standpunt van William Tyndale. Er werd een petitie overgemaakt aan Henry VIII met de vraag een aantal heiligendagen af te schaffen. Hiervoor hadden ze twee argumenten. Ten eerste vond men dat het tijd was om het aantal buitensporigheden in te perken. Ten tweede was er de bezorgdheid over de bevolking die honger zou lijden en gedwongen was wanhopig toe te kijken hoe hun gewassen onder hun ogen verrotten, gezien het werkverbod niet in staat was om hier iets aan te doen.¹² Hun noodkreet overtuigde de katholieke bisschoppen echter niet. Zij gingen akkoord dat de mistoestanden op heiligendagen aangepakt dienden te worden, maar de afschaffing vonden ze een te drastische maatregel. Het voorstel kreeg echter steun van de protestantse bisschoppen, en Henry VIII ging over tot de afschaffing. Volgens C.J. Sommerville schafte Henry VIII maar liefst twintig heiligendagen af in 1538.¹³ Volgens D. Cressy had hij al in

9 DE VRIES (J.). *The Industrious Revolution*, p. 87.

10 SOMMERVILLE (C.J.). *The Secularization of Early Modern England*. New York, Oxford University Press, 1992, p. 34.

11 CRESSY (D.). "God's Time, Rome's Time, and the Calendar of the English Protestant Regime", p. 393.

12 SOMMERVILLE (C.J.). *The Secularization of Early Modern England*, p. 35.

13 SOMMERVILLE (C.J.). *The Secularization of Early Modern England*, p. 35.

1536 een honderdtal heiligendagen van de kalender verwijderd.¹⁴ J. De Vries en H.-J. Voth zijn echter van mening dat er negenenveertig heiligendagen werden afgeschaft in 1536.¹⁵

In 1552 zette Edward VI het beleid van zijn vader voort. Hij ging hierbij akkoord met de protestantse mening dat ‘alle dagen even heilig zijn’. Toch vond hij het noodzakelijk dat op een aantal dagen speciale vieringen gehouden werden, op voorwaarde dat de dag enkel was voorbehouden voor de verering van God. Zo waren er, naast de zondagen, een zevenentwintigtal dagen over die waren voorbehouden voor ‘religieuze daden’. Daaronder vielen o.a. Pasen, de twee feesten van Johannes de Doper en Lichtmis. Edward VI werd hierin gesteund door aartsbisschop Cranmer van Canterbury. Deze preekte dat niet werken op een niet officiële heiligendag om bijgelovige redenen, tegen Gods wil was.¹⁶

Na het katholieke bewind van Mary nam Elisabeth I de kalender van haar broer over. In haar kalender uit 1561, die deel uitmaakte van het gebedenboek, werden wel zes heiligendagen, waaronder die van Sint Valentijn, terug aangegeven. Men drukte ze echter niet af in het rood, want dat was een eer die enkel weggelegd was voor de officiële heiligendagen. Men vermeldde ze alleen maar omdat de dagen nog steeds werden gebruikt voor het betalen van rekeningen, etc.¹⁷ Onder het Elisabethaans regime bleven een aantal heiligendagen een half leven leiden. Haar regime probeerde de oude roomse heiligencultus te bannen maar was aan de andere kant ook vrij tolerant. Hierdoor kwam er protest uit de radicale protestantse hoek. Men vond de kalender nog steeds te rooms en preekte in de kerken over het feit dat de paus heiligendagen had uitgevonden om bijgeloof te promoten. Het parlement volgde in 1572 en verklaarde alle heiligendagen een misdaad tegen Gods geboden. In Schotland ging men nog verder: daar werd elke heiligendag (zelfs Kerstmis en Pasen) afgeschaft. Enkel de Sabbat werd nog getolereerd.¹⁸

14 CRESSY (D.). "God's Time, Rome's Time, and the Calendar of the English Protestant Regime", p. 394.

15 DE VRIES (J.). *The Industrious Revolution*, p. 88.

16 CRESSY (D.). "God's Time, Rome's Time, and the Calendar of the English Protestant Regime", p. 395.

17 CRESSY (D.). "God's Time, Rome's Time, and the Calendar of the English Protestant Regime", p. 396.

18 CRESSY (D.). "God's Time, Rome's Time, and the Calendar of the English Protestant Regime", pp. 397-398.

D. Cressy is een van de weinigen die het protest tegen de maatregelen in Engeland omschreef. In 1620 publiceerde John Cosin het boek "Collection of Private Devotions". Hierin ijverde hij voor de heropleving van de heiligencultus. Zijn standpunt was dat heiligen vermeld in de Bijbel publiek vereerd zouden moeten worden en de overige heiligen moesten aandacht krijgen d.m.v. persoonlijke verering. Volgens hem waren de daden van God niet alleen zichtbaar door de handelingen van Jezus Christus maar ook door die van de apostelen, de engelen en de verschillende heiligen.¹⁹

Maria Theresia en de situatie in het Oostenrijkse Rijk.

Volgens J. Von Horn Melton vond er onder Maria Theresia van Oostenrijk en Frederik Willem I van Pruisen een overgangsfase plaats tussen de landbouwersamenleving en de pre-industriële samenleving. Deze overgang werd gestimuleerd d.m.v. de arbeidsdiscipline.²⁰ Deze arbeidersdiscipline werd noodzakelijk geacht voor de allerlaagste klasse van de maatschappij: de dagloners en/of landlopers. Deze categorie werd als lui en disciplineloos omschreven. Zij zouden pas werken wanneer ze er zin in hadden en op geen enkele wijze aanzetbaar zijn tot wat vlijt en discipline. De Neder-Oostenrijkse economische vereniging loofde zelfs een prijs uit voor wie een manier konden bedenken om de algemene vlijt onder de bevolking aan te wakkeren.²¹ Werner Sombart schrijft dit gebrek aan ijver toe aan de pre-industriële arbeidsmentaliteit waar spaarzaamheid geen rol in speelde. Men werkte enkel voor zijn bestaansminimum, niet voor materiële overvloed.²²

Ook de vele heiligen- en bedevaartsdagen werden gezien als een oorzaak voor het gebrek aan arbeidsritme. Zoals hierboven al omschreven werd het pre-industriële jaar geordend volgens het ritme van de seizoenen en de traditionele feestdagen. Er was een sterke band tussen

19 CRESSY (D.). "God's Time, Rome's Time, and the Calendar of the English Protestant Regime", p. 401.

20 VON HORN MELTON (J.). "Arbeitsprobleme des aufgeklärten Absolutismus in Preußen und österreich." In: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 1982, p.50.

21 VON HORN MELTON (J.). "Arbeitsprobleme des aufgeklärten Absolutismus in Preußen und österreich", pp.57-59

22 VON HORN MELTON (J.). "Arbeitsprobleme des aufgeklärten Absolutismus in Preußen und österreich", pp.59-61.

vrije tijd en arbeidstijd.²³ Naast het grote aantal heiligendagen waren er ook nog de Blauwe Maandagen, die gevierd worden als extra vakantiedag in weken waarin er geen heiligendag plaatsvond.²⁴ Een groot aantal van de heiligendagen vond ook nog eens plaats in het, voor het grootste deel van de bevolking, drukste seizoen. Dit klinkt vrij onlogisch. Gezien er in de winter weinig te doen valt op het land, waarom werd een groot aantal heiligendagen dan niet daar ingepast? Een eerste reden hiervoor is dat een aantal feesten gelinkt zijn aan gebeurtenissen die enkel in deze seizoenen van toepassing waren. Verder moet men ook rekening houden met het feit dat heiligendagen vaak ook een amusementsfunctie hadden, die enkel bij een aangename temperatuur konden plaatsvinden.²⁵ Ook een groot aantal rituelen hadden bepaalde vereisten betreffende de seizoenen: zo is het onmogelijk een bloemenprocessie te doen in de winter. Tenslotte is het ook logisch dat als iemand meer en zwaarder moet werken, die dan ook meer ontspanning nodig heeft om gemotiveerd te blijven.²⁶

Volgens het kameralistische systeem was elk element van het rijk onderdeel van een bepaald raderwerk. De verschillende inwoners stelden verschillende radertjes voor, elk binnen hun eigen stand. De ongedisciplineerde arbeiders en landlopers vielen buiten het systeem en droegen m.a.w. dus niet bij aan de algemene zaak.²⁷ Ook het grote aantal aan heiligendagen stak de kameralisten de ogen uit. Volgens hen waren deze de oorzaak van een stijgend alcoholverbruik en luiheid. Zo zouden dertig heiligendagen per jaar een land van zeven miljoen inwoners zo'n negen miljoen gulden kosten.²⁸ Men probeerde dit gebrek aan arbeid en discipline op te lossen d.m.v. manufacturen en herendiensten. Wanneer men deze ging opdrijven in de achttiende eeuw, leidde dit tot een aantal boerenopstanden zoals de Boheemse boerenopstand van

23 VON HORN MELTON (J.). "Arbeitsprobleme des aufgeklärten Absolutismus in Preußen und österreich", pp.64-65.

24 REITH (R.). "Arbeitszeit und Arbeitslohn im Städtische Gewerbe Der Frühen Neuzeit." In: KATZINGER (W.), eds, *Zeitbegriff, Zeitmessung und Zeitverständnis im städtischen Kontext*. Linz, 2002, p. 55.

25 Zo konden de hieronder beschreven paardenraces niet doorgaan in de winter omwille van het gevaar voor paard en ruiter, door de slechte toestand van de ondergrond.

26 HERSCHE (P.). "Wider Mussiggang und Ausschweifung. Feiertage und ihre Reduktion in Katholischen Europa." In: *Innsbrucker Historische Studien*, 12/13 (1990) pp. 110-112.

27 VON HORN MELTON (J.). "Arbeitsprobleme des aufgeklärten Absolutismus in Preußen und österreich", p.67.

28 VON HORN MELTON (J.). "Arbeitsprobleme des aufgeklärten Absolutismus in Preußen und österreich", pp.64-65.

1774.²⁹ De manufacturen waren vaak in handen van de adel en dit kan worden gezien als de reden waarom men dit als een overgangperiode beschouwt tussen de landelijke samenleving en de pre-industriële.³⁰ Ook aan de hand van bedreigingen en straffen probeerde men deze ongedisciplineerde arbeiders toch in het systeem op te nemen. Verder zag men ook ‘opvoeding’ als een belangrijk middel om de arbeider aan het werk te krijgen. Gezien ouders het slechte voorbeeld zouden overdragen op hun kinderen, moest een arbeidsmoraal aankweekt worden in scholen. Ook kinderarbeid werd als dé oplossing gezien voor het gebrek aan discipline: het zorgde niet alleen voor een groter aanbod aan arbeidskrachten maar het gaf de kinderen al van jongs af aan een ‘liefde voor arbeid’ mee. Zowel keizerin Maria Theresia als Frederik Willem I van Pruisen spraken zich in het midden van de achttiende eeuw positief uit over kinderarbeid, zodat arme kinderen zich een inkomen konden verwerven.³¹ Tenslotte probeerde men de sociale disciplinerings op te drijven door de arbeidstijd aan banden te leggen. Omwille van economische redenen en vooral door de invloed van de berekeningen van Joseph von Sonnenfels m.b.t. de kostprijs van de heiligendagen, besloot Maria Theresia een aantal heiligendagen af te schaffen.³² Dit gebeurde met vierentwintig heiligendagen in 1754, in overleg met Rome. Belangrijk hierbij is wel dat de keizerin het wel nog toestond om te werken op deze dagen.³³ Toch kwam er vrij veel protest op deze maatregel. Dit zowel van de clerus als van het gewone volk.³⁴ Maar de keizerin sloot de protesterende geestelijken op en op Sint-George patrouilleerde de politie door de verschillende steden om de eigenaars die besloten hun winkel te openen, te beschermen tegen de volksmassa. Volgens H-J. Voth wijst dit er langs de ene kant op dat de maatregel niet populair was, maar langs de andere kant ook op het feit dat Maria Theresia en haar gevolg niet van plan waren om toe te geven.³⁵

Al in de jaren zestig kwam er weer vraag vanuit economische hoek om nog meer heiligendagen af te schaffen. Er kwam een hofcommissie,

29 VON HORN MELTON (J.). “Arbeitsprobleme des aufgeklärten Absolutismus in Preußen und österreich”, p.64.

30 VON HORN MELTON (J.). “Arbeitsprobleme des aufgeklärten Absolutismus in Preußen und österreich”, p.54.

31 VON HORN MELTON (J.). “Arbeitsprobleme des aufgeklärten Absolutismus in Preußen und österreich”, pp.68-70.

32 REITH (R.). “Lohn und Leistung. Lohnformen im Gewerbe 1450-1900”, p.75.

33 DE VRIES (J.). *The Industrious Revolution*, p. 88.

34 REITH (R.). “Arbeitszeit und Arbeitslohn im Städtische Gewerbe Der Frühen Neuzeit”, p. 52.

35 VOTH (H-J.). “Physical Exertion and Stature in the Habsburg Monarchy, 1730-1800”, p. 630.

die de mening van Kerkrechterdocent Paul Joseph von Riegger volgde. Deze voerde het argument aan dat bepaalde bevolkingsgroepen er niet in slaagden in hun onderhoud te voorzien omdat er niet genoeg werkdagen beschikbaar waren.³⁶ Dit argument werd ook opgegeven door Henry VIII en een aantal bisschoppen vanaf de veertiende eeuw.³⁷ Als extra stimulant bij dit argument kunnen de misoogsten van 1769, 1770 en 1771 en de bijkomende dalende koopkracht toegevoegd worden. De mogelijkheid om wat meer te verdienen op jaarbasis leek zo precies op tijd te komen.³⁸ Daarnaast gaf men ook de concurrentiepositie van het land als argument op. Het feit dat er zoveel dagen per jaar door een bijzonder groot deel van de bevolking niet gewerkt werd had een grote invloed op de economie.³⁹ Ook werd het religieuze gevoel aangesproken. De luie manier van leven in de katholieke landen was onhoudbaar geworden. Het enige wat de katholieke landen tegenhield om te kunnen concurreren met de protestantse landen was de aanwezigheid van zoveel heiligendagen. Dit bleek voldoende om paus Clemens XIV te overtuigen, op voorwaarde dat zijn eigen heiligendag bewaard bleef.⁴⁰ Zo werden er in 1771 alweer een vijftiental heiligendagen afgeschaft.⁴¹

Paus Benedictus XIV en het beleid van de katholieke Kerk t.o.v. heiligendagen.

Al in de vijftiende eeuw was er kritiek op het sterk toegenomen aantal heiligendagen. Men vond het niet correct dat het werkverbod op deze dagen de gelovigen niet genoeg dagen overliet om te kunnen voorzien in hun levensonderhoud. Ook was men niet te spreken over buitensporigheden zoals het alcoholgebruik op deze dagen. De eerste maatregelen tegen het probleem kwamen er echter pas na het concilie van Regensburg in 1524. Toen voerde men 'halve heiligendagen' in, waardoor het op sommige dagen was toegestaan om na de mis gewoon het werk te hervatten. De volgende maatregel kwam er in de 17^e eeuw door paus Urbanus VIII. Hij verminderde het aantal feestdagen met werkverbod tot zevenendertig en verbood bisschoppen nieuwe feestdagen in te voeren. Hierna volgden nog een aantal brevierhervormingen die voornamelijk gericht waren op priesters die door het grote aantal heiligen-

36 REITH (R.). "Lohn und Leistung. Lohnformen im Gewerbe 1450-1900", p. 75.

37 SOMMERVILLE (C.J.). *The Secularization of Early Modern England*, p. 35

38 REITH (R.). "Lohn und Leistung. Lohnformen im Gewerbe 1450-1900", p. 81.

39 REITH (R.). "Lohn und Leistung. Lohnformen im Gewerbe 1450-1900", p. 75.

40 VOTH (H.-J.). "Physical Exertion and Stature in the Habsburg Monarchy, 1730-1800", p. 631.

41 REITH (R.). "Lohn und Leistung. Lohnformen im Gewerbe 1450-1900", p. 53.

dagen hun werk niet meer afkregen.⁴² Het zou dan tot Benedictus XIV duren voor er nieuwe maatregelen kwamen m.b.t het aantal heiligendagen. Hij vond het afschaffen van een groot aantal dagen te radicaal en opteerde er dan ook voor om verschillende heiligendagen te verlagen in rang en/of het werkverbod af te schaffen.⁴³ Ook was hij de enige paus die geen nieuwe heiligendagen meer zou toevoegen.⁴⁴

Belangrijkste motivaties tot het overgaan van de afschaffing

Economische rationalisatie.

Het economische argument vinden we terug bij zowel Maria-Theresia als bij Henry VIII. Als eerste onderdeel van economische rationalisatie werd vaak aangehaald dat heiligendagen de armere bevolking van het werk zou houden waardoor deze niet in staat waren in hun levensonderhoud te voorzien. Dit werd bijvoorbeeld als motivatie opgegeven door Paul Joseph von Riegger, een Oostenrijkse professor kerkelijk recht.⁴⁵

P. Hersche vindt dit argument een ‘bureauconstructie’. Hij vermoedt dat de hoop op een regelmatigere, berekenbaardere en langere arbeidstijd, die zeker wel gerechtvaardigd kon worden in een bedrijfs-industrieel gevormde economie, voornamelijk van de intellectuele klasse en stadselite afstamde. Hij vindt de drang naar regelmatige arbeid, vooral in de agrarische sector, niet realistisch. De landbouw volgt namelijk het onregelmatige ritme van de seizoenen. Ook in de drukke seizoenen, zoals de lente en de zomer, zijn er momenten waarop er simpelweg niet veel te doen valt. Daarnaast is er ook nog eens de invloed van het weer. Voor veel boeren was het ook niet nuttig om meer te produceren omdat het grootste deel van hun meerwaarde toch naar de plaatselijke heer zou gaan.⁴⁶

42 HERMANS (J.). “Paus Benedictus XIV (1740-1758) en de kerkelijke feestdagen.” In: *Tijdschrift voor Liturgie*, 61 (1977), 5, pp.266-268.

43 HERMANS (J.). “Paus Benedictus XIV (1740-1758) en de kerkelijke feestdagen”, pp. 280-285.

44 HERMANS (J.). “Paus Benedictus XIV (1740-1758) en de kerkelijke feestdagen”, p. 278.

45 VOTH (H-J.). “Height, Nutrition and Labor: Recasting the ‘Austrian Model’.” In: *Journal of Interdisciplinary History*, 25 (1995), 4, p. 630.

46 HERSCHE (P.). “Wider Mussiggang und Ausschweifung. Feiertage und ihre Reduktion in Katholischen Europa”, p. 111.

Een andere kant van dit argument is ‘het verhaal van de arme boer’. Op bepaalde ideale oogstmomenten kon hij niet oogsten omdat het een heiligendag was. De oogst moest uitgesteld worden en men kon enkel hopen dat de oogst bijvoorbeeld niet door een hagelstorm werd getroffen. Dit werd als argument gebruikt door o.a. Henry VIII.⁴⁷ Ook dit argument doorstaat echter de kritische blik van P. Hersche niet. Zo zou het arbeidsverbod niet zo strikt geweest zijn als vaak beweerd werd. Er waren namelijk verschillende vormen van dispensatie mogelijk. Zo konden marktdagen die plaatsvonden op een heiligendag gewoon doorgaan omdat ze te belangrijk waren voor de plaatselijke economie. Ook ging het transport van goederen gewoon door en mocht men, na een aantal dagen van slecht weer, op een zonnige heiligendag gewoon op het veld staan. De plaatselijke gezagsdragers van de katholieke Kerk waren vaak tolerant op dit gebied en zeker niet onredelijk.⁴⁸

De heiligendagen waren echter niet alleen slecht voor de economie. D. Cressy wijst erop dat ze ook een belangrijke economische functie hadden. Het waren namelijk gouden tijden voor straathandelaars en herbergiers. Ook vonden vele festiviteiten en markten plaats op deze dagen. Heiligendagen konden dus als een stimulans voor de plaatselijke economie gezien worden.⁴⁹

Economische rationalisatie is, zo beweert o.a. Voth,⁵⁰ meer dan alleen het proberen opkrikken van de economie, het hield ook medelijden en bezorgdheid in t.o.v. de bevolking en dan vooral de armen en boeren.

Sociale rationalisatie.

Sociale rationalisatie was de tweede reden die Henry VIII opgaf als motivatie ter afschaffing van een aantal heiligendagen in 1538. Hij was

47 CRESSY (D.). *Bonfires and Bells*, p. 4.

48 HERSCHE (P.). “Wider Mussiggang und Ausschweifung. Feiertage und ihre Reduktion in Katholischen Europa”, p. 113.

49 CRESSY (D.). *Bonfires and Bells*, p. 5.

50 VOTH (H.-J.). “Height, Nutrition and Labor: Recasting the ‘Austrian Model’”, p. 630.

van mening dat heiligendagen ‘verleidden’ tot buitensporig gedrag, luiheid en opstandjes.⁵¹ Een veel voorkomende amusementsfactor op heiligendagen waren de toneelstukken. Deze konden af en toe als ‘blasfemie’ omschreven worden. Maar de Kerk stond deze graag toe en zag dit als een ‘typisch menselijk trekje’. Puriteins protest slaagde erin deze gebruiken af te zwakken met als gevolg dat deze vorm van godslastering van de religieuze naar de wereldlijke sfeer werd overgeheveld, waardoor het buiten de controle van de Kerk kwam.⁵²

Volgens D.C. Coleman waren zeventiende eeuwse schrijvers het over drie zaken eens wat betreft de armen van het land. Als eerste gingen ze akkoord dat het er bijzonder veel waren. Onderzoek van G. King uit 1669 wijst erop dat een kwart tot de helft van de bevolking in het Engeland van de Stuarts als arm beschouwd kon worden. Ten tweede werd het als absoluut noodzakelijk gezien dat armen aan het werk waren. Tenslotte was het wenselijk dat de armen arm bleven. Zo schreef Peter Chamberlen dat armen ‘de grootste schat van een land zijn, zolang ze niet oproerig en aan het werk zijn’.⁵³ Dit aan het werk houden van de armen werd als een probleem gezien, maar het waren niet enkel de armen die productief gezien te wensen overlieten. Volgens John Law, een econoom uit het begin van de achttiende eeuw, verdeden de boeren de helft van hun tijd.⁵⁴ Doordat de landbouw in grote mate afhankelijk was van de seizoenen, was het vrij moeilijk om hen op een regelmatige manier aan het werk te houden: er was constant sprake van tijdelijke werkloosheid. Dit zou opgelost worden door de proto-industrie en de latere industriële groei.⁵⁵ De seizoensgebonden wisselingen werden aangevuld met het grote aantal heiligendagen die de arbeidstijd onderbraken. Volgens D. C. Coleman werkte men echter vrijwillig minder en verkoos men meer vrije tijd boven een hoger loon.⁵⁶ Hij verwijst hiervoor naar zijn tijdgenoot Thomas Manly die schreef dat “hoe meer loon men had, hoe meer tijd men spendeerde aan het consumeren van alcohol en hoe minder loon men uiteindelijk overhield”. Dit werd volgens D.C. Coleman veroorzaakt door de weinige economische vooruitzich-

51 CRESSY (D.). *Bonfires and Bells*, pp.4-5.

52 SOMMERVILLE (C.J.). *The Secularization of Early Modern England*, p. 37

53 COLEMAN (D.C.). “Labour in the English Economy of the Seventeenth Century”, pp. 280-285.

54 COLEMAN (D.C.). “Labour in the English Economy of the Seventeenth Century”, p. 288.

55 COLEMAN (D.C.). “Labour in the English Economy of the Seventeenth Century”, p. 288.

56 COLEMAN (D.C.). “Labour in the English Economy of the Seventeenth Century”, p. 280.

ten die iemand had: armen bleven arm en besloten hun tijd dan maar zo aangenaam mogelijk te besteden.

Het was niet alleen om economische redenen dat de overheid besloot dat het tijd werd dat deze groepen regelmatig aan het werk gingen. D.C. Coleman denkt dat het eerder een poging was om greep te krijgen op de sociale orde. Onregelmatig werk zou te gemakkelijk leiden tot samenscholingen en zelfs opstanden.⁵⁷

P. Hersche benadrukt dat er ook sprake was van een sociale functie van de heiligendagen. Zo ontmoette men elkaar na de viering in de herberg of voor de Kerk. Men at, danste, speelde en feestte ook samen. Op deze momenten kon men niet alleen netwerken maar het was ook een uitstekende gelegenheid om eventuele partners te ontmoeten. Ook het vele geweld dat zou plaatsgevonden hebben kan uit een andere hoek bekeken worden. Zo zouden vele vormen van geweld die opduiken op heiligendagen behoren tot de gebruiken en gewoonten van de gemeenschap en een soort van gecontroleerde agressieafvoer zijn.⁵⁸

Religieuze rationalisatie.

Al in de zestiende eeuw was men in Engeland op de hoogte van de heidense oorsprong van een groot aantal heiligendagen. Ook tolereerde de Kerk veel heidense rituelen op deze dagen.⁵⁹ De meeste tijdgenoten hadden echter geen flauw benul van de heidense geschiedenis van hun populaire feesten en zagen deze als Christelijk. Een aantal protestantse hervormers vonden het feit dat hun religie rustte op heidense en Romeinse fundamenteen onaanvaardbaar. Andere vonden dan weer dat dit van geen belang was zolang men op Kerstmis maar de geboorte van Jezus vierde en niet het heidense equivalent. Men stond bezorgder tegenover de ongeoorloofde praktijken op de heiligendagen dan tegenover hun geschiedenis.⁶⁰ Twee eeuwen later had ook paus Benedictus XIV problemen met bepaalde gebruiken. Zo benadrukte hij het feit dat

57 COLEMAN (D.C.). "Labour in the English Economy of the Seventeenth Century", pp. 291-292.

58 HERSCHE (P.). "Wider Mussiggang und Ausschweifung. Feiertage und ihre Reduktion in Katholischen Europ", p. 114.

59 CRESSY (D.). *Bonfires and Bells*, p. 3.

60 CRESSY (D.). *Bonfires and Bells*, pp. 2-4.

de offerande enkel maar mocht opgedragen worden aan God ter ere van de heilige die hij had uitgekozen en niet rechtstreeks aan de heilige. Ook had hij een probleem met bepaalde clerici die erin slaagden persoonlijk financieel gewin te halen uit de feesten.⁶¹

D. Cressy stelt dat we de afschaffing van Henry VIII ook moeten zien als een symbool van de macht van de koning over de Kerk.⁶² Ook C.J. Sommerville sluit zich hierbij aan. Hij wijst erop dat het parlement onder Edward VI van mening was dat God de staat boven de Kerk heeft gezet en de staat dus ook mag beslissen welke dagen er gebruikt kunnen worden voor verering.⁶³ Verder geeft hij de religieuze overwegingen aan als belangrijkste motivatie van de protestantse hervormers in Engeland. Zij ergerden zich aan het bijgeloof en vonden het onnodig om bijstand te vragen aan bovennatuurlijke helpers. In het Heilige Schrift werd geen melding gemaakt van heiligen en dus werd hun verering niet als noodzakelijk gezien; wel vond men het belangrijk deze personen te herinneren. De afschaffing van heiligendagen werd ook gezien als onderdeel van de campagne tegen de 'foute' katholieke Kerk. Om hun standpunt extra duidelijk te maken ging men ook de kloosters erbij betrekken. Deze bewaarden namelijk allerhande relikwieën van een groot aantal heiligen. Door de ontbinding van de kloosters trof men dus ook de heiligencultus.⁶⁴

Volgens P. Hersche zag men het afschaffen van heiligendagen in het Oostenrijkse rijk als een kans voor de katholieke Kerk om de religiositeit van de overige heiligendagen op te krikken. Zo hoopte men dat de bevolking, nu ze een groot deel van deze dagen kwijtgespeeld waren, zich op de overgebleven dagen zou gaan focussen op religieuze activiteiten. Namelijk de niet afgeschafte heiligendagen en zondagen. Gezien men er niet helemaal op vertrouwde dat de bevolking dit pad zou kiezen werd er een subtiele wijziging in het programma doorgevoerd. In plaats van de viering in de voormiddag te plaatsen ging men deze in de namiddag leggen, het moment waarop de drang naar alcohol en onreligieus

61 HERMANS (J.). "Paus Benedictus XIV (1740-1758) en de kerkelijke feestdagen", p. 274.

62 CRESSY (D.). "God's Time, Rome's Time, and the Calendar of the English Protestant Regime", p. 393.

63 SOMMERVILLE (C.J.). *The Secularization of Early Modern England*, p. 35.

64 CRESSY (D.). "God's Time, Rome's Time, and the Calendar of the English Protestant Regime", pp. 394-395.

gedrag de kop op stak.⁶⁵

Het religieuze argument zou dus volgens D. Cressy van vrij groot belang zijn geweest voor de afschaffing door Henry VIII, al gaf deze officieel enkel zijn bezorgdheid t.o.v. de sociale en economische orde op.⁶⁶ Hierbij was de heidense geschiedenis van de heiligendagen niet bijzonder aanstootgevend maar viseerde men de heiligendagen voornamelijk als paaps verschijnsel. De afschaffing kan zo gezien worden als een onderdeel van de identiteitsvorming van de Anglicaanse Kerk, maar ook van het Engelse volk. Ook J. de Vries schrijft dat religieuze redenen als oorzaak gezien kunnen worden voor de afschaffing door Henry VIII.⁶⁷ In de Oostenrijkse gebieden was dit religieuze argument van veel minder groot belang, al werd de afschaffing wel aangegrepen als een kans om de vroomheid van de bevolking te vergroten.

Concurrentie tussen katholieke en protestantse landen.

Paul Joseph von Riegger was bezorgd over de Oostenrijkse armen die verhinderd zouden worden zich van voldoende inkomen te voorzien door de vele heiligendagen. Hij vond het echter nog belangrijker aan te kaarten dat de staat van luiheid waar de meeste katholieke landen, en dus ook Oostenrijk, zich in bevonden niet kon blijven duren. De vele heiligendagen die de katholieke bevolking 'gedwongen' was te volgen gaf de protestantse landen een enorm concurrentievoordeel.⁶⁸

Ook met dit argument is P. Hersche het niet eens. Er moet immers een bepaalde hoeveelheid werk verzet worden in de zomer- en lentemaanden, want anders loopt men het risico om honger te lijden in de winter. Hij denkt daarom dat katholieken gewoon wat vroeger begonnen in de ochtend en ook wat intensiever doorwerkten. Zij hadden immers binnenkort een feest om naar uit te kijken. De katholieke bevolking zorgde ervoor dat het werk af was in de beperktere tijd die ze ter beschikking hadden. Daarnaast zouden de katholieke landen volgens hem ook in een

65 HERSCHÉ (P.). "Wider Mussiggang und Ausschweifung. Feiertage und ihre Reduktion in Katholischen Europa", p. 109.

66 CRESSY (D.). *Bonfires and Bells*, p. 4-5.

67 DE VRIES (J.). *The Industrious Revolution*, pp. 87-88.

68 VOÏH (H.-J.). "Height, Nutrition and Labor: Recasting the 'Austrian Model'", pp. 630-631.

ietwat gunstiger klimaat gelegen zijn dan de protestantse landen, waardoor de ‘katholieke’ gronden minder veeleisend zouden zijn dan deze in de protestantse gebieden.⁶⁹ Ook met de berekeningen die gebeurden m.b.t. het verlies dat een Katholiek land ondervond ten aanzien van een protestants land is P. Hersche het niet eens. Hij twijfelt aan de correctheid ervan en noemt ze ‘hypothetisch’. Ook houden ze geen rekening met de sociale functie van heiligendagen.⁷⁰ Het feit dat er in een religieus gemengd land meer rijkdom zou gaan naar andere religies omdat de katholieke bevolking een aantal dagen werkverbod had vond ook paus Benedictus XIV onaanvaardbaar.⁷¹ Het waren echter niet alleen de katholieke landen die graag concurreerden met de protestantse gebieden. Al in de zestiende eeuw was ook de omgekeerde situatie een stimulans voor het aanpassen van de kalender. Zoals hierboven en ook hierna uitvoerig beschreven, onderscheidden de protestanten zich met hun zogenaamde sociale, economische en religieuze rationalisatie van de luie, heidense, bijgelovige, etc. katholieken.

Impact van de beslissing

Engeland: Politieke feestdagen

Hoe sterk de protestanten en puriteinen ook gekant waren tegen de vele heiligendagen, de politieke feestdagen werden enthousiast onthaald. Deze werden ingevoegd als compensatie voor het verlies van zoveel vrije dagen maar ook om de dynastie in de schijnwerpers te zetten. De eerste dag die hierom werd ingevoerd was zeventien november, de dag van de troonbestijging van koningin Elisabeth I. Deze dag viel samen met de voormalige heiligendag van ‘St. Hugh of Lincoln’ en werd ‘the queen’s holy day’ of ‘Crownation day’ genoemd.⁷² Op deze dag werden er vieringen opgedragen in de kerk, was er vuurwerk, muziek, luidde men de kerkklokken en waren er verschillende festiviteiten aan het hof. Na slechts tien jaar was deze feestdag helemaal ingeburgerd. ‘Crownation day’ zou niet alleen gevierd worden tijdens Elisabeth I haar regering, maar ook onder de latere vorsten.⁷³ Ook van haar geboor-

69 HERSCHE (P.). “Wider Mussiggang und Ausschweifung. Feiertage und ihre Reduktion in Katholischen Europa”, p. 112.

70 HERSCHE (P.). “Wider Mussiggang und Ausschweifung. Feiertage und ihre Reduktion in Katholischen Europa”, p. 114.

71 HERMANS (J.). “Paus Benedictus XIV (1740-1758) en de kerkelijke feestdagen”, p. 278.

72 Er was in het begin dan ook sprake van verwarring over welke feestdag men nu vierde. Die van de koningin of die van St. Hugh. Uiteindelijk werd de dag uitsluitend voor Elisabeth I gereserveerd.

73 CRESSY (D.). *Bonfires and Bells*, p. 50-57.

tedag maakte de koningin een feestdag.⁷⁴ Ook James VI van Schotland paste deze techniek toe. Op vijf augustus vierde Schotland, en na zijn troonbestijging als James I ook Engeland, zijn ontsnapping aan een moordcomplot. Na de dood van Elisabeth kwam hij op vierentwintig maart op de Engelse troon als James I. Ook dit werd een feestdag. Op vijf november 1605 ontsnapte hij nogmaals ternauwernood aan een moordaanslag beraamd door een aantal katholieken die hoopten op de restauratie van hun geloof. Dit plan zou uitgevoerd worden door Guy Fawkes, die echter werd betrapt op vier november. In de ontmaskering van de verraders zag men de hand van God en deze dag werd dan ook jaarlijks herdacht. Dit gebeurde met vuurwerk, alcohol, klokkengelui en in sommige parochies zelfs met feesten. De dag was aanvankelijk wel niet bestempeld als een dag vrij van werk. D. Cressy vond echter een aantal aanmaningen terug, de eerste daterend van 1608 en de laatste in 1640, tegenover personen die aan het werk waren op vijf november.⁷⁵ James' opvolger Charles had zijn dag op zevententwintig maart maar deze stond in de schaduw van de feestdag van Elisabeth I die nog steeds gevierd werd. Als reactie hierop liet Charles ook nog eens zijn verjaardag, negentien november, en de verjaardag van de koningin, zestien november, vieren.⁷⁶

Het lijkt vreemd dat, wanneer men een aantal heiligendagen gaat afschaffen omwille van economische en sociale rationalisatie er slechts een paar jaar na de afschaffing nieuwe feestdagen worden gecreëerd. De creatie van politieke feestdagen sluit echter aan bij de mening van D. Cressy, die de religieuze overwegingen als de belangrijkste motivatie van de afschaffing ziet. Zo kan de populariteit van 'Crownation day' verklaard worden doordat velen Elisabeth I zagen als de terugkeer van het 'ware geloof' en het aanbreken van een welvarende periode voor Engeland. Dit in scherp contrast met de regering van Mary die het 'ware geloof' onderdrukte en het land in schulden naliet.⁷⁷

Ook vijf november kan in die context gezien worden. Dit was de dag waarop het land ontsnapte aan een katholiek complot, het bewijs dat

74 CRESSY (D.). "God's Time, Rome's Time, and the Calendar of the English Protestant Regime", p.402.

75 CRESSY (D.). "God's Time, Rome's Time, and the Calendar of the English Protestant Regime", p. 405.

76 CRESSY (D.). *Bonfires and Bells*, pp. 59-60.

77 CRESSY (D.). *Bonfires and Bells*, p. 50-57.

God aan de kant stond van de Engelsen en hun ware geloof.⁷⁸ Dit religieuze aspect maakte dat dagen als vijf en zeventien november enthousiast gevierd werden door puriteinen die de dag zagen als een kans voor antipapistische of antikatholieke propaganda. Ook in Schotland waar men zelfs geen Kersmis of Pasen meer vierde werd vijf augustus, de dag waarop James VI ontsnapte aan een moordcomplot, massaal gevierd.

Maar ook hierop kwam langzamerhand protest. Aartsbisschop Laud probeerde de populariteit van vijf november af te bouwen in een poging de antikatholieke mentaliteit wat in te perken. Naast de religieuze motivatie waren de politieke feestdagen ook een nuttige zet gezien ze het patriottisme en de verbondenheid van de bevolking stimuleerden.⁷⁹ D. Cressy merkt ook nog op dat er een verschil bestaat tussen feestdagen opgelegd door de politiek, zoals ‘Crownation Day’, en dagen die afkomstig zijn van het volk, zoals de meeste heiligendagen. De overheid heeft minder grip op de laatste categorie dan op de dagen die zij zelf gecreëerd hebben. Daardoor zouden deze dagen meer onderhevig zijn aan volkse uitlatingen zoals dronkenschap en heidense riten en was er meer drang vanuit de overheid om deze in te perken.⁸⁰

Impact van de beslissing op de bevolking

Doopgegevens

98

H-J. Voth sluit aan bij J. de Vries dat er sprake was van een stijging van de koopkracht o.a. door een stijging van het aantal werkdagen per jaar. Deze stijging zou veroorzaakt worden door de afschaffing van heiligendagen. H-J. Voth probeert aan te tonen dat de invloed van heiligendagen op de bevolking inderdaad afnam. Dit weet hij te concluderen door het bestuderen van parochieregisters en dan meer bepaald doopregisters. Voth vertrekt met zijn onderzoek bij het feit dat het aantal doopsels, en dus ook het aantal geboortes, wisselt naargelang het seizoen. Zo zouden een groot aantal kinderen geboren worden in de periode januari-april. Hierbij gaat hij ervan uit dat de doop van een kind vrij vlug volgde op zijn geboorte, wat het geval zou zijn tot het begin van de achttiende

78 CRESSY (D.). "God's Time, Rome's Time, and the Calendar of the English Protestant Regime", p. 400-403.

79 CRESSY (D.). "God's Time, Rome's Time, and the Calendar of the English Protestant Regime", pp. 400-404.

80 CRESSY (D.). *Bonfires and Bells*, p. xiv.

eeuw. Gezien beide datums vrij vlug op elkaar volgen is men zo dus in staat om min of meer het moment van de verwekking te bepalen. De voorwaarde voor de verwekking is ten eerste een frequente omgang en ten tweede de vruchtbaarheid. Dit laatste was sterk afhankelijk van de calorie-inname en de hoeveelheid werk die men verzette. Aan de hand daarvan valt ook het hoge geboortecijfer voor de wintermaanden te verklaren.⁸¹ Over de frequentie ten slotte had A. Dyer al onderzoek gedaan en het is op zijn werk dat H-J. Voth zich baseerde. A. Dyer kwam tot de conclusie dat hij uit de doopgegevens duidelijk een bepaalde heiligendag kon herkennen. Ook periodes met een vrij hoge frequentie van heiligendagen en festivals zouden leiden tot een groter aantal geboortes negen maand later. Voth concludeerde hieruit dat mensen dus meer tijd beschikbaar hadden op heiligendagen en m.a.w. niet of minder gingen werken. Vervolgens gaat hij deze onderzoeksmethode toepassen op het dorpje Ludlow in Shropshire.⁸² Uiteindelijk komt hij tot de conclusie dat de heiligendagen een sterke invloed bleven uitoefenen maar dat deze langzaam achteruit ging tot aan de Engelse burgeroorlog. Na de restauratie was er geen sprake meer van enige invloed.⁸³

Over de impact van de afschaffing ten tijde van Henry VIII komt de mening van H-J. Voth dus volledig overeen met die van J. de Vries. Zelfs in de meest dynamische samenlevingen gebeurden veranderingen dus niet bijzonder snel. De maatregel maakte het mogelijk om vrijwillig te kiezen om te werken of niet. Met andere woorden, mensen die zelfstandig werkten konden op geen enkele manier gedwongen worden om aan het werk te gaan op een heiligendag, in tegenstelling tot de loonarbeiders die afhankelijk waren van hun baas. Volgens beide auteurs ging er dus een geruime tijd over voor de maatschappij tot de nieuwe mentaliteit overging.⁸⁴

J. de Vries heeft kritiek op de onderzoeksmethode van H-J. Voth. Zo schrijft hij in "The Industrious Revolution" dat het onderzoek naar de

81 : VOTH (H-J.). "Seasonality of Conceptions as a Source for Historical Time-Budget Analysis", p. 128.

82 : VOTH (H-J.). "Seasonality of Conceptions as a Source for Historical Time-Budget Analysis", pp. 128-129.

83 : VOTH (H-J.). "Seasonality of Conceptions as a Source for Historical Time-Budget Analysis", pp. 131-132.

84 DE VRIES (J.). *The Industrious Revolution*, p. 88.

En: VOTH (H-J.). "Seasonality of Conceptions as a Source for Historical Time-Budget Analysis", p. 129

situatie in één dorpje geen garantie is voor het gedrag in de rest van Engeland en dat hij zijn twijfels heeft over de formules die H-J. Voth gebruikt. De methode die H-J. Voth ontwikkelde om de problematiek te onderzoeken noemt hij echter ‘ingenieus’.⁸⁵

Getuigenissen.

H-J. Voth onderzocht meer dan 2800 achttiende- en negentiende-eeuwse getuigenissen voor een Londense rechtbank. Hierin omschreven getuigen wat ze aan het doen waren op het moment van de misdaad. Door deze onderzoeksmethode te gebruiken slaagt H-J. Voth erin om een zeer brede bevolkingsgroep te bereiken. Ook kreeg hij een bijzonder goed zicht op het alledaagse leven.⁸⁶ Uit dit onderzoek kan afgeleid worden dat in de periode 1740-1830 de arbeid van Londenaars toenam met maar liefst veertig procent. Deze stijging zou niets te maken hebben met een stijging van het aantal werkuren per dag, maar met de stijging van het aantal werkdagen per jaar door de afname van heiligendagen en de ‘Saint Monday’s’. Deze evolutie is ook terug te vinden in de dagen dat de bank gesloten is. In 1761 was dit nog zevenenveertig dagen, in 1834 waren dit er nog slechts vier. De afname van het aantal heiligendagen zou sneller gegaan zijn op het platteland dan in de stad.⁸⁷

Paardenrennen, festivals en opstandjes.

Ook de organisatie van vrijetijdsevenementen kan meer informatie opleveren over hoe de tijdgenoot zelf zijn werkjaar organiseerde. Zo onderzochten I. Middleton en W. Vamplew de data van een aantal paardenrennen in het achttiende eeuwse Yorkshire. Hierbij gingen ze op zoek naar wat de organisators motiveerde om de wedstrijd op een bepaalde dag te leggen. Men was voornamelijk op zoek naar dagen waarop een groot aantal personen de wedstrijd zou kunnen bezoeken, om de lokale handel te stimuleren. Men hield ook rekening met het seizoen. Weinigen trotseerden weer, wind en ijs voor een wedstrijd en daarnaast was het niet veilig voor paard en ruiter. Ook was het nood-

85 DE VRIES (J.). *The Industrious Revolution*, pp. 90-91.

86 Voth (H-J.). *Time and Work in England, 1750-1830*. Oxford, Clarendon Press, 2000. (Oxford Historical Monographs, VIII). p. 17.

87 DE VRIES (J.). *The Industrious Revolution*, p. 91.

zakelijk dat het evenement paste in de agrarische kalender zodat de bevolking tijd had om langs te komen. Men koos een datum soms ook n.a.v. het bezoek van een hooggeplaatst persoon, wat sowieso al een volkstrekker was.⁸⁸ Als laatste hield men ook rekening met de aanwezigheid van een heiligendag of een markt. Dit gebeurde maar liefst in zevenentachtig procent van de gevallen. Als we dit percentage verder opdelen, dan valt zestig procent samen met een heiligendag en veertig procent met een markt. Als een markt en een heiligendag samenvielen werd deze dag ook gezien als een marktdag; het is dus waarschijnlijk dat er nog meer wedstrijden op een heiligendag plaatsvonden dan de hierboven beschreven zestig procent. Markten en heiligendagen vielen vaak samen, omdat deze markten vaak ontstonden om pelgrims op te vangen die op een specifieke dag van het jaar een bepaalde plaats bezochten omwille van diens link met een bepaalde heilige.⁸⁹ De auteurs concluderen hieruit dat heiligendagen gezien werden als een vakantie-dag en men de wedstrijden dus op dit moment ging leggen om er zeker van te zijn dat er publiek zou zijn.⁹⁰ In het artikel geven ze ook de heiligendagen mee die door hen gezien werden als vrije dag. Het grootste aantal paardenrennen vonden plaats op het feest van de Sint-Bartholomeüs en de onthoofding van Johannes de Doper, onmiddellijk gevolgd door de combinatie Midzomer en de geboorte van Johannes de Doper. In de periode 1700-1739 worden maar liefst drieëntachtig en zeventig paardenrennen op deze dagen gehouden. Dat is dubbel zoveel als op Pinksteren, Maria-boodschap, Sint-Barnabas en Lammas. Minst populair waren Sint-Michiël, Sint-Thomas, Pasen⁹¹, Hemelvaart en Corpus Christi. Het feest van Sint-Bartholomeüs, eind augustus, werd niet enkel gelinkt aan een bijzonder groot aantal paardenrennen maar ook aan enorm veel markten over het hele land verspreid, zoals de ‘Bartholomew Fair’ in Londen. In dezelfde periode werd ook de onthoofding van Johannes de Doper en Sint-Michiël gevierd. Het groot aantal markten en paardenrennen in deze periode mag echter niet gezocht worden

88 MIDDLETON (I.) en VAMPLEW (W.). “Horse-Racing and the Yorkshire Leisure Calendar in the Early Eighteenth Century.” In: *Northern History*, XL (2003), 2, p. 259-263.

89 MIDDLETON (I.) en VAMPLEW (W.). “Horse-Racing and the Yorkshire Leisure Calendar in the Early Eighteenth Century”, p. 264.

90 MIDDLETON (I.) en VAMPLEW (W.). “Horse-Racing and the Yorkshire Leisure Calendar in the Early Eighteenth Century”, p. 259-276.

91 De onpopulairiteit van paardenrennen op Pasen gaat men gaan verklaren d.m.v. een gebruik uit de streek om pacht te betalen vlak na Pasen. Mensen zaten m.a.w. rond die periode krap bij kas en waren minder geneigd om hun overblijvende geld te gaan uitgeven aan entertainment. Daarom achten organisatoren het verstandiger om hun wedstrijden niet rond die tijd te gaan plaatsen. Pasen was dus wel een algemene feestdag waarop mensen vrij namen.

in de persoonlijke populariteit van de heilige zelf, maar eerder in het feit dat de oogst binnen was en men nu meer tijd had voor recreatie.⁹²

Deze heiligendagen werden dus mogelijk nog gebruikt als vrije dagen. C.J. Sommerville wijst ook op verslagen van achttiende-eeuwse reizigers die Engeland bezochten. Zij zouden geschokt zijn over de geringe rol van de Kerk in verschillende festiviteiten. Ook E.P. Thompson meent dat deze dagen meer gepromoot werden door de plaatselijke handelaars dan door de Kerk.⁹³ Het is dus mogelijk dat in de achttiende eeuw er geen sprake meer was van 'heiligendagen' maar eerder van 'vrije dagen'.⁹⁴ Ook M. Harrison heeft een methode ontwikkeld die volgens H-J. Voth niet alleen nuttig is om uit te zoeken of heiligendagen nog doorleefden na de afschaffing maar ook om het Blauwe Maandag fenomeen op te sporen. Zijn methode bestaat eruit dat hij data van massa evenementen en opstanden gaat opzoeken en kijkt of deze te linken vallen aan een heiligendag of een maandag.⁹⁵

De link tussen huwelijksdata en heiligendagen.

In zijn onderzoek naar de werkweek in de Vroegmoderne Tijd maakte J. Boulton gebruik van parochieregisters. Hierbij keek hij op welke weekdagen men voornamelijk huwde, in de hoop zo een bepaald patroon te ontdekken. Het uitgangspunt is dat mensen hun huwelijk lieten plaatsvinden op een vrije dag, zodat een groot aantal familieleden en kennissen in staat zouden zijn de feestelijkheden bij te wonen. Hij bekeek verder ook hoe sterk de aantrekkingskracht van bepaalde feestdagen was. Uit de resultaten bleek dat heiligendagen populair waren, maar niet uitzonderlijk populair. Vooral Pasen, Kerstmis, Nieuwjaarsdag, de eerste mei en ook de politieke feestdag vijf november lieten hun sporen na in de parochieregisters van het midden van de zeventiende eeuw. Ook de niet erkende dag van Sint-Valentijn was bijzonder geliefd bij koppels, dit zou vooral te maken hebben met de romantische betekenis van deze dag. Ook op het einde van de negentiende eeuw zou er nog

92 Daarnaast vonden de rennen ook vaak plaats op landbouwgrond, wat vrij avontuurlijk is wanneer er nog gewassen op staan.

93 SOMMERVILLE (C.J.). *The Secularization of Early Modern England*, p. 42.

94 W. Nahrstedt beschrijft een gelijkaardige evolutie van 'heilige dag' naar 'vrije dag' voor Hamburg. NAHRSTEDT (W.). "Freizeit und Aufklärung. Zum Funktionswandel der Feiertage seit dem 18. Jahrhundert in Hamburg (1743-1860)." In: *Vierteljahrschrift Fuer Sozial Und Wirtschaftsgeschichte*, 57 (1970), 1, pp. 46-92.

95 Voth (H-J.). *Time and Work in England, 1750-1830*, p. 17.

steeds sprake zijn van enige invloed, hierbij wordt ook Goede Vrijdag vermeld. Naast de link met huwelijksdagen wijst J. Boulton er verder op dat veel heiligendagen een link hadden met festivals.⁹⁶

Tijdsaanduiding.

Heiligendagen namen niet alleen een plaats in in het tijdgebruik van de mensen, ze waren ook een onderdeel van de taal en een aantal gewoontes. Zo schrijft D. Cressy over een nieuwe kalender, uitgegeven door Elisabeth I in 1561 waarin een zestigtal voordien afgeschafte namen opnieuw werden geïntroduceerd, waaronder Sint-Valentijn. Hun vermelding in de kalender betekende niet dat de overheid deze ging herinvoeren als feestdagen. Het was gewoon noodzakelijk om aan te duiden wanneer deze dagen precies plaatsvonden omdat bepaalde gebeurtenissen aan het hof, maar ook betalingen, op deze heiligendagen plaatsvonden.⁹⁷ Ook in de landbouw en veeteelt en in weerspreuken bleven de heiligen doorleven. Het was bijvoorbeeld aangeraden om 'bonen en look te planten op Sint-Edmund'. Daarnaast zijn er ook in Shakespeare's werk een groot aantal heiligen terug te vinden die niet werden erkend door de Anglicaanse Kerk.⁹⁸ Het feit dat Shakespeares personages een zestigtal jaar na de hervorming van Henry VIII nog steeds vloekten bij afgeschafte heiligen, zoals Sint Anna, bewijst dat het publiek hiermee nog steeds vertrouwd was. Zo gingen een aantal heiligen een soort van half leven leiden onder het tolerante Elizabethaanse regime en hoewel hun cultus niet altijd meer werd uitgevoerd bleven ze in het maatschappelijke geheugen zitten. D. Cressy sluit dus aan bij H-J. Voth zijn standpunt dat de invloed van heiligendagen slechts langzaam afnam.

103

Gingen mensen effectief meer werken?

In het artikel "Work in Progress? The Industrious Revolution" proberen G. Clark en Y. Van Der Werf aan te tonen dat de stelling van J. De Vries, ondersteund door H-J. Voth, fout is. Zo proberen ze te bewijzen dat mensen in de Vroegmoderne Tijd niet meer werkten dan ervoor. Bijgevolg creëerde Henry VIII niet meer werkdagen door een aantal heiligendagen af te schaffen maar bevestigde hij gewoon de gangbare praktijk. Ze onderzochten bijvoorbeeld de gegevens van het 'Harrold

96 BOULTON (J.). "Economy of time? Wedding days and the working week in the past." In: *local Population Studies*. 43 (1989), pp. 40-41.

97 CRESSY (D.). "God's Time, Rome's Time, and the Calendar of the English Protestant Regime", p. 396

98 CRESSY (D.). "God's Time, Rome's Time, and the Calendar of the English Protestant Regime", pp.396- 398.

landgoed' in Bedford voor een jaar in het midden van de zeventiende eeuw. Hieruit concludeerden ze dat elke werkkracht zo'n 291.5 dagen per jaar werkte. Afgezien van de zondagen bleven er dus nog zo'n 21.5 vrijetijdsdagen over, waarbij veertien die door iedereen gezamenlijk genomen werden zoals op Kerstmis. De overige 7.5 verschilden onderling. Deze veertien dagen zouden dus wel eens heiligendagen kunnen zijn.⁹⁹ Daarnaast kijken de beide auteurs ook naar het loon dat arbeiders, die voor een jaar tewerkgesteld waren, ontvingen. Aan de hand daarvan berekenden ze het aantal werkdagen per jaar. Voor het begin van de zeventiende eeuw zou dit om zo'n driehonderd dagen per jaar gaan.¹⁰⁰ Als we daar tweeënvijftig zondagen bij optellen laat dat nog ruimte over voor een tiental extra vrije dagen per jaar. Voor de tweede helft van de zestiende eeuw schatten ze dit aantal op tweehonderdzevenenvijftig werkdagen per jaar.¹⁰¹ Dit zou dan ongeveer zo'n vijftig vrije dagen per jaar betekenen, wat toch wel een vrij groot verschil is met een eeuw later. Dit verschil wordt echter verklaard doordat de bron minder geschikt is en geen correct bewijsmateriaal zou zijn. Volgens H-J. Voth klopt ook de onderzoeksmethode niet doordat geen rekening werd gehouden met de armenwet. Deze armenwet zorgde ervoor dat in de minder drukke seizoenen mensen toch nog op het platteland konden werken. Dit was om te voorkomen dat deze naar de stad trokken en er te weinig krachten beschikbaar waren in de zomermaanden. Door deze wet waren boeren dus in staat om arbeiders aan te nemen voor een vrij laag loon doordat een deel van de werkelijke kostprijs van de arbeider betaald werd met belastingsinkomsten. Het beeld dat G. Clark en Y. Van Der Werf hebben zou dus maar een deel zijn van de werkelijke inkomsten van de arbeider.¹⁰²

G. Clark en Y. Van der Werf werken ook met reële lonen. Deze methode wordt ook door J. De Vries beschreven in "*The Industrious Revolution*". Hun standpunt is dat als het inkomen stijgt, het percentage dat gespendeerd wordt aan voedsel daalt.¹⁰³ Dit percentage, per dagloon zou in 1345 vijftig procent zijn, tweeënvijftig in 1602 en slechts twee-

99 CLARK (G.) en WERF (Y. VAN DER). "Work in Progress? The Industrious Revolution." In: *The Journal of Economic History*, 58 (2003), 3, p. 836.

100 CLARK (G.) en WERF (Y. VAN DER). "Work in Progress? The Industrious Revolution", p. 838.

101 CLARK (G.) en WERF (Y. VAN DER). "Work in Progress? The Industrious Revolution", p. 838.

102 VOTH (H-J.). *Time and Work in England, 1750-1830*, p. 13.

103 DE VRIES (J.). *The Industrious Revolution*, pp. 90-91.

enveertig procent in de negentiende eeuw.¹⁰⁴ Hieruit leiden ze af dat men in de middeleeuwen minstens evenveel moest werken als in de negentiende eeuw om in het levensonderhoud te kunnen voorzien. H-J. Voth is het ook met deze onderzoeksmethode niet helemaal eens. Hij merkt op dat het feit dat men meer besteedde aan voedsel in de middeleeuwen ook te wijten kan zijn aan een wijziging van de relatieve prijzen.¹⁰⁵ Ook D.C. Coleman is er niet van overtuigd dat men in de middeleeuwen minstens evenveel gewerkt zou hebben als in de negentiende eeuw. Zo verwijst hij naar de studie van D. Knoop en G.P. Jones uit 1933 waarin beide auteurs onderzoek doen naar middeleeuwse metsers uit de vijftiende eeuw. Volgens hem was hun werk absoluut niet continu, ongeregeld en seizoensgebonden.¹⁰⁶ J. De Vries gaat tegen hun mening in door in zijn boek door te verwijzen naar J. Hatcher. Deze concludeert in zijn artikel over Engeland na de pest dat mensen minder werkten na de pest dan voor de pest. Hij benadrukt wel dat niet iedereen zoveel kon werken als hij wou. Eerder verwees J. De Vries ook al op het feit dat het aantal heiligendagen sterk toenam na de pest.¹⁰⁷

Volgens H. Freudenberger en G. Gummins waren mensen simpelweg niet in staat om meer te werken. De calorie-inname was te laag zodat de heiligendagen en Blauwe Maandagen een noodzakelijk kwaad waren. Men was gedwongen om zoveel rust te nemen omdat men het zware werk gewoon niet aankon.¹⁰⁸ Ook zou er sprake zijn van vele ziektes.¹⁰⁹ R. Fogel sluit aan bij dat idee: volgens zijn onderzoek konden mensen die het laagst op de inkomensladder stonden zo'n zes uur werk per dag verzetten.¹¹⁰ H. Freudenberger en G. Gummins kanten zich hierbij tegen de 'traditionele' mening dat men voor de industriële revolutie beter af was dan erna op het gebied van vrije tijd.¹¹¹ H-J. Voth heeft zijn twijfels bij hun werkwijze, in zijn boek "Time and the Industrial Revolution" wijst hij op het feit dat calorie-inname en het verbruik enorm onder-

104 CLARK (G.) en WERF (Y. VAN DER). "Work in Progress? The Industrious Revolution", p. 839.

105 Voth (H-J.). *Time and Work in England, 1750-1830*, p. 14.

106 COLEMAN (D.C.). "Labour in the English Economy of the Seventeenth Century", p. 280.

107 DE VRIES (J.). *The Industrious Revolution*, p. 87-91.

108 Voth (H-J.). *Time and Work in England, 1750-1830*, p. 11.

109 FREUDENBERGER (H.) en GUMMINS (G.). "Health, Work and Leisure before the Industrial Revolution." In: *Explorations in Economic History*, 13 (1976), 1, p.2.

110 Voth (H-J.). *Time and Work in England, 1750-1830*, p. 12.

111 FREUDENBERGER (H.) en GUMMINS (G.). "Health, Work and Leisure before the Industrial Revolution", p.1.

hevig is aan kleine veranderingen. Daarnaast zijn de bronnen m.b.t. calorie-inname schaars.¹¹²

In Oostenrijk

In 1989 publiceerde J. Komlos het boek “Nutrition and Economic Development in the Eighteenth-Century Habsburg Monarchy: An Anthropometric History”.¹¹³ In dit boek bestudeerde hij de grootte van de Oostenrijkse soldaten gedurende de tweede helft van de achttiende eeuw. Uit deze gegevens bleek dat de lengte van deze soldaten afnam. Komlos dacht de oorzaak hiervan terug te vinden in het dalen van de reële lonen. Door deze daling daalden de levensomstandigheden van de Oostenrijkers en was er minder voedsel beschikbaar. Hoe interessant dit werk ook is, het maakt ons niets wijzer over de afschaffing van heiligendagen. Er kwam echter reactie op door H-J. Voth. Hij ontkrachtte de stelling van Komlos en bracht argumenten aan waaruit bleek dat er geen sprake was van een verminderde voedingsinname bij de Oostenrijkers. Zo lag de calorie-inname achttien procent hoger in Oostenrijk dan in Frankrijk. Gezien J. Komlos de levensomstandigheden van de Oostenrijkers zo laag inschatte, verbaasde H-J. Voth zich erover dat men in Frankrijk niet massaal de hongerdood stierf.¹¹⁴ H-J. Voth beweerde dus dat er geen sprake was van een Malthusiaanse crisis in Oostenrijk, maar wat was het dan dat de Oostenrijkse soldaten hun gemiddelde lengte deed afnemen? Volgens hem moet de oorzaak gezocht worden bij de afschaffing van de heiligendagen door Maria Theresia. Aan de hand van een ingewikkelde formule waarbij de proteïne-inname, de energie-inname en het verbruik van energie een rol spelen, stelt hij dat er een negatieve relatie is tussen de hoeveelheid die iemand werkt op een jaar en diens lengte.¹¹⁵ De creatie van extra werkdagen zou dus de oorzaak zijn van het kleiner worden van de Oostenrijkse soldaten. Hij is er dus van overtuigd dat de maatregel van Maria Theresia werd opgevolgd en een grote invloed had. Dit in tegenstelling tot zijn visie op de afschaffing van heiligendagen in Engeland. Een aantal auteurs echter zijn het niet met hem eens. J. Komlos erkent wel dat hij rekening had moeten

112 Voth (H-J.). *Time and Work in England, 1750-1830*, p. 12.

113 KOMLOS (J.). *Nutrition and Economic Development in the Eighteenth-Century Habsburg Monarchy: An Anthropometric History*. Princeton, Princeton University Press, 1989, p. 325.

114 VOTH (H-J.). “Height, Nutrition and Labor: Recasting the ‘Austrian Model’”, p. 629.

115 VOTH (H-J.). “Height, Nutrition and Labor: Recasting the ‘Austrian Model’”, p. 631.

houden met de afschaffing van heiligendagen, maar vindt ook dat H-J. Voth de impact hiervan overschat.¹¹⁶ Als eerste argument hiervoor benadrukt hij dat de heiligendagen niet helemaal werden afgeschaft; men stond het gewoon toe om te werken na elf uur. Zo kon men eerst de viering bijwonen en daarna gewoon weer aan het werk gaan. Volgens H-J. Voth waren er vierentwintig extra werkdagen bij per jaar, maar hij heeft geen rekening gehouden met het feit dat er nog steeds een werkverbod was tot elf uur. Zo kwamen er slechts halve werkdagen bij.¹¹⁷ Daarnaast wijst J. Komlos ook op het feit dat niet het hele Habsburgse Rijk Rooms-katholiek was. Er was dus al een deel van de bevolking dat sowieso geen rekening hield met het werkverbod. Ten derde geeft Komlos het bestaan van ‘alledaags werk’ op. Dit zijn taken die dagelijks moeten gebeuren, hoe heilig de dag ook is.¹¹⁸ Deze hebben vooral betrekking op de landbouwsector want bedrijven met een veestapel kunnen niet zomaar besluiten om eens een dag niet te werken. Daarnaast verwijst hij naar F. A. J. Szabo. Deze duidt op het feit dat er één kans op zeven is dat een heiligendag op een zondag valt. Gezien men ook niet werkte op een zondag ‘verdween’ er zo een extra vrije dag. Van de vierentwintig dagen die Maria Theresia afschafte zouden er dus ieder jaar een drietal zijn die samenvielen met een zondag. Net als J. Komlos schat hij het extra aantal werkdagen op veertien per jaar.¹¹⁹ Tenslotte vond Komlos ook dat H-J. Voth de culturele en religieuze traditie van de bevolking onderschatte. Hij verwees hierbij naar een zekere Arneth die beweerde dat zo’n honderd jaar na de hervorming er nog steeds weinig of geen navolging was van de afschaffing. Ook confronteert hij H-J. Voth met zijn eigen uitspraak dat *er reden is om te geloven dat zelfs in de meest dynamische samenlevingen van de Vroegmoderne Tijd er geen sociale veranderingen plaatsvonden aan een hoge snelheid.*¹²⁰ Uit deze argumenten leidt J. Komlos af dat de afschaffing van heiligendagen door Maria Theresia geen radicale verandering voor de inwoners met zich meebracht. Deels door de maatregel zelf, zoals de creatie van ‘halve heiligendagen’, maar ook door een aantal factoren waarmee H-J. Voth

116 KOMLOS (J.) en RITSCHL (A.). “Holy Days, Work Days, and the Standard of Living in the Habsburg Monarchy.” In: *Journal of Interdisciplinary History*, 26 (1995), 1, p. 66.

117 KOMLOS (J.) en RITSCHL (A.). “Holy Days, Work Days, and the Standard of Living in the Habsburg Monarchy”, p. 58.

118 KOMLOS (J.) en RITSCHL (A.). “Holy Days, Work Days, and the Standard of Living in the Habsburg Monarchy”, p. 58.

119 SZABO (F. A. J.). *Kaunitz and Enlightened Absolutism, 1753-1780*. New York, Cambridge University Press, 1994, p. 213.

120 KOMLOS (J.) en RITSCHL (A.). “Holy Days, Work Days, and the Standard of Living in the Habsburg Monarchy”, p. 58.

geen rekening hield, zoals heiligendagen die op zondag vielen en het verrichten van alledaags werk.

Het overschatten van de afschaffing is niet de enige fout die Komlos Voth verwijt. Volgens hem daalt de lichaamslengte overal in Europa en niet alleen in de Oostenrijkse landen. Er is dus ook sprake van een daling in Engeland, waar Henry VIII al twee eeuwen voor Maria Theresia een aantal heiligendagen had afgeschaft. Als de lengte overal daalt, ook in landen waar er geen sprake is van een afschaffing of waar deze al eeuwen ervoor is gebeurd, dan is er volgens Komlos geen sprake van een relatie tussen beide. Tenslotte weerlegt Komlos de formule van Voth waarmee deze laatste probeerde aan te tonen dat indien men meer werkt met dezelfde calorie inname men kleiner wordt.¹²¹

Ook R. Reiths visie op de afschaffing sluit aan bij Komlos. In zijn artikel over de arbeidstijd en het arbeidsloon verwijst hij naar verschillende bronnen waaruit blijkt dat al in de vijftiende en zestiende eeuw, en dus voor de afschaffing van Maria Theresia in 1754, mensen op heiligendagen werkten. Men deed dit echter niet zomaar maar in ruil voor een beloning zoals 'drankgeld' of een extra (halve) vrije dag per week.¹²² Indien men effectief al werkte op heiligendagen is er dus geen sprake van een groot verschil tussen voor en na de afschaffing. Ook na de afschaffing hadden meesters schrik dat er protest zou komen van gezellen omwille van het groter aantal werkuren. Dit protest werd voornamelijk veroorzaakt door het feit dat de verloning gebeurde aan de hand van een bepaalde tijdsperiode, vaak een weekloon. Indien men een aantal heiligendagen afschafte betekende dit vaak dat men een dag extra per week moest werken maar daar niet extra voor betaald kreeg. Daarom eiste men compensatie, die vaak werd toegestaan.¹²³ De rijkste arbeiders gingen voor een hoger loon op heiligendagen¹²⁴ en sommigen vroegen extra vrije (halve) dagen, al dan niet onder de vorm van een Blauwe Maandag. Maar wanneer arbeiders deze toegewezen kregen ter compensatie veranderde er eigenlijk niet veel aan de situatie. Men werkte

121 KOMLOS (J.) en RITSCHL (A.). "Holy Days, Work Days, and the Standard of Living in the Habsburg Monarchy", pp. 59-65.

122 REITH (R.). "Arbeitszeit und Arbeitslohn im Städtische Gewerbe Der Frühen Neuzeit", p. 51.

123 REITH (R.). "Arbeitszeit und Arbeitslohn im Städtische Gewerbe Der Frühen Neuzeit", p. 53.

124 REITH (R.). "Lohn und Leistung. Lohnformen im Gewerbe 1450-1900", p.73.

niet meer maar men nam eerder op een andere dag vrij, wat economisch gezien natuurlijk geen enkel verschil maakte. In 1770 loste Maria Theresia dit probleem op door daglonen te verplichten i.p.v. weklonen. Indien men per werkdag betaald werd was er geen noodzaak meer voor een extra beloning bij een extra werkdag.¹²⁵ Dit sloot ook beter aan bij de stelling van J. De Vries, namelijk dat mensen meer gingen werken om meer te kunnen consumeren. Wanneer mensen niet meer betaald worden om meer te werken, zullen ze dit uiteraard ook niet doen. Een mooi voorbeeld hiervan zijn de gezellen van hofmeubelmaker Franz Anton Herrman. Deze weigerden halsstarrig om te komen werken op heiligendagen. Slechts met het dreigement een heel weekloon niet uit te betalen, kwamen ze toch opdagen.¹²⁶ Tenslotte was er volgens R. Reith niet enkel bij arbeiders onwil om te werken, maar ook bij hun meesters. Zo zouden deze zelf geen zin hebben om te werken, achtten ze het niet noodzakelijk of verkozen ze de werknemers een dag vrij te geven omdat ze dan goed uitgerust en gemotiveerd waren om op de overige dagen te presteren.¹²⁷

Religieuze, sociale of economische rationalisatie?

Henry VIII en de protestanten lieten zich in 1536, volgens D. Cressy, voornamelijk leiden door religieuze redenen. Men was zeker overtuigd van het positieve effect dat de maatregel zou kunnen hebben op de economische en sociale orde en hoogst waarschijnlijk zag men deze drie redenen als een totaalpakket met de religieuze motivatie als aanzet.¹²⁸ Economische ijver en beschaafd gedrag kan namelijk ook als een onderdeel gezien worden van het protestantisme en heel specifiek als onderdeel daarvan het puritanisme.¹²⁹ Economische en sociale rationalisatie werd dus mogelijks bekeken vanuit een religieus perspectief. Dit als onderdeel van een 'wij-zij' denken tegenover de Rooms katholieke Kerk waar ook de nieuwe seculiere (of protestantse) feestdagen deel van uitmaakten.¹³⁰ Ook C.J. Sommerville¹³¹ en J. de Vries¹³² zijn voor-

125 REITH (R.). "Arbeitszeit und Arbeitslohn im Städtische Gewerbe Der Frühen Neuzeit", p. 53.

126 REITH (R.). "Lohn und Leistung. Lohnformen im Gewerbe 1450-1900", pp.77-79.

127 REITH (R.). "Lohn und Leistung. Lohnformen im Gewerbe 1450-1900", p.73-74.

128 CRESSY (D.). "God's Time, Rome's Time, and the Calendar of the English Protestant Regime", pp. 394-395.

129 DANKBAAR (W.F.). "Puriteinen" In: *Winkler Prins Encyclopaedie*, Amsterdam, Elsevier, 1952, XV, p. 690.

130 CRESSY (D.). "God's Time, Rome's Time, and the Calendar of the English Protestant Regime", p. 404.

131 SOMMERVILLE (C.J.). *The Secularization of Early Modern England*, p. 37.

132 DE VRIES (J.). *The Industrious Revolution*, pp. 87-88.

namelijk overtuigd van een religieuze motivatie. D.C. Coleman lijkt als enige geen link te zien met het religieuze en denkt dat de afschaffing van heiligendagen eerder bekeken moet worden als een manier om greep te krijgen op de sociale orde. Onregelmatig werk zou immers gemakkelijk leiden tot opstanden.¹³³

Voor het Oostenrijkse Rijk gaan de meeste auteurs ervan uit dat de economische motivatie de belangrijkste was. Noodzakelijk of niet, men wilde de handicap die men had op het gebied van arbeidstijd wegwerken om zo een betere concurrentiepositie in te kunnen nemen t.o.v. de protestantse landen. Het afschaffen van heiligendagen was niet de enige maatregel die Maria Theresia nam om de economie aan te zwengelen. Ze voerde ook talloze andere maatregelen in om de arbeidsdiscipline bij haar bevolking aan te wakkeren, zoals het promoten van kinderarbeid. Ze schilderde de afschaffing ook af als positief voor de armen omdat zij daardoor meer konden verdienen. De eerste twintig jaar na de afschaffing maakte dit echter weinig verschil uit gezien men nog gebruik maakte van een weekloon. Dit veranderde in 1770 toen Maria Theresia het dagloon verplichtte. P. Hersche trekt het nut van de afschaffing voor de economie in twijfel, maar niet de motivatie op zich.¹³⁴

Een ‘Revolutie van de Vlijt’?

In Engeland

Over de invloed van de maatregel kan veel gezegd worden. Als een eerste belangrijke punt kan men bediscussiëren of men in de Vroegmoderne Tijd effectief meer ging werken, of men eigenlijk altijd al zoveel werkte. Dit sluit aan bij de vraag of mensen voor de Industriële Revolutie niet beter af waren dan erna. In de discussie m.b.t. Engeland behoren G. Clark en Y. Van der Werf tot de kleine groep van personen die de ‘Revolutie van de Vlijt’ effectief ontkennen.¹³⁵ Ze baseren zich hierbij op studies die volgens H-J. Voth uiterst bekritiseerbaar zijn. Hij is dan ook overtuigd van het tegendeel, net zoals J. De Vries, D.C. Coleman en een aantal anderen.¹³⁶ H. Freudenberg, G. Gummins en R. Fogel zien de extra vrije tijd niet als iets aangenaams maar als een noodzake-

133 COLEMAN (D.C.). “Labour in the English Economy of the Seventeenth Century”, pp. 291-292.

134 HERSCHE (P.). “Wider Mussiggang und Ausschweifung. Feiertage und ihre Reduktion in Katholischen Europa”, p. 111-113.

135 CLARK (G.) en WERF (Y. VAN DER). “Work in Progress? The Industrious Revolution”, p. 838.

136 VOTH (H-J.). *Time and Work in England, 1750-1830*, p. 13-14.

lijkheid, gezien de slechte fysieke toestand van de mensen toen.¹³⁷

Het feit dat de Engelse overheid ervan overtuigd was dat een afschaffing noodzakelijk was omwille van religieuze redenen, is geen garantie voor het feit dat de bevolking daar ook zo over dacht. De bedenkingen t.o.v. heidense rituelen en het niet vermelden van heiligen in de Bijbel, was van belang voor theologen en niet noodzakelijk voor het volk. Daarbij komt nog dat de clerus onderling ook verdeeld was, zoals bijvoorbeeld Aartsbisschop Laud die heiligendagen zag als een onderdeel van zijn pogingen om de religieuze cultuur te laten herleven.¹³⁸ Ook de populariteit van de heiligendagen mag niet onderschat worden. Men moest al goed kunnen preken om mensen ervan te overtuigen de aangename onderbrekingen in het werkjaar af te zweren. Vooral niet als ze deel uitmaken van een bijzonder lange traditie. Het is ook belangrijk op te merken dat de heiligendagen, op de misviering na, vaak niet zo religieus werden ingevuld. Het is dan ook mogelijk dat religieuze kritiek op deze dagen weinig indruk maakte en eerder leidden tot een verdere secularisering van de heiligendagen en niet zozeer tot een afschaffing. Zo wijst C.J. Sommerville op reisverslagen van achttiende-eeuwse reizigers die geschokt waren door de geringe invloed van de Kerk op de heiligendagen.¹³⁹ J. De Vries stelt een andere vorm van 'religie' voor: consumptie. Dit maakte wel indruk op de bevolking want de drang naar goederen als thee, porselein en verfijnde kledij zou de mensen ertoe aanzetten om meer te werken.¹⁴⁰

H-J. Voth voerde een onderzoek aan de hand van doopgegevens van het dorpje Ludlow en concludeerde dat er al in het midden van de zeventiende eeuw geen sprake meer was van enige naleving van de heiligendagen.¹⁴¹ Volgens zijn studie van getuigenissen in een Londense rechtbank is er echter sprake van een stijging van maar liefst veertig procent in de periode 1740-1830.¹⁴² J. Boulton maakt ook gebruik van

137 FREUDENBERGER (H.) en GUMMINS (G.). "Health, Work and Leisure before the Industrial Revolution", p.1.

138 SOMMERVILLE (C.J.). *The Secularization of Early Modern England*, p. 37.

139 SOMMERVILLE (C.J.). *The Secularization of Early Modern England*, p. 42.

140 DE VRIES (J.). *The Industrious Revolution*, p. 10.

141 VOTH (H-J.). "Seasonality of Conceptions as a Source for Historical Time-Budget Analysis", p. 128.

142 DE VRIES (J.). *The Industrious Revolution*, p. 91.

parochieregisters. Via gegevens over huwelijken leidde hij af dat heiligendagen nog tot in de zeventiende eeuw invloed bleven uitoefenen.¹⁴³ Een laatste methode tenslotte is het bekijken van de data van markten en paardenrennen en uitzoeken of deze al dan niet plaatsvonden op een heiligendag. Volgens I. Middleton en W. Vamplew mag men ervan uitgaan dat vele heiligendagen in de periode 1700-1739 nog steeds als een vakantiedag werden gezien.¹⁴⁴ Waar zeker op gelet moet worden is het feit dat zowel in het onderzoek naar getuigenissen door H-J. Voth als het onderzoek van I. Middleton en W. Vamplew het vaak gaat over heiligendagen die geen onderdeel waren van de afschaffing van Henry VIII. Heel vaak heeft men het over 'heiligendagen' zonder te vermelden of het hier nu gaat om officiële feestdagen, afgeschafte of een mengeling van beide. Het is dus waarschijnlijk niet zo dat de door Henry VIII afgeschafte heiligendagen nog steeds in gebruik waren, maar dat men in de achttiende eeuw ook werkte op dagen die door hem niet werden aangetast.

In Oostenrijk.

Er is sprake van hetzelfde debat m.b.t. het Oostenrijkse Rijk. Zowel R. Reith¹⁴⁵, J. Komlos¹⁴⁶ als P. Hersche¹⁴⁷ zijn ervan overtuigd dat de afschaffing geen grote veranderingen met zich meebracht. Hiervoor wijzen ze op een aantal factoren waar men voorheen geen rekening mee hield zoals het bestaan van alledaags werk en het overschatten van de striktheid van het werkverbod. Een heftige tegenstander hiervan is H-J. Voth die wel overtuigd is van de onmiddellijke impact van de maatregel.¹⁴⁸ Dit in tegenstelling tot zijn mening m.b.t. de situatie in Engeland, iets wat J. Komlos als tegenargument opwerpt, namelijk dat deze verandering maar langzaam in de Engelse samenleving doordrong.¹⁴⁹ Het tegenargument van J. Komlos kan niet als helemaal correct beschouwd worden. Zo gaat het hier om twee zeer verscheiden gebieden, wat een verschillende mening van H-J. Voth kan legitimeren. Er is niet alleen

143 BOULTON (J.). "Economy of time? Wedding days and the working week in the past", pp. 40-41.

144 MIDDLETON (I.) en VAMPLEW (W.). "Horse-Racing and the Yorkshire Leisure Calendar in the Early Eighteenth Century", p. 259-276.

145 REITH (R.). "Arbeitszeit und Arbeitslohn im Städtische Gewerbe Der Frühen Neuzeit", p. 51.

146 KOMLOS (J.) en RITSCHL (A.). "Holy Days, Work Days, and the Standard of Living in the Habsburg Monarchy", p. 58.

147 HERSCHE (P.). "Wider Mussiggang und Ausschweifung. Feiertage und ihre Reduktion in Katholischen Europa", pp.111- 113.

148 VOTH (H-J.). "*Height, Nutrition and Labor: Recasting the 'Austrian Model'*", p. 629.

149 KOMLOS (J.) en RITSCHL (A.). "Holy Days, Work Days, and the Standard of Living in the Habsburg Monarchy", p. 58.

sprake van een andere religie en een ander rijk maar ook van een tijdsverschil van iets meer dan twee eeuwen. Zo kreeg het Engelse volk de mogelijkheid om langzaamaan van instelling te veranderen en een ‘Revolutie van de Vlijt’ door te maken, gesteund door de overheid en de antiroomse mentaliteit. In de katholieke landen bleef de overheid echter aanhouden bij het grote aantal heiligendagen. Pas in de achttiende eeuw ging men over tot afschaffing omdat dit noodzakelijk werd geacht voor de economische realiteit. Ook ging het hier om een onderdeel van een economische politiek van Maria Theresia. Zij wilde een betere economie en dus ook een harder werkende bevolking. Ze was ook bereid daarin veel verder te gaan dan Henry VIII. Zo kweekte ze arbeidsdiscipline aan in werkhuizen en scholen en zette ze politie in om te garanderen dat winkels konden open gaan.¹⁵⁰

De ‘Revolutie van de Vlijt’ lijkt dus een stuk spontaner geweest te zijn in Engeland dan in het Oostenrijkse Rijk. Er is in Oostenrijk niet eerst sprake geweest van een secularisering van de heiligendagen. De vraag kan dus gesteld worden in welke mate er in Oostenrijk sprake was van enige ‘dwang’ van de overheid. Om deze vraag te beantwoorden is verder onderzoek, zoals hierboven beschreven voor Engeland, noodzakelijk. Onderzoek voor en na de afschaffing door Maria Theresia is aangewezen om uit te maken of het gaat om een plotse verandering, zoals H-J. Voth beweert¹⁵¹, of om een meer geleidelijke evolutie, zoals J. Komlos¹⁵² en R. Reith¹⁵³ suggereren.

150 VON HORN MELTON (J.). “Arbeitsprobleme des aufgeklärten Absolutismus in Preußen und österreich”, pp.54-59

151 VOTH (H-J.). “*Height, Nutrition and Labor: Recasting the ‘Austrian Model’*”, p. 631.

152 KOMLOS (J.) en RITSCHL (A.). “Holy Days, Work Days, and the Standard of Living in the Habsburg Monarchy”, p. 66.

153 REITH (R.). “Arbeitszeit und Arbeitslohn im Städtische Gewerbe Der Frühen Neuzeit”, p. 51.

Bibliografie.

Boeken.

CRESSY (D.). *Bonfires and Bells*. Gloucestershire, Sutton Publishing, 2004, p. 271.

DE BRUYNE (E.), HILTERMANN (G.B.J.) en HOETINK (H.R.). *Winkler Prins Encyclopaedie*, Amsterdam, Elsevier, 1951, XIX, p. 574.

DE VRIES (J.). *The Industrious Revolution. Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the present*. New York, Cambridge University Press, 2008, p. 327.

SOMMERVILLE (C.J.). *The Secularization of Early Modern England*. New York, Oxford University Press, 1992, p. 240.

VOTH (H-J.). *Time and Work in England, 1750-1830*. Oxford, Clarendon Press, 2000, 304 p. (Oxford Historical Monographs, VIII).

Tijdschriftartikels.

BOULTON (J.). "Economy of time? Wedding days and the working week in the past." In: *local Population Studies*, 43 (1989), pp. 28-46.

CLARK (G.) en WERF (Y. VAN DER). "Work in Progress? The Industrious Revolution." In: *The Journal of Economic History*, 58 (2003), 3, pp. 830-843.

COLEMAN (D.C.). "Labour in the English Economy of the Seventeenth Century." In: *The Economic History Review*, 2nd ser. 8 (1956), 3, pp. 280-295.

CRESSY (D.). "God's Time, Rome's Time, and the Calendar of the English Protestant Regime." In: *Viator*, 34 (2003), pp. 392-406.

FREUDENBERGER (H.) en GUMMINS (G.). "Health, Work and Leisure before the Industrial Revolution." In: *Explorations in Economic History*, 13 (1976), 1, pp. 1-12.

HERMANS (J.). "Paus Benedictus XIV (1740-1758) en de kerkelijke feestdagen." In: *Tijdschrift voor Liturgie*, 61 (1977), 5, pp. 565-276.

HERSCHE (P.). "Wider Mussiggang und Ausschweifung. Feiertage und ihre Reduktion in Katholischen Europa" In: *Innsbrucker Historische Studien*, 12/13 (1990) pp. 97-122.

KOMLOS (J.) en RITSCHL (A.). "Holy Days, Work Days, and the Standard of Living in the Habsburg Monarchy." In: *Journal of Interdisciplinary History*, 26 (1995), 1, pp. 57-66.

MIDDLETON (I.) en VAMPLEW (W.). "Horse-Racing and the Yorkshire Leisure Calendar in the Early Eighteenth Century." In: *Northern History*, XL (2003), 2, pp. 259-276.

NAHRSTEDT (W.). "Freizeit und Aufklärung. Zum Funktionswandel der Feiertage seit dem 18. Jahrhundert in Hamburg (1743-1860)." In: *Vierteljahrschrift fuer Sozial Und Wirtschaftsgeschichte*, 57 (1970), 1, pp. 46-92.

REITH (R.). "Lohn und Leistung. Lohnformen im Gewerbe 1450-1900." In: *Vierteljahrschrift für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte*. 151 (1999), pp. 1-89.

REITH (R.). "Arbeitszeit und Arbeitslohn im Städtische Gewerbe Der Frühen Neuzeit." In: KATZINGER (W.), eds, *Zeitbegriff, Zeitmessung und Zeitverständnis im städtischen Kontext*. Linz, 2002, pp. 39-63.

VON HORN MELTON (J.). "Arbeitsprobleme des aufgeklärten Absolutismus in Preußen und österreich." In: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*. 1982 pp. 49-75.

VOTH (H-J.). "Height, Nutrition and Labor: Recasting the 'Austrian Model'." In: *Journal of Interdisciplinary History*, 25 (1995), 4, pp. 627-636.

VOTH (H-J.). "Seasonality of Conceptions as a Source for Historical Time-Budget Analysis." In: *Historical Methods*, 27 (1993), 3, pp. 127-132.

Websites

VOGELS (M.). en VAN BESIEN (W.). "Minder werken als uitweg voor de crisis." In: <http://www.groen.be/actualiteit/Opiniestuk-minder-werken-als-uitweg-uit-de-crisis_955.aspx> geraadpleegd op: 02/05/09.

Grappige vreemdelingen: lachen met ‘de barbaren’ in de Late Oudheid

Gerd Van De Kauter

Humor is van alle tijden. Zo is er ook humor terug te vinden in overgeleverde bronnen uit de Middeleeuwen of de Late Oudheid. In het onderstaande artikel gaat het specifiek over humor in de relatie tussen ‘de beschaafde mens’ en ‘de barbaren’. Deze humor gaat gepaard met enorme overdrijvingen van de gangbare stereotypen en ook een zekere ongerijmdheid staat centraal. Er werd in grote mate gebruik gemaakt van ironie, sarcasme of rolomkering.

Het verschil in vrijheid werd als het grootste verschilpunt tussen de twee categorieën beschouwd. De ‘beschaafde mens’ was vrij, ‘de barbaar’ niet, zowel in een ruimtelijke als in een chronologische dimensie. De ruimtelijke dimensie was aanwezig om biologische en geografische redenen: ten eerste waren barbaren niet in staat om te leven volgens een wetgeving waardoor een ware regering onmogelijk was en op die manier dus ook vrijheid. ‘De barbaren’ zouden ook op een slechte afstand van de zon leven terwijl de ‘beschaafde Romeinen’ op een goede afstand van de zon leefden. De Germaanse ‘barbaren’ leefden volgens de Romeinen teveel naar het noorden waardoor het bloed in hun lijf naar beneden zakte en ze zeer groot maar ook zeer dom werden. De Moorse ‘barbaren’ leefden te dicht bij de zon waardoor hun bloed hen naar het hoofd steeg zodat ze tegelijk sluw maar laf waren. Daarnaast waren ‘de barbaren’ slaaf van hun passies en gaven ze steeds toe aan hun lusten en emoties. Dit alles maakte hen onvrij in de ogen van de ‘beschaafde’ Romein. De chronologische dimensie van het verschil in vrijheid is te vinden in het feit dat de Romeinen ‘het barbaarse stadium’ reeds lang achter zich hadden gelaten, en zij juist vrij waren door het feit dat ze recht en wetgeving hadden ontdekt. Dit was iets dat ‘de barbaren’ niet hadden, wat hen dus onvrij maakte.

Dit zijn natuurlijk de gangbare stereotypen van die tijd. Andere stereotypen over de barbaren zijn hun roekeloosheid, onbedachtzame moed,

wreedheid en lak aan discipline. Ze zouden ook niet bekwaam genoeg zijn voor de meer technologische vormen oorlogvoering en ze vluchten gauw bij felle weerstand. Deze stereotypen vormen de basis voor de humor die historische auteurs in hun werken vatten door gebruik te maken van talloze technieken om een lach op te wekken.

Om dit te illustreren volgt het verhaal van Gelimer, de koning van de Vandalen, geschreven door Procopius in boek vier van zijn *Secret History, Oorlogen*, geschreven omstreeks 550 en na zijn dood gepubliceerd. De ervaringen uit dit verhaal deed hij op tijdens een expeditie van Belisarius tegen de Vandalen van 533 tot 534. Het verhaal gaat over koning Gelimer die op de vlucht moest slaan voor de Romeinen en uiteindelijk bescherming vond bij de Moren op de berg Papua. In deze versterking moesten de Vandalen en de Moren zij aan zij het beleg van de Romeinen onder Pharas doorstaan. De gangbare overtuiging was dat de Moren sterk waren en de Vandalen enorm op hun luxe gesteld waren. Laatstgenoemden zouden zich met plezier te goed doen aan baden, luxeproducten en lekker eten en konden grote appreciatie opbrengen voor theater, dans en muziek. In het verhaal werden deze kenmerken fel overdreven, waarschijnlijk om een groot contrast met de Moren te construeren. Meer waarschijnlijk is dat de Vandalen gewoon graag genoten van Romeinse luxe zonder er noodzakelijk constant in te moeten baden. In het verdere verloop van het verhaal bouwt Procopius geleidelijk de spanning op en creëert hij bepaalde verwachtingen door te vertellen dat de Vandalen erg te lijden hadden onder het beleg. De lezer denkt dat het hier gaat om honger of ziekte maar er wordt onthuld dat de Vandalen zo aan de luxe gewend zijn dat een beleg voor hen ondragelijk was geworden. Dit was grappig voor de Romeinen aangezien de Vandaalse 'barbaren' nog steeds barbaren waren en men dit van deze categorie niet verwachtte. Het kon ook als een satire beschouwd worden voor de Romeinen zelf, die zich waarschijnlijk vaak in dezelfde situatie bevonden. Het contrast werd nog versterkt door de geharde Moren uit het verhaal. Verder in het verhaal schreef de Romeinse aanvoerder Pharas een bericht naar Gelimer dat hij beter af is als slaaf onder de Romeinen, dan als koning bij de Moren. Hier werd dus gelachen met het concept vrijheid en werd er opnieuw gespeeld met het verschil tussen barbaren en Romeinen, tussen vrijheid en slavernij. Dit wist Gelimer echter niet te overtuigen en er werd weer overgeschakeld op ironie. Gelimer schreef een bericht

terug en vroeg daarin om een brood, een spons en een lier. Op de vraag waarom hij dit verzoek deed, werd geantwoord dat hij nog geen brood van enige kwaliteit had gezien gedurende het beleg, hij de spons nodig had voor het verzorgen van zijn ontstoken oog, en de lier om de ode die hij over zijn ongeluk gecomponeerd had te kunnen spelen. De ironie hier zit in het feit dat ‘een barbaar’ zich als ‘een beschaafde Romein’ probeert te gedragen. Het uiteindelijk punt was dat ‘de barbaren’ zo geromaniseerd waren dat ze geen militaire moeilijkheden meer konden verduren. Dit kon echter ook een satire op de Romeinen zijn, hoewel het meer waarschijnlijk kritiek is op de barbaren die zich belachelijk maakten door zich als Romeinen te willen gedragen.

Naast dit verhaal bestaan er nog vele andere waarbij de verschillende technieken van ironie, inversie en sarcasme gebruikt werden. Door een ‘barbaar’ in de positie van een Romein te stellen (en vice versa) kon men een komisch effect bereiken, meestal omdat dit beeld niet voldeed aan de verwachtingen en de gangbare stereotypen.

Deze verhalen waren waarschijnlijk nooit bedoeld om hilarische buien op te wekken, maar eerder om als komisch ervaren te worden door een publiek dat de gangbare stereotypen kende. Toch vertroebelde deze humor de mentale scheidingslijn tussen ‘barbaars’ en ‘beschaafd’ niet, maar versterkte het de scheiding eerder door de nadruk op verschil. Na verloop van tijd werd het steeds meer een wapen om de verschillen te benadrukken en ontstond het vaak uit onzekerheid in een veranderende wereld. De Gallische Romeinen zagen het Rijk rond zich ineensstorten, en waar de politieke eenheid verdween werden aspecten van de Romeinse identiteit benadrukt. Er is echter ook een nadeel aan het gebruik van humor in bronnen verbonden. Historici kunnen soms moeilijk het onderscheid tussen fictie en realiteit maken, en de stereotypen worden dan als de volle waarheid beschouwd. De grote overdrijvingen zijn dus niet helemaal historisch correct met het oog op de identiteit van het subject maar kan wel zeer veel zeggen over de blik van de waarnemer. Historici moeten dus steeds grondig bestuderen in welke context het verhaal ontstaan is en wat de desbetreffende auteur met het verhaal wilde bereiken. Zo kan men vermijden dat een grappig bedoeld verhaal serieus wordt genomen.

Het innen van haventaksen. De vuile weg naar rijkdom

Loonis Logghe

In de Klassieke Oudheid is er een duidelijke ontwikkeling van de haveninfrastructuren door de staat merkbaar. Maar is het intensief ontwikkelen van die commerciële havens, zoals we bijvoorbeeld zien bij de Portus Trajanus¹⁵⁴, wel verenigbaar met de duidelijke afkeer die zowel Grieken als Romeinen hadden voor de handel?

Dit probleem is makkelijk op te lossen door verschillende elementen aan te halen. Zowel Romeinen als Grieken hadden nood aan handel om zich van niet voorhanden grondstoffen en voedsel¹⁵⁵ te voorzien. Het is dan ook niet vreemd dat veel van de grootste havens gebouwd zijn in gebieden met een traditioneel tekort aan graan. Een tweede niet te onderschatten element is dat ook de elites in het Romeinse Rijk deelnamen aan de handel en er rijk van werden, waardoor zij belangen hadden bij het ontwikkelen van goede infrastructuren. De derde reden is dat de staat er zelf rijk van werd. Door belastingen op de handel te veilen werd de staatskas gespijst¹⁵⁶. Hoe keken de elite en de minder gefortuneerden tegen de belastingsinners in de havens aan? Welke redenen waren er voor een bepaalde blik of opinie? Deze vragen worden hieronder nader onderzocht, in het kader van het Romeinse Rijk.

119

Om de vragen te beantwoorden, zal gewerkt worden met 2 bronnen, namelijk Pollux en Cicero. Voor hierop ingegaan wordt, moet eerst de functie van het innen van de portoria (of de tol) besproken worden. In de Klassieke Oudheid werden belastingen niet geïnd door de staat, die daarvoor overigens geen ambtenarenapparaat ter beschikking had, maar door particulieren die het recht om belastingen te heffen huurden van de staat door een veiling¹⁵⁷. Hierdoor hadden ze het recht om een belasting van 2% te heffen¹⁵⁸, wat ook min of meer constant bleef doorheen de

154 Een zeer groot opgezet project, zie Plinius, *Letters* VI.31.15-17

155 Zie bv. *Epitome de Caesaribus* 1.6

156 Meijer, F., Van Nijf, O., *Trade, transport and society in the ancient world*, 1992, p. 78

157 *Ibid.*, p. 37

158 *Ibid.*, p. 37

Klassieke Oudheid. Het belang van het verhuren van belastingsrechten is niet te onderschatten voor de staat. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de felle reactie van de boodschappers van Rhodos wanneer ze een gigantisch inkomen aan belastingen verloren¹⁵⁹.

Wanneer we naar de Onomasticon kijken¹⁶⁰, zien we direct dat de belastingheffer niet graag gezien was bij het gewone volk. De Onomasticon is een soort woordenboek van Attische synoniemen, per onderwerp gerangschikt. Deze bron uit de tweede eeuw AD van de geleerde Pollux, een professor rhetorica aan de Academia in Athene, geeft ons een amusante lijst van hoe handelaars en reizigers die “verdrukkens van de platgestampten” kunnen aanspreken. Hoewel de uitvoerige lijst van synoniemen wel het doel is van het werk, is het toch opmerkelijk dat Pollux er een apart deeltje aan wijdt en nogal zware en onverhulde woorden gebruikt. Het is redelijk logisch dat mensen andere mensen die hun geld afnemen niet al te sympathiek vinden, zeker wanneer ze eigenlijk geen ambtenaren zijn. Neem daarbij nog de oneerlijkheid en eventuele corruptie die deze belastingheffers konden tentoon spreiden¹⁶¹ en de verontwaardiging wordt al te zeer begrijpbaar. Dezelfde verontwaardiging zien we ook in de Bijbel, waarin tollenaars als grote zondaars worden aanzien. Om de havenbelastingen¹⁶² te ontduiken, gingen sommige kooplieden op zoek naar achterpoortjes om de wet te ontglippen. Zo vinden we al van zeer vroeg bewijzen terug van het ontglippen van havens, waar de belastingen geïnd werden¹⁶³. Maar ook in het Laat Romeinse Rijk werden belastingen ontdoken door bijvoorbeeld commerciële transacties als zaken van landgoederen voor te doen, waarop geen belasting hoefde betaald worden¹⁶⁴.

Cicero omschrijft in “On Duties”¹⁶⁵ de mensen die de haventollen moeten innen als een beroep dat veroordeeld is om het ongenoegen van de mensen op te roepen. “On Duties”, in het Latijn “De Officiis” (Over

159 Polybius XXX.31.10-12

160 Pollux, Onomasticon IX.30-1

161 Hoewel men dit al zeer vroeg probeerde te voorkomen door controle van de agoranomoi, werden belastinginners nog dikwijls verdacht van corruptie, een voorbeeld is Andocides, *On the Mysteries* 133

162 Vrijwel alles werd belast, zie Engelman, H., Knibbe, D. *Epigraphica Anatolica*, 14, 1989, delen 1-9 en 25

163 Demosthenes, *Against Lacritus* 28

164 Zie commentaar op Theodosian Code, Meijer, F., Van Nijf, O., *Trade, transport and society in the ancient world*, 1992, p. 82

165 Cicero, *On Duties* I.150-2

de Plichten), is een werk van Cicero in het jaar 44 BC, en is een oproep aan zijn zoon om zo goed mogelijk te leven. Marcus Tullius Cicero was een *novus homo*, een Romein die als eerste in zijn familie consul was geworden. Omdat hij steun zocht bij de *optimates* (conservatieve aristocraten die hun eigen macht wilden behouden) handelde hij telkens naar hun goedkeuren, en kunnen zijn standpunten als die van de absolute elite gezien worden. Uit de voorgaande verwijzing in “De Officiis” kunnen we opmaken dat de Romeinse elite de belastinginners evenmin goed gezind was. Dit is enerzijds verwonderlijk, omdat het uiteindelijk zij zijn die het recht op belastingen verhuren aan de verzamelaars van de *portoria*. Aan de andere kant is dit zeer begrijpelijk, omdat de senatoren, meer dan andere sociale groeperingen, in de handel betrokken waren, weliswaar via omwegen. Het is echter vreemd dat Cicero de *publicani* als het neusje van de *equites*-zalm voorstelt¹⁶⁶. De *publicani* zijn veelal *equites* die belastingrechten opkopen in de provincies om zo belastingen te kunnen innen. Uiteindelijk zijn de ‘gewone’ belastinginners in havens dus ook *publicani*, tenminste als ze in een provincie tewerk gaan.

De redenen waarom Cicero in “De Officiis” zo tekeer gaat tegen de inners van *portoria*, terwijl hij in zijn verdediging van Plancius hen verdedigt, kunnen veelvuldig zijn. Ten eerste is en blijft “Pro Plancius” een verdediging in een rechtzaak, waarbij Cicero de persoon moet verdedigen als zoon van een belastinginner, terwijl “De Officiis” in de eerste plaats een essay is voor zijn zoon, waarin hij de waarden van de *optimates* bij hoog en bij laag moet volhouden. Ten tweede is er een groot verschil tussen die *publicani* die Cicero bedoelt in “Pro Plancius” en die in “De Officiis”. De belastinginners zijn gewone mensen die op relatief kleine schaal in havens hun job doen, en krijgen net hierdoor de minachting van de elite. Ze dragen individueel geen fortuinen bij aan de staatskas (waarschijnlijk wel aan zichzelf), hun praktijken zijn onlosmaakbaar verbonden met de handel en hun inkomsten zijn door de zeilseizoenen of oorlog niet constant en betrouwbaar. De *publicani* die Cicero looft zijn georganiseerd in een soort van vennootschappen¹⁶⁷, waardoor ze wel fortuinen bijbrachten aan de staatskas. De praktijken van deze *publicani* waren veel wijder verspreid over heel de provincie en hielden ook de *tributum soli*¹⁶⁸ (grondbelasting) in, wat eerbaarder

166 Cicero, *For Plancius* IX.23

167 Waar hij misschien zelf toe behoorde, Cicero, *Letters* XXIX.1

168 Devreker, J., *De geschiedenis van Griekenland en Rome*, p 245

was, en hun inkomsten waren min of meer wel constant.

Er kan dus besloten worden dat de belastinginners bij de elites een soort dubbelzinnige rol speelden. Wanneer er geld mee te verdienen was door deelname, vonden ze alles wel in orde en zagen ze de zogenaamde publicani als hun politieke bondgenoten. Dat ze ook inkomsten vergaarden uit ‘eerbare’ beroepen zoals de landbouw, droeg enkel bij tot de positieve houding. De gewone verzamelaars van de portoria, op kleine schaal, werden aan de andere kant met een zekere afkeer bekeken, ook omdat ze zo vervlochten zaten in de handel. Voor de elites waren de meeste belastingheffers in de havens dus min of meer uitschot. Voor het gewone volk was dit hetzelfde, voornamelijk voor handelaars en reizigers. Ook de publicani werden door het volk in de provincies hoogstwaarschijnlijk veracht. Algemeen kan gezegd worden dat de mensen die de haven- of andere taksen moesten innen dus niet erg geliefd waren. Sommige dingen veranderen dus nooit.

Bibliografie

CICERO, M. T., *De Officiis*. via: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:2007.01.0048>

CICERO, M. T., *For Plancius*. Via: <http://www.perseus.tufts.edu/cgi-bin/ptext?doc=Perseus:text:1999.02.0020:text=Planc.:section=22>

CICERO, M. T., *Letters*. Via: <http://www.perseus.tufts.edu/cgi-bin/ptext?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0022;query=chapter%3D%231;layout=;loc=Q%20FR%201.1>

DEMOSTHENES. *Demosthenes with an English translation by A. T. Murray, Ph.D.*, Cambridge, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1939.

DEVREKER, J., *De geschiedenis van Griekenland en Rome*, s.l., s.n., s.d.

ENGELMAN, H. EN KNIBBE, D. *Epigraphica Anatolica*, 1989.

JONES, D., *The bankers of Puteoli : finance, trade and industry in the Roman world*, Stroud, Tempus, 2006.

MEIJER, F. EN VAN NIJF, o. *Trade, transport and society in the ancient world*. 1992.

PLINIUS, *Letters*. Via: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.02.0139>

POLYBIUS, *Histories*. Via: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0234>

ZUIDERHOEK, A.J., *Historische Praktijk 1: oefening Klassieke Oudheid*, Gent, Academia Press, 2008.

Bolotnik en Poludnitsa: de Moerasgeest en de Middagvrouw in het Oosten en het Westen

Elise Vos

Inleiding

In het nummer 1/2 uit 2008 van *Van Mensen & Dingen* kregen we een eerste inkijk in de Russische demonologie. De oude Russen vereerden immers heel wat natuurvormen, waarin ze hogere machten vertegenwoordigd zagen. We bespraken reeds verschillende geesten, o.a. de waternimf (rusalka), de bosgeest (ljesjij), de badgeest (bannik), de huisgeest (domovoj), de watergeest (vodjanoj), de schuurgeest (ovinik), de veldgeest (poljevoj), de vuurdraak (ognennyj zmej) en de tot de verbeelding sprekende Kikimora.

Alle wezens konden verbonden worden aan een locatie (bv. woning, badhuis, schuur), natuurverschijnsel (bv. bron, waterloop, geluiden in het bos) of element (bv. vuur, lucht). Het geloof in dergelijke geesten diende als bron van kennis of verklaring waarom bepaalde dingen gebeurden (bv. waarom een schuur plots in brand was gevlogen) die de mensen niet konden verklaren en als afschrikmiddel (en niet alleen voor kinderen) om iemand voor een mogelijk gevaar te behoeden of van een duistere plek weg te houden.

Het Russische geestenrijk is erg uitgebreid en rijk geschakeerd. Van bepaalde wezens bestaan verschillende varianten of tegenstrijdige beschrijvingen en opvattingen, maar elke nuance heeft zijn eigen waarde in het geheel dat we volkscultuur noemen. In deze bijdrage laten we nog enkele interessante verschijningen aan bod komen, die een mooie aanvulling vormen op het eerste artikel met betrekking tot dit onderwerp en proberen een parallel te trekken met onze westerse folkloristische opvattingen en tradities.

De traditionele mythologische opvattingen van de Russen zijn het best

bewaard gebleven in het Russische Noorden, in de Oekraïense Karpaten en in Polesje. Polesje is een gebied dat enkele zuidelijke Russische regio's, een strook tot de westelijke grensgebieden van Polen, het zuiden van Wit-Rusland en het noorden van Oekraïne omvat. Polesje wordt vaak als het oervaderland van de Slaven beschouwd. Daarom zijn de oude tradities en overleveringen die daar bewaard zijn gebleven, heel belangrijk voor een goed begrip van de Russische mythologie. (1)

Aan onze reeks geesten, verbonden met de dagelijkse leefwereld van de eenvoudige Russische boer en met de natuurelementen en -verschijnselen die hem omringden, zullen we in deze bijdrage de *bolotnik* en de *poludnitsa* toevoegen.

1.1 De bolotnik (болотник)

De bolotnik of bolotjanik (болотяник) kan net als alle andere verschijningen eenvoudig gelokaliseerd worden; hij is onlosmakelijk verbonden met zijn 'habitat' en verleent een extra dimensie en verklaring aan een eenvoudig natuurfenomeen. Net als de ljesjij of bosgeest onlosmakelijk verbonden is aan het bos, is de bolotnik verbonden aan zijn moeras. (2)

Het moeras is, net als de bossen en de steppen, een typisch onderdeel van de oude Russische natuur en heeft bijgevolg een plaatsje gekregen in de folkloristische geloofsopvattingen. Aangezien de moerassen gevaarlijk konden zijn, werd aan dit natuurverschijnsel een veiligheidsmechanisme gekoppeld, namelijk de bolotnik of moerasgeest.

Deze naam is afgeleid van 'boloto' (болото), wat moeras betekent. Maar de huidige betekenis van bolotnik is verschoven naar watersnip.

Deze geest is logischerwijze verbonden met het element water. Maria Eremenko deelt hem in onder de categorie van de vodjanoj. Zij categoriseert hem namelijk als "een watergeest, een soort van njezjit' (нежить), die in de moerassen leeft". (3) Een 'njezjit' is een mythologisch wezen met de gestalte van een mens. "Nje" (не) staat voor de negatie en "zjit'" (жить) is een werkwoord dat "leven" betekent.

Aan het moeras zijn in de Russische taal verschillende spreekwoorden gewijd, bijvoorbeeld “als een duivel in het moeras” zitten. Deze geest kon ook met verschillende namen aangeduid worden: ‘bolotnyj’ (болотный), ‘bolotnyj dedko’ (болотный дедко) en ‘sjut bolotnyj’ (шут болотный). Al deze benamingen zijn afgeleid van het woord voor moeras.

Van deze verschijning wordt gezegd dat hij grimmig, naargeestig, somber, duister, roerloos en star is en op de bodem van het moeras zit. Hij heeft geen ogen, wat ook niet nodig is, en hij is niet te onderscheiden van zijn omgeving. Hij is namelijk bedekt met een laag modder en slijk. Van bovenaf naar beneden hebben zich algen, slakken en schubben vastgezet. Andere bronnen beweren dat hij eruit ziet als een mens, met grijs haar, lange armen en met een gekrulde staart. In tegenstelling tot andere onreine geesten kan hij zijn uiterlijk niet veranderen. De nadruk ligt hier dus duidelijk op het vieze en vuile van de omgeving.

Het doel van deze verschijning is mensen en dieren naar het moeras te lokken en hen zo te doden. Hij lokt zijn slachtoffer door als een eend te kwaken of als een koe te loeien. Of hij kreunt, zucht of schaterlacht om de aandacht te trekken. Wanneer zijn slachtoffer komt vast te zitten, grijpt het monster hem bij de benen en trekt hem omlaag.

De bolotnik leeft alleen en heeft dus geen vrouw of kinderen. Hij sterft bij het droogleggen van het moeras of wanneer het moeras dichtvriest in de winter. (4)

De Oost-Slaven vereerden hun moerassen, of eerder de machten die erin schuilgingen, dan ook. Het waren gevaarlijke en dus machtige plaatsen en bijgevolg brachten ze offers aan de duivels, moerassen en bronnen die hen omringden.

Soms beschouwde men de bolotnik als een variant van de vodjanoj of watergeest of zelfs van de ljesjij of bosgeest, die we beiden reeds uitgebreid besproken hebben in onze vorige bijdrage over dit onderwerp. (5) Zoals we in de voorganger van dit artikel zagen, leefde de vodjanoj immers ook op onveilige plaatsen, namelijk in diepe kuilen op de bodem van de wateren en op plaatsen die gevaarlijk waren voor zwemmers. Men mocht ook niet op het middaguur gaan zwemmen. Dan bestond het gevaar dat de overmoedige zwemmer meegesleurd werd naar het onderwaterrijk. Dit is dezelfde handelwijze als van de moerasgeest.

Een gemakkelijke prooi voor dit monsterachtige wezen was de voorbijganger die op een herdersfluit speelde. Bovendien vreesde de bolotnik de donderslagen niet, zoals andere onzuivere geesten wel deden, omdat deze hun krachten verloren, wanneer ze het oppervlak van het moeras raakten. (6)

De Wit-Russen maken een onderscheid tussen verschillende moerasgeesten. Volgens hen was de oudste de orzjavinik (оржавиник). Zijn naam is afgeleid van het woord “orzjavin” (оржавинь); dit is een moeras met roestplekken op het water door het erin opgeloste ijzererts. Deze variant is bedekt met een vuil rossige vacht (de kleur van roest) en heeft een dikke buik en dunne beentjes. Wat jonger is de bagnik (багник), de meester van de ‘bagno’, een vies, somber en nors wezen dat roerloos op zijn eentje op de bodem zit te wachten om toevallige voorbijgangers bij de benen vast te grijpen. Een ‘bagno’ (багно) is een turf- of veenmoeras waar geen planten groeien. Je kon de bagnik ontdekken via de luchtbelletjes die naar de oppervlakte schoten en door de kleine, flauwe vuurtjes (!) die er soms te zien waren. Tot slot was de jongste van de moerasduivels gewoon de bolotnik. Alle benamingen die we reeds zagen, betroffen een mannelijk wezen. Maar het volk in het Russische Noorden voorzag de moerassen daar niet van een mannelijke geest, maar vaak van een vrouwelijke, namelijk de bolotnitsa (болотница). (7)

Het oude Rusland, vroeger bekend onder Kiëv-Roes en later Mosковиë, is een heel uitgestrekt en geografisch en demografisch erg heterogeen gebied. Vandaar dat er voor bepaalde entiteiten verschillende namen bestaan en dat “waarnemingen”, beschrijvingen en dergelijke vaak uit elkaar lopen.

1.2 De dwaallichtjes

De dreiging van de bolotnik komt ook voor in de Westerse volkscultuur, namelijk onder de vorm van de dwaallichtjes, die boven de moerassen zweven. Zoals de naam suggereert – ze dwalen of laten mensen verdwalen – is het soms ook gevaarlijk hen te volgen. Maar ook deze geesten zijn door een eenvoudig natuurverschijnsel te verklaren.

Walter Gerlach definieert een dwaallicht als een lichtverschijnsel dat waargenomen wordt boven kerkhoven, venen en moerassen. Het fenomeen krijgt in verschillende talen een naam: “will o’ the wisp”/ “jack o’ lantern” in het Engels, “feu follet” in het Frans, “fuoco fatuo”/ “cularsi” in het Italiaans en “irrbloss” in het Zweeds. Het Engelse “marshfire” leunt nog het dichtst aan bij het karakter van het fenomeen: het betreft een licht/vuur (fire) in een moeras (marsh). Het volksgeloof verklaarde het fenomeen als brandende zielen van gestorven, ongedoopte kinderen. (8)

Bart Lauvrijs verduidelijkt dat de dwaallichtjes eigenlijk voorkomen boven plaatsen waar organische stoffen tot verrotting overgaan. Ze worden ook “stallichtjes”, “nachtlichtjes”, “droglichtjes” of “stalkaarsen” genoemd. Deze brandende, dwalende zieltjes smeken voorbijgangers om gedoopt te worden. Ze komen niet alleen voor boven poelen en dergelijke, maar ook boven stille en afgelegen heidegronden en weilanden die in nevelslierten gehuld zijn. Het karakter van de dwaallichtjes is nogal tweeslachtig; enerzijds hebben ze de macht mensen te doen verdwalen (volgens de ene overleveringen) en anderzijds hen de weg te wijzen.(9)

Gerlach en Lauvrijs waarschuwen beiden voor de gevaren voor wie in contact komt met onze westerse variant van de moerasgeesten. Men mag hen niet beledigen of naar hen slaan met een stok. Ze dreigen hun slachtoffer immers met vuur te bespuwen. (10) Gerlach benadrukt dat dwaallichtjes de wandelaars juist behoeden voor verdwalen, maar dat men ze geen kwaad mag doen. Ze lichten namelijk op voor een kleine vergoeding, zoals een muntstuk, maar men mag hen niet bespotten, naar hen wijzen, nafluiten of schade berokkenen. (11)

Deze zielen zijn niet alleen omwille van hun locatie verbonden met het element water, maar ook doordat ze graag gedoopt willen worden. Op deze ongedoopte status zullen we zo dadelijk nog terugkomen in verband met de Slavische mythologie.

Online vinden we een verzameling getuigenissen over dwaallichtjes terug in de Vlaamse Volksverhalenbank (<http://www.volksverhalenbank.be>).

Ook Judy Allen somt een aantal fantoomlichtjes op die iemand kunnen doen verdwalen naar een moeras om daar vervolgens in de duisternis achtergelaten te worden. Ook zij geeft een gelijkaardige wetenschappelijke verklaring aan het fenomeen. (12)

Net als de moerasgeesten doordrongen in het mondelinge en geschreven woord van de Russen, had het mysterie van het dwaallichtje ook zijn weerslag op het Westerse geschreven woord: sprookjes werden bevolkt door deze wezens en er werd zelfs een Suske-en-Wiskestrip aan gewijd (Het laatste dwaallicht).

Tot slot vinden we in enkele sprookjes van Hans Christian Andersen een andere tot de verbeelding sprekende moerasbewoner terug, die eveneens een verklarende functie naast haar verhalende rol heeft. Het betreft de Moerasvrouw. Ze wordt ten tonele gebracht in 'Het meisje dat op het brood ging staan' ('The Girl Who Trod on a Loaf'), 'De dwaallichtjes zijn in de stad' en 'Elfenheuvel'. (13) Ze heeft een brouwerij in het moeras (verklarende functie) en veroorzaakt zo 's zomers de mist over de weiden. Net als in de Russische cultuur wordt bij Andersen ook de nadruk op het vuile aspect van het moeras gelegd.

Er bestaan niet alleen overeenkomsten tussen de Russische moerasduivels en westerse dwaallichtjes. Er zijn ook sterke gelijkenissen tussen de rusalki (of waternimfen) en de dwaallichtjes. Dwaallichtjes en rusalki konden net als de vodjanoj mensen het water inlokken om hen te doen verdrinken. Bovendien ontstonden rusalki niet alleen uit vrouwen die een onnatuurlijke of vroegtijdige dood gestorven waren en meisjes die verdronken of voor hun huwelijk gestorven waren, maar ze konden ook ontstaan uit vervloekte of doodgeboren baby's (en dus ongedoopt) of kinderen die ongedoopt gestorven waren. De rusalka en het dwaallichtje hebben allebei het element water gemeen, de ziel van het gestorven, ongedoopte kind en de dubbelzinnige aard, die goede dingen (rusalki stonden in voor de vruchtbaarheid van het land) en slechte dingen kon behelzen. (c)

1.3 Conclusie

Zowel in de Slavische als in onze Westerse cultuur vinden we afweermechanismen tegen de gevaarlijke moerassen of wateren terug in de vorm van geheimzinnige verschijningen die de mens angst moesten inboezemen en die daarin ook slaagden. Hoewel de fenomenen allemaal door de menselijke fantasie gekleurd en er soms in ontsproten zijn, zijn ze wel wetenschappelijk te verklaren. In de Slavische wereld vinden we een afschrikwekkende, monsterachtige moerasduivel terug, met als enig doel het lokken en verdrinken van mensen. We kunnen hem beschouwen als een soort vodjanoj en bijgevolg kunnen we dan verder de parallel trekken met de rusalka. In onze westerse cultuur vinden we echter meer gesofisticeerde verschijningen terug dan de plompe bolotnik, namelijk de dwaallichtjes en zelfs een moerasvrouwje bij Andersen. De dwaallichtjes hebben de misleidende eigenschappen van hun Russische tegenhanger gemeen, maar leunen door hun hang naar het water en hun oorsprong in ongedoopte kinderzieltjes dichter aan bij de Russische waternimf. De bolotnik heeft met de dwaallichtjes het lichtschijnsel gemeen en met het moerasvrouwje de nadruk op het vieze en vuile van de omgeving en het feit dat beiden zich op de bodem van het moeras bevinden en niet erboven, zoals de dwaallichtjes.

Onze cultuur is een beetje dubbelzinnig over de activiteiten van de dwaallichtjes. Enerzijds kunnen ze mensen de weg wijzen, anderzijds kunnen ze hen kwaad berokkenen, onder andere door hen het water in te lokken. Hun verschijningsvorm is in de vorm van een lichtje, wat we ook terugvinden in bepaalde beschrijvingen van de Russische moerasduivels. Maar de opzet van deze Slavische geesten is wel eenzijdig: ze trekken onvoorzichtige voorbijgangers zonder pardon de dieperik in...

2.1 Poludnitsa

Bepaalde activiteiten op een bepaald tijdstip uitvoeren was gevaarlijk. Zwemmen op het middaguur was onveilig omwille van de vodjanoj, die in de wateren huisde. En ook aan het werk op het veld op het middaguur in de genadeloze zon was een gevaar verbonden, namelijk dat van de poludnitsa, die we hier verder zullen bespreken.

De naam van deze Oost-Slavische verschijning is afgeleid van ‘poludennyj’ (полуденный), wat ‘middag-’ betekent en dan ook de kern van haar wezen vormt.

Het betreft een vrouwelijke geest: een jonge, mooie, erg lange dame in schitterende witte kleding. Haar verschijning is heel tijdsgebonden; ze laat zich namelijk alleen op het middaguur zien. Tijdens de oogst werd doorgaans van ‘s morgens vroeg tot ‘s avonds laat doorgewerkt, zonder onderbreking of rust. Wanneer iemand doorwerkte, riskeerde hij aangevallen te worden door deze geest. De enige manier om aan haar te ontkomen, eenmaal ze verschenen was, was haar zoet te houden met een verhaaltje. Het slachtoffer moest haar namelijk van begin tot eind, zonder iets weg te laten, over het “lijden van het meel” vertellen. De lijdensweg van het meel beschrijft de weg die het meel aflegt van zaadje tot het eten van het brood. Dat zou namelijk een hele lijdensweg voor de aren zijn. Na dit verhaal aanhoord te hebben, zou de middaggeest verdwijnen.

131

De poludnitsa heeft verschillende overeenkomsten met de veldgeest of poljevoj: ze is de hoedster van de akker en zorgt voor de vruchtbaarheid en het rijpen van de gewassen. Ze heeft ook een vast attribuut: een grote braadpan of soms een zeis. De pan is een typisch vrouwelijk attribuut; het is dan ook een vrouwelijke geest die vaak aan maaisters verscheen en de zeis is een attribuut dat naar de landbouw verwijst. Deze geest werd ook in andere vormen waargenomen, namelijk in de gedaante van een angstwekkende, verwilderde en verwaaide oude vrouw, met lange armen.

Vrouwe Middag verschijnt op de grenzen tussen de akkers tijdens de bloei en het rijpen van de graangewassen en beschermt ze tegen de brandende stralen van de middagzon, wat haar goede kant omvat. Ze

heeft anderzijds de macht alles te verbranden met haar grote hete braadpan, wat dan weer haar kwade kant behelst. Zij is zeer gevaarlijk voor mensen. Ze bewaakt immers de bloeiende gewassen tegen vernielzuchtige voorbijgangers en kinderen: ze zorgt ervoor dat niemand in die periode het veld ingaat en de gewassen plat drukt. Wanneer ze toch kinderen op de akker aantreft, lokt ze hen dieper het veld in en laat hen verdwalen. Ze fungeert dus duidelijk als afschrikmiddel voor kinderen en als veiligheidsmechanisme tegen een slechte oogst door menselijke tussenkomst.

Een variant van deze geest leeft in de moestuin. Daar bewaakt ze de groenten tegen onverwachte aanvallen van kinderen.

Waar de activiteiten van de poludnitsa op neer komen is dat ze vrouwen die overdag op het veld werken een zonnesteek bezorgt, wat eigenlijk de natuurlijke verklaring is van het fenomeen. Er werd verteld dat ze hun hoofd vastpakte en ronddraaide, wat tot helse pijnen in de nek leidde. De logische verklaring hiervoor is dat de oververmoeide en uitgeputte maaisters duizelig en onwel werden door de arbeid in de meedogenloze hitte. Sommigen geloofden zelfs dat de boosaardigste middaggeesten het hoofd van degene die op de middag op het veld werkte helemaal kon losdraaien of hen dood kon kietelen.

Er werd ook van deze vrouwelijke verschijningen gezegd dat ze op de middag op weg gingen met hun zeis (hun tweede attribuut) in de aanslag en letterlijk iedereen neermaiden die hun pad kruiste. Sommigen konden zelfs het dorp bezoeken. Daarom werden vroeger alle luiken gesloten op de middag, zodat de kwade geesten niet naar binnen konden kijken. We zouden kunnen stellen dat de middag het equivalent van het nachtelijke spookuur is voor de poludnitsa. Sommigen beweerden zelfs dat ze de beenderen van haar slachtoffers één per één zou breken.

Soms wordt de rusalka verward met Vrouwe Middag, omdat beiden vrouwelijke verschijningen zijn die in het veld in witte kledij verschijnen, wanneer de korenaren rijpen. Beiden houden ervan voorbijgangers te kietelen, maar ze zijn echter niet dezelfde. Ze staan allebei voor vruchtbaarheid.

De poludnitsa is één van de oudste mythische wezens in de Slavische folkloristische opvattingen. Ze is verbonden met de Oer-Slavische periode en is bekend bij Oost- en Westslaven. Ze verenigt de primitieve

eigenschappen van de godheid van de zon (element vuur) en die van de vruchtbaarheid van het land (element aarde) in zich. Andere namen waaronder ze bekend is, zijn ржица ('rzjitsa') en ржаница ('rzjanitsa'). Een verklaring voor haar witte kledij is dat de witte kleur in het oude Rusland de kleur van de rouw was. (15)

Manfred Lurker vermeldt in zijn *Dictionary of Gods and Goddesses, Devils and Demons* de Psezpolnica. Dit is een demon die hij in de Servische volksverhalen situeert. Haar tegenhangster in Polen is de Poludnica. Deze vrouwelijke geestverschijningen doen hetzelfde als hun Russische variant: gedurende de oogstperiode straffen ze mensen die op het middaguur op het veld werken. "She [...] drives people off their heads, weakens their limbs or cuts their heads off with a sickle." Hij merkt op dat ze wordt voorgesteld als een vrouw met zwart haar of soms zelfs als een wervelwind. (16)

2.2 Vrouwe Middag in het Westen

De poludnitsa werd ook in Tony Allans 'mythisch bestiarium' opgenomen. Hij benadrukt dat zij voor de Russen en Polen tegenwoordig vooral gezien wordt als de personificatie van de zonnesteek. Een verwante geest vond hij in de Duitse deelstaat Brandenburg, namelijk de Roggenmuhme of Vrouwe van de Rogge. Deze vrouwelijke verschijning ontvoerde kinderen die op warme zomerdagen door het hoge gras wandelden.

Vrouwe Middag mag volgens deze zelfde auteur niet verward worden met de Demon van de Middag, die de vroege kerkvaders kwelde en geassocieerd werd met een soort apathisch gevoel van kosmische nutteloosheid dat vooral rond het middaguur de kop op stak. (17)

Het weglokken en doen verdwalen van onvoorzichtige voorbijgangers lijkt een constante te zijn in de plagerijen van de demonen. De Ijesjij probeerde immers ook mensen te doen verdwalen. In de voorloper op dit artikel zagen we dat ook de poljevoj mensen vaak de verkeerde weg wees en hen het moeras inlokte.

2.3 Conclusie

Vrouwe Middag verenigt twee aspecten als garantie voor een goede oogst in zich: enerzijds is zij een afschrikmiddel voor mensen die bloeiende planten zouden vernielen en anderzijds is zij de hogere entiteit die de macht heeft de vruchtbaarheid over het land te beheersen. Bovendien behelst zij nog een humane waarschuwing: werken op de middag zonder uit te rusten in de genadeloze zon is verboden. Haar verschijning beperkt zich niet tot de Russische traditie, maar kent ook varianten bij de Serven, Polen en zelfs Duitsers.

3. Vergelijking met Vlaanderen

De Slavische – en meer bepaald de Russische – demonen waren in het leven geroepen om bepaalde fenomenen te verklaren en om mensen te behoeden voor gevaar: wanneer een kwade geest op een gevaarlijke plek huisde, zou die plek gemeden of met voorzichtigheid betreden worden.

De veldgeest, Vrouwe Middag en de bosgeest hielden zich onledig met voorbijgangers te misleiden en te doen verdwalen. Maar de activiteiten van de Slavische demonen konden een kwaadaardiger karakter krijgen dan louter pesterijen, wanneer ze mensen trachten te doden (bv. poludnitsa) of te verdrinken (moerasduivel, rusalka, vodjanoj).

De westerse wereld kende ook zijn eigen systeem van veiligheidsmechanismen. In Vlaanderen kent elke streek wel zijn eigen plaatselijke legenden en verhalen die sporen van dergelijke fenomenen bevatten. Zowel volwassenen als kinderen hechtten geloof aan deze waarschuwende getuigenissen. We gingen op onderzoek uit om te kijken welke vergelijkingen er met Vlaanderen bestonden.

We kwamen tot de ontdekking dat de opdeling van oude geesten volgens de vier elementen niet alleen op de Russische folkloristische traditie toepasbaar is. We vonden ook eenzelfde tendens in Vlaanderen terug: elke entiteit kon wel aan een natuurelement verbonden worden.

Lieven K. Cumps deelt de West-Vlaamse geestenwereld namelijk eveneens op in watergeesten, aardgeesten, vuurgeesten en luchtgeesten. De dwaallichten, die wij bij de watergeesten ondergebracht hadden, deelt hij echter in onder de vuurgeesten, omdat hij de nadruk legt op het lichtverschijnsel en niet op de locatie of het uiteindelijke doel van

de wezens. (18)

Het waterduivelmotief is in de West-Vlaamse volkscultuur goed bekend. De verhalen die opgetekend zijn vallen uiteen in twee categorieën. Enerzijds is er de watergeest die een uitgesproken plaaggeest is en voorkomt in de gedaante van een spookdier (bv. een hond) en anderzijds is er de andere variant die niet nader omschreven wordt, maar in het water zit en met kettingen rammelt. Net als de Russische moerasgeest gaat hij op in zijn omgeving. Deze kettingen zijn een interessant attribuut. We kunnen ons de vraag stellen waaraan hij vastgeketend was. Kinderen werden gewaarschuwd tegen de waterduivel, zodat ze niet te dicht langs grachten of beken zouden lopen. (19)

Er bestaan ook varianten onder de waterduivels, met een afwijkende naam, bijvoorbeeld de Flabbaart, Osschaart en Slabbaart. Van de Osschaart werd verteld dat hij iedereen 's nachts wakker hield door lawaai te maken met zijn kettingen en van de Slabbaart dat hij mensen aan de waterkant opwachtte om ze bij verrassing in het water te gooien. (20)

Onder de geesten die verbonden zijn aan de aarde, rekent Cumps kaboutertjes, rode ventjes en duiveltjes. Deze aardgeesten knappen allerlei klussen op voor de mensen. De traditie schrijft voor dat je ze wel werk moet geven, want alleen zo houden ze op kwaad te doen. (21) Aan het element vuur verbindt dezelfde auteur de vuurbollen en het spookvuur. Vuurbollen verdwijnen wanneer men ze nadert en het spookvuur is een 'vals' of onecht vuur dat brandt zonder te verwoesten. (22) Hier zien we onmiddellijk het bijbelse verband (Exodus) met de brandende doornstruik die niet door het vuur verteerd werd en eigenlijk een goddelijke manifestatie was.

Onder de luchtgeesten vermeldt Cumps allerlei door de lucht vliegende wezens, zijnde de Varende Vrouw, de Duitse Schaper, de Hellewagen en de Zwevende kar en ten slotte ook spoken en plaaggeesten. De Varende Vrouw is te localiseren in windstormen en wervelwinden. Dit doet ons denken aan één van de omschrijvingen die Lurker aan de poludnitsa gaf. De Duitse Schapers zijn een soort tovenaars die de kunst beheersen om te vliegen. De Hellewagen (een dankbare kinderschrik) en Zwevende kar zijn eveneens door de lucht vliegende zaken. (23)

We kunnen concluderen dat we in Vlaanderen eenzelfde afweermechanisme hadden tegen onveilige plaatsen als in Rusland, namelijk de dreiging van een demon die op de onveilige plek huisde en zat te wachten op een onvoorzichtige voorbijganger. Net als bij de

Slaven vinden we hier ook regionale verschillen terug die zich uiten in een afwijkende of andere naam en in verschillende beschrijvingen of getuigenissen.

Tot slot kunnen we stellen dat de vergelijking tussen onze Westerse en de Slavische cultuur (en andere) nog lang niet af is. Zo vinden we in de Schotse traditie de kelpie terug, een plaaggeest die lijkt op een bruin paard. Soortgelijke wezens kwamen ook voor in Wales, Ierland en Scandinavië. De kelpie beheerst de kunst om van gedaante te veranderen. Hij komt in de buurt van lochs en rivieren voor en is dus verbonden met het element water. Hij streeft eenzelfde doel als de bolotnik, rusalka, vodjanoj, dwaallicht en onze Vlaamse watergeest na: een slachtoffer het water insleuren. Bovendien wordt in één van Cumps' getuigenissen de Vlaamse waterduivel als een paard omschreven. (24) Gewoonlijk wacht hij zijn slachtoffer netjes opgetuigd en gezadeld op aan de rand van een loch. Wanneer een voorbijganger het paard bestijgt, stort hij zich in het water om de ongelukkige te verdrinken. Kelpies zouden mensen ook opeten, stormen aankondigen met hun gehinnik of ze zelfs veroorzaken. Ze zouden ook de macht hebben rivieren te doen overstromen. Volgens de Russische traditie zorgde de watergeest zowel voor overstromingen als voor de verdrinkingsdood van onvoorzichtige zwemmers. (25) Tot slot kunnen we alleen maar besluiten dat een grondige vergelijkende studie van de veiligheidsmechanismen die in het volksgeloof in de vorm van demonen voorkwamen, uiterst interessant materiaal kan opleveren voor de onderzoeker die in deze materie zijn tanden wil zetten.

1. Voetnoten

(1) ЛЕВКИЕВСКАЯ, (Е. Е.). Мифы русского народа. Москва, Астрель, 2010, р. 16.

(2) КАЛАШНИКОВ, (В.). Славянская мифология. Москва, Белыйгород, 2009, р. 24.

(3) ЕРЕМЕНКО, (М. В.). Славянские боги. Москва, АСТ, 2009, р. 290.

- (4) ЛЕВКИЕВСКАЯ, (Е. Е.). В краю домовых и леших. Персонажи русских мифов. Москва, ОГИ, 2009, p. 108.
- (5) ЛЕВКИЕВСКАЯ, (Е. Е.). Мифы русского народа. Москва, Астрель, 2010, p. 350.
- (6) ЛЕВКИЕВСКАЯ, (Е. Е.). Мифы русского народа. Москва, Астрель, 2010, p. 350.
- (7) ЛЕВКИЕВСКАЯ, (Е. Е.). Мифы русского народа. Москва, Астрель, 2010, p. 350-351.
- (8) GERLACH, (W.). Lexicon van het bijgeloof. Van Abracadabra tot Zwarte Kunst. Amsterdam, Bert Bakker, 2000, p. 77.
- (9) LAUVRIJS (B.). Een wereld vol bijgeloof. Van abracadabra tot de zwarte kat. Antwerpen, Standaard Uitgeverij, 2007, p. 345-346.
- (10) LAUVRIJS (B.). Een wereld vol bijgeloof. Van abracadabra tot de zwarte kat. Antwerpen, Standaard Uitgeverij, 2007, p. 346.
- (11) GERLACH, (W.). Lexicon van het bijgeloof. Van Abracadabra tot Zwarte Kunst. Amsterdam, Bert Bakker, 2000, p. 78.
- (12) ALLEN, (J.). Fantasy Encyclopedia. Boston, Kingfisher, 2005, p. 41.
- (13) ANDERSEN, (H. C.). Andersen's Fairy Tales. New York, Grosset & Dunlap, 1945, p. 83-88 en <http://nl.wikipedia.org/wiki/Moerasvrouw>.
- (14) ЛЕВКИЕВСКАЯ, (Е. Е.). Мифы русского народа. Москва, Астрель, 2010, p. 233.
- (15) ЛЕВКИЕВСКАЯ, (Е. Е.). В краю домовых и леших. Персонажи русских мифов. Москва, ОГИ, 2009, p. 119-123 en Мифы русского народа. Москва, Астрель, 2010, p. 354-356 en 235-6, Калашников, (В.). Славянская мифология. Москва, Белыйгород, 2009, p. 39 en PHILLIPS (C.). e.a. Forests of the Vampire. London, Duncan Baird Publishers, 1999, p. 74.
- (16) LURKER, (M.). Dictionary of Gods and Goddesses, Devils and Demons. London/New York, Routledge, 1989, p. 290.
- (17) ALLAN, (T.). Het mythisch bestiarium. Alphen aan den Rijn, Atrium, 2009, p. 243.

(18) CUMPS, (L. K.). Gecommentarieerde sagenverzameling uit de streek van Zuid-Brugge en omgeving. Tielt, Uitgeverij E. Veys, 1970, p. 33-34.

(19) CUMPS, (L. K.). Gecommentarieerde sagenverzameling uit de streek van Zuid-Brugge en omgeving. Tielt, Uitgeverij E. Veys, 1970, p. 47- 48.

(20) CUMPS, (L. K.). Gecommentarieerde sagenverzameling uit de streek van Zuid-Brugge en omgeving. Tielt, Uitgeverij E. Veys, 1970, p. 57 en 102-103.

(21) CUMPS, (L. K.). Gecommentarieerde sagenverzameling uit de streek van Zuid-Brugge en omgeving. Tielt, Uitgeverij E. Veys, 1970, p. 59.

(22) CUMPS, (L. K.). Gecommentarieerde sagenverzameling uit de streek van Zuid-Brugge en omgeving. Tielt, Uitgeverij E. Veys, 1970, p. 77-78.

(23) CUMPS, (L. K.). Gecommentarieerde sagenverzameling uit de streek van Zuid-Brugge en omgeving. Tielt, Uitgeverij E. Veys, 1970, p. 81-91.

(24) CUMPS, (L. K.). Gecommentarieerde sagenverzameling uit de streek van Zuid-Brugge en omgeving. Tielt, Uitgeverij E. Veys, 1970, p. 92 en 99.

(25) ALLAN, (T.). Het mythisch bestiarium. Alphen aan den Rijn, Atrium, 2009, p. 232-233.

Over streektaal in Nederland en Vlaanderen. Vier bundels met de lezingen die gehouden zijn op de vier streektaalconferenties in 2006 tot en met 2009

Veronique De Tier

Sinds 2006 wordt jaarlijks een streektaalconferentie gehouden in Nederland of Vlaanderen. Op 16 juni 2006 werd de Eerste Nationale Streektaalconferentie gehouden in het provinciehuis in Maastricht, een initiatief van de Raod veur 't Limburgs en Bureau Streektaal Nederlands-Limburg, in samenwerking met de Provincie Limburg. Aanleiding voor het organiseren ervan was het afscheid van de streektaalfunctionaris Pierre Bakkes en het besluit van Provinciale Staten van Limburg om structureel een voorziening in het leven te roepen voor de Limburgse streektaal. In de discussies rond de continuering van het taalbeleid in die provincie kwam toen naar voren dat de contacten tussen de verschillende betrokken partijen (politici, wetenschappers, ouders, onderwijsgevenden, streektaalsprekers en beleidsuitvoerenden) onvoldoende waren. De bedoeling van de conferentie was nieuwe inzichten naar voren te brengen omdat dialecten respect verdienen. Daarom heeft men een aantal sprekers bij elkaar gezocht die omwille van hun taalpolitieke belang hiertoe zouden kunnen bijdragen. De lezingen van alle sprekers en een verslag van de paneldiscussie zijn samengebracht in een publicatie die een paar maanden later verscheen: *Lang leve de dialecten. Streektaalbeleid in Nederland* (zie verder)

139

Het initiatief van de Provincie Limburg kreeg navolging. Op 25 mei 2007 organiseerde de Stelling Schrieversronte een tweede internationale streektaalconferentie in Noordwolde. Ook na deze tweede conferentie is een bundel gepubliceerd met de lezingen van die dag. In de diverse hoofdstukken van *Streektaal en duurzaamheid* laten de auteurs zien wat er naar hun mening aan activiteiten en beleid gewenst is en welke mogelijkheden zij zien om ook voor de langere termijn

het gebruik van de streektalen te verzekeren. Piet Hemminga en Henk Bloemhoff openen als organisatoren de bundel met deze informatie en met een overzicht van de diverse lezingen die op die dag gehouden zijn (zie verder).

Op 6 juni 2008 vond de streektaalconferentie ‘Dialect, van schoot tot school?’ plaats in het klooster van Rilland, provincie Zeeland. Het thema van de conferentie in Rilland werd geïllustreerd met stellingen als “Dialect is slecht voor de carrière van mijn kind! Dialect hoort niet thuis op school. Dialect moet bestreden worden. Hebben we niet al genoeg te doen in het onderwijs? Voor mijn kind alleen Engels.” Naast taalbeleidsmakers, betrokkenen bij de streektalen, taaluitgevers en taalonderzoekers was zeker ook het onderwijs goed vertegenwoordigd in het publiek in Rilland. Ook deze lezingen werden samengebracht in een boekje *Dialect, van schoot tot school*. (zie verder)

Ara! en Variaties organiseerden i.s.m. FARO en de Radboud Universiteit Nijmegen op 12 juni 2009 de Vierde Internationale Streektaalconferentie in Brussel. Gastheer was de Raad van de Vlaamse Gemeenschapscommissie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Het thema was Taalvariatiebeleid. Sinds ruim twee decennia neemt de aandacht voor de inheemse taalvariatie in Nederland en België immers toe. Provincies en taalgemeenschappen zijn bekommerd over de verschromelende taalvariatie en in verschillende regio’s is men begonnen met een eigen beleid terzake. Daarbij maakte men in Nederland gebruik van het Handvest voor regionale talen en talen van minderheden, opgesteld door de Raad van Europa (Straatsburg). In Vlaanderen is de animo voor het erkennen van streektalen niet groot. Vanwaar deze verschillen tussen aangrenzende regio’s? Zou het Handvest ook in België inzetbaar kunnen zijn? Waarom willen de Nedersaksen een erkenning van het Nedersaksisch onder deel III, zoals het Fries? En welke alternatieve beleidskaders in nationaal of internationaal verband zouden kunnen worden ingezet om een pro-actief en gevarieerd taalvariatiebeleid te ontwikkelen? Deze vragen kwamen aan bod in de diverse lezingen van die dag, die gebundeld zijn in *Taalvariatiebeleid!* (zie verder)

Lang leve de dialecten. Streektaalbeleid in Nederland

Na een inleiding van Roeland van Hout en Ton van de Wijngaard, de organisatoren van deze conferentie, belicht Odile Wolfs, gedeputeerde van Limburg, de geschiedenis en de toekomst van het streektaalbeleid in de provincie Nederlands Limburg. Wim van Gelder, toen Commissaris van de Koningin in Zeeland, bespreekt in 'Provinciale erkenning van het dialect als immateriële waarde' dat het logisch is dat de provinciale overheden betrokken zijn bij streektaal, omdat ze dichter bij hun publiek staan dan nationale overheden, maar hij kan zich niet van de indruk ontdoen dat nationale overheden zich daarachter graag verschuilen. Hij benadrukt dat dialecten een onderdeel zijn van ons immaterieel erfgoed en wijst erop dat Unesco hieraan aandacht besteed in haar Conventie Immaterieel Erfgoed. De provincie Zeeland werkte in die periode een nota over het immaterieel erfgoed uit, waarvan streektaal een belangrijk onderdeel vormt. De Provincie Zeeland heeft altijd geïnvesteerd in de streektaal, door allerlei projectsubsidies toe te kennen.

In 'Accent op het Brabants accent' vat Wim Luijendijk de resultaten samen van een onderzoek uit januari 2006 naar het gebruik van het Brabants: het Brabants is meer verspreid dan gedacht, de Brabander is trots op zijn streektaal maar streektaal is kwetsbaar, omdat de jeugd achter blijft. Ook in deze bijdrage wordt de provinciale inspanning van Noord-Brabant benadrukt. Zij investeerden o.a. in het Woordenboek van de Brabantse dialecten en financieren nu het werk van een provinciale streektaalfunctionaris. Ze ondersteunen ook projecten en activiteiten. Naar aanleiding van het onderzoek naar het Brabants zijn door de Stichting het Brabants een aantal beleidsaanbevelingen gedaan, zoals het opbouwen van een verhalendatabank, het bevorderen van aandacht voor streektaal in het onderwijs, het vergroten van de aandacht voor streektaal in de media en het mogelijk maken van een imago-campagne. Een van de plannen om streektaal te bevorderen is verspreiding van de streektaal via webradio.

J. Braun beschrijft in 'Der 'Conseil Permanent de la langue Luxembourgeoise' hoe het met het Letzeburgisch in zijn land staat. Luxemburgers blijven, ondanks het Duits en Frans in het openbare leven, hun

taal massaal trouw. Overal praat men Letzeburgisch met elkaar, en die moedertaal zit het Duits en Frans niet in de weg. Integendeel. De bijdrage is in het Duits geschreven.

In 'Dialectbeleid. Meer antwoorden dan vragen' vragen Koen Jaspaert en Jacques Kroon zich af of er wel beleid nodig is voor het dialect. Ze plaatsen enkele kritische kanttekeningen bij streektaalbeleid zoals het nu meestal wordt gevoerd. Het geeft dialecten een verkeerde formele plaats. Deze bijdrage zorgde achteraf nog voor een woord en wederwoord in *Onze Taal*, na een reactie van Mark van Oostendorp op dit artikel. Gelukkig is er ook een positieve noot: ook zij vinden het dialect een belangrijk deel van het immateriële erfgoed, maar nog belangrijker is dat de overheid ook een opdracht heeft met betrekking tot de attitude ten aanzien van dialect en dialectsprekers. De toekomst van het dialect hangt volgens hen niet af van een beleidsvoerende overheid, maar van de mate waarin het dialect nuttig blijft voor zijn gebruikers.

Lambert van Nistelrooij bespreekt in 'Streektaal, grenzeloos veel mogelijkheden' waarom Europa taaldiversiteit belangrijk vindt. Hij bespreekt het Europese jaar van de Talen in 2001 als een belangrijk keerpunt in het taalbeleid in Europa, en gaat dieper in op de uitdagingen en de financieringsmogelijkheden voor regionale en minderheidstalen.

Ook de paneldiscussie krijgt een plaats in het boek. Op een vijftal stellingen van de panelleden wordt dieper ingegaan. De discussie en de reacties worden in het boek weergegeven. Het boek eindigt met een overzicht van Heijenrath in 'Streektaalbeleid in Limburg anno 2006', en een afscheids- en dankwoord voor de streektaalfunctionaris Pierre Bakkes.

Het boek geeft een goed inzicht in de vele facetten van de streektaal: streektaalstimulering (streektaal als thuistaal, streektaal als tweede taal), streektaalcultuur, streektaalgebruik in officiële situaties (provinciale staten, gemeenteraden), streektaal op radio en tv, streektaal in het onderwijs en streektaal in grensregio's. De verschillende auteurs belichten bovendien heel wat verschillende (lokaal/gemeentelijk, provinciaal, nationaal en Europees) perspectieven. De bedoeling van deze eerste conferentie was mensen samen te brengen met verschillende opvattingen en interesses, om op die manier scherpere, betere en misschien zelfs nieuwe inzichten te brengen in verband met wat provincies en dialectorganisaties te doen staat met streektaal, met dialecten.

Duidelijk is ondertussen wel dat deze eerste conferentie inderdaad de eerste bleek te zijn van een jaarlijkse traditie, die het jaar daarna zelfs nog iets groter aangekondigd werd als internationale streektaalconferentie.

Streektaal en duurzaamheid

Na het openingswoord van Piet Hemminga en Henk Bloemhoff volgen de lezingen die op de tweede streektaalconferentie werden gehouden. Hermann Niebaum schetst in ‘Situatie en wenselijkheden voor de studie van het Nedersaksisch: in Nederland en Duitsland’ een beeld van het onderzoek en de studie van het Nedersaksisch dat steeds meer op de achtergrond raakt. Dat is vooral te wijten aan de financiering van het Nedersaksisch Instituut. Hij vergelijkt de situatie in Nederland met de situatie in Duitsland. Ook in Duitsland staat het er met het onderzoek en onderwijs nauwelijks beter voor. Hij eindigt zijn bijdrage met twee projecten te noemen die nog zouden moeten uitgevoerd worden: een taaltelling en een project over taalvariatie in Noord-Duitsland.

Roeland Van Hout geeft in ‘Het Europees Handvest en het Limburgs: het politieke en taalkundige discours’ inzicht in de plannen voor het Limburgs in de komende jaren ten aanzien van het Europees Handvest. Op het nationale vlak ziet hij geen betrokkenheid bij de streektalen door de Nederlandse Taalunie en het Meertens Instituut. Hij ijvert voor een platform voor streektalen en vindt dat er een “streektaalunie” in het leven geroepen moet worden.

Henk Bloemhoff schetst in ‘De gemeentelijke basis voor streektaalbeleid: situatie en wenselijkheden’ met voorbeelden uit zijn eigen praktijkervaring hoe van de bevolking uit met man en macht gebouwd is aan een streektaalinstituut voor de Stellingwerven. Hij benadrukt dat de gemeente als bestuurlijke eenheid heel belangrijk is om activiteiten mogelijk te maken en ook om zelf het instrument te zijn waarin de regionale taal volwaardig functioneert.

Het onderwijs van streektalen komt aan bod in een lezing van drie Groningse dames. Riemke Bakker geeft in ‘Gronings: de mogelijkheden

om het Gronings in de praktijk te leren' een overzicht van het onderwijs voor volwassenen in die provincie. De lessen zijn een succes. Docenten hebben hiervoor een speciale cursus gevolgd. Ina Bieze laat in 'Gronings: een verhaal in mijn lokaal!' zien hoe je de Groninger taal op een aansprekende manier kunt integreren in het programma voor de bovenbouw HAVO en VWO. Zij heeft dat o.a. gedaan met een leerarrangement. Ingrid Drenth schetst aan de hand van het European Framework of References hoe een vak Gronings eruit zou kunnen zien. Boeiend voor iedereen die streektaal een plaats wil geven in het onderwijs.

Ook op deze tweede conferentie wordt er over de grenzen heen gekeken. Reinhard Goltz licht in 'De Tokunft vun dat Plattdüütsche: Wat deit de Staat - wat maakt de Verwaltung?' de werking van het Europese handvest in de Noord-Duitse deelstaten Niedersachsen en Schleswig Holstein toe. Deze bijdrage is in het Duits geschreven.

Veronique De Tier en Rob Belemans hebben het over in 'Beleidsontwikkeling en -ondersteuning voor niet-erkende dialecten in Vlaanderen en Zeeland'. Rob Belemans heeft het over het niet ratificeren van het Europese Handvest in Vlaanderen en over de nieuwe mogelijkheden binnen de immateriële erfgoedsector. Veronique De Tier belichtte dat zowel in Zeeland als Vlaanderen dialect als onderdeel van het immateriële erfgoed veel aandacht krijgt. In Vlaanderen is in 2006 een overkoepelende vereniging voor dialecten opgericht. Variaties vzw. Koepelorganisatie voor dialecten en oraal erfgoed in Vlaanderen wil dialectorganisaties laten samenwerken en dialectactiviteiten in de diverse regio's bevorderen. Haar doelstellingen zijn immers het verzamelen, beschermen, bestuderen, bekendmaken en demonstreren van de dialecten en het oraal erfgoed in Vlaanderen als zowel traditionele als volksculturele fenomenen. In Zeeland is er door de Provincie een nota over immaterieel erfgoed verschenen, met daarin enkele speerpunten: Het Zeeuwse culturele erfgoed moet toegankelijk, zichtbaar en beleefbaar gemaakt worden, omdat daardoor een maatschappelijke bewustwording gecreëerd wordt en het draagvlak vergroot.

Eelke Goodijk snijdt weer een onderwijsonderwerp aan in ‘De Trijetalige Skoalle’. Hij laat zien hoe het drietalig onderwijs Fries, Nederlands en Engels op een aantal scholen zeer succesvol werkt. Het Fries wordt op deze wijze door de jeugd sneller opgepakt.

Ook in deze bundel volgt een korte samenvatting van de forumdiscussie op het eind van de dag. Het forum stelt dat er grote kansen en mogelijkheden zijn voor de streektaalen, maar dat krachten bundelen en hechtere samenwerking voorwaarden zijn om een duurzaam beleid te kunnen voeren. Of dat in de praktijk ook gemakkelijk is, is zeer de vraag.

Dialect, van schoot tot school.

Dialect als de taal op schoot heeft al veel terrein verloren. Anderzijds genieten dialecten volop belangstelling. In delen van het Nederlandse taalgebied worden zij onder de noemer van cultureel erfgoed in bescherming genomen en in andere delen krijgen zij een officiële status als regionale taal. Daardoor wordt er in het onderwijs de laatste jaren wel wat meer aandacht aan dialecten besteed, maar is dat voldoende? Wat zijn nu precies de wetenschappelijke argumenten voor en tegen dialect in de opvoeding, in de primaire (de schoot) dan wel de secundaire socialisatie (de school)? Hoe gaan de scholen tegenwoordig met de lokale dialecten en streektaalen om? Moeten we het domein van de secundaire socialisatie prijsgeven? De bundel bevat de teksten van de genoemde presentaties en wil een bijdrage leveren aan de discussie over dialect en onderwijs. Roeland van Hout, Jos Swanenberg en Veronique De Tier geven in hun bijdrage ‘Van Krummels tot Prentepraot. De schoolaanpak in het Nederlandse taalgebied’ een uitgebreid overzicht van wat er per regio bestaat aan lesmateriaal om met dialect in het onderwijs aan de slag te gaan. Er bestaat al heel wat in de diverse provincies. Dit overzicht hoopt dat de best practices die hier aangeboden worden aanzetten tot samenwerking en nieuwe initiatieven.

Kathy Rys toont aan dat er een nieuw fenomeen aan het groeien is. In 'Dialect als tweede taal: geeft dat een toekomst' behandelt zij tweede dialectverwerving. Dat is de verwerving van een dialect op latere leeftijd door kinderen die niet in het dialect worden opgevoed maar die met het dialect in aanraking komen via het contact met hun peer groep. Zij bespreekt de achtergrond waartegen de secundaire verwerving geplaatst moet worden. Aan de hand van haar onderzoeksresultaten toont ze aan dat kinderen die niet in het dialect worden opgevoed toch in zekere mate het dialect verwerven als tweede taal en dat een aantal factoren daarbij een rol spelen.

Aan de hand van enkele voorbeelden uit oudere taalwetenschappelijk en taaldidactische literatuur en uit recente radio- en televisieprogramma's laat Ton Vallen in 'Dialect, onderwijs en sociale ongelijkheid' zien dat er nog altijd veel vooroordelen bestaan. In zijn bijdrage gaat hij in op enkele vragen. Waar komen de vooroordelen tegenover dialect vandaan? Moeten ouders hun kinderen nog wel in dialect opvoeden, als ze er later alleen maar last van hebben? Hebben dialectsprekers slechtere schoolresultaten dan hun standaardspreekende vriendjes? Zijn hun opleidingsperspectieven minder gunstig? Wat zou er in het huidige onderwijs moeten worden gedaan en welke acties kunnen worden ondernemen ter verbetering van de situatie zoals die nu is.

Hans Van de Velde, Veronique De Tier, Jos Swanenberg, Ton van de Wijngaard en Martine Schrier onderzochten in 2004 en 2005 het dialectgebruik in Zeeland, Noord-Brabant en Nederlands Limburg. In 'Dialectcijfers van het digitale front' stellen ze hun onderzoeksmethode voor en bekijken ze hoe hun informanten gestratificeerd zijn naar socio-geografische factoren. Ze bespreken ook hun dialectkennis en de verhoudingen tussen dialect, regiolect en standaardtaal in hun gerapporteerde taalgebruik. Ze besteden ook aandacht aan de verschillen in attitudes ten aanzien van dialect bij hun informanten. De auteurs geven aan dat hun internetenquête geen representatieve steekproef is, omdat sommige bevolkingscategorieën ondervertegenwoordigd zijn. Ze besluiten met de belangrijkste bevindingen, nl. in de drie zuidelijke provincies is er een afname in gerapporteerde kennis en gebruik van dialect onder de jongere generatie. Dit proces is het verst gevorderd in Noord-Brabant. Vrouwen lopen in dit proces voorop. Ook het begrijpen van dialect valt terug. Het dialect ruimt plaats voor wijder verbreide regiolecten en Standaardnederlands. In afgezwakte vorm vinden we

dezelfde tendens in Zeeland. Zelfs in Limburg zijn er aanwijzingen dat het dialectgebruik achteruit gaat. Maar wat taalkeuze betreft is voor de Limburgse informanten regiolect vooralsnog geen alternatief voor het lokale dialect.

Geert Driessen brengt in ‘Houdoe? Afscheid van streektalen en dialecten?’ een verslag van een onderzoek dat in 1995 en in 2003 werd gehouden. Er is hiervoor gebruik gemaakt van gegevens van het cohortonderzoek Primair Onderwijs (Prima). De bevindingen wijzen op twee ontwikkelingen. Op de eerste plaats bestaat er binnen gezinnen een afname in het gebruik van dialect. OP de tweede plaats is er ook een flinke afname van het gebruik van dialecten over de jaren heen. In de onderzochte periode nam het gebruik van dialect met meer dan een derde af. Die afname is niet voor elke regio identiek. Het Limburgs blijkt nog redelijk stabiel te zijn, maar het Fries bijvoorbeeld toont een sterke afname in gebruik.

Na al deze lezingen volgden ook enkele praktijkvoorbeelden, zoals een lesje Berregs.

Taalvariatiebeleid!

Roeland van Hout, Veronique De Tier en Geert Dehaes behandelen in hun inleidende artikel ‘Variaties en varianten in taalbeleid’ wat er op de vierde streektaalconferentie allemaal aan bod kwam en geven ook een samenvatting van het afsluitende debat op het einde van de conferentie.

147

Gedeputeerde voor cultuur van de Provincie Overijssel, Dick Buursink, heeft het in zijn bijdrage ‘Het Nedersaksisch en Deel III van het Europees Handvest voor regionale en minderheidstalen. De stand van zaken.’ over de erkenning van streektalen in de Nederlandse provincies waar het Nedersaksisch gesproken wordt. Die hebben de handen ineengeslagen en trekken gezamenlijk op om de erkenning van het Nedersaksisch naar niveau III te tillen van het Europees Handvest voor regionale talen of minderheidstalen. Dat is opvallend, zowel door de saamhorigheid van de provincies als het verleden van dat Handvest op nationaal

niveau. Het ging langer duren dan Buursink voorzag, maar alle besluiten op provinciaal niveau zijn intussen genomen. Juridisch fraai is de vaststelling dat de provincies samen kunnen voldoen aan de eisen die in deel III van het Handvest gesteld worden. Het gaat om een lichte versie. De opschaling van deel II naar deel III omvat zo weinig mogelijk administratieve en bestuurlijke maatregelen en mag niets of weinig extra kosten. Licht betekent ook dat er geen sprake is van een dwingend beleid. Deel III eist evenwel een lijst van concrete voorzieningen en waarborgen, op het gebied van onderwijs, mediabeleid, cultuur, openbaar bestuur, rechtspraak en internationale samenwerking. Het is de vraag wat de Nederlandse overheid gaat doen en of dit leidt tot herziene interpretaties van het Handvest, met name wat betreft de definitie van een regionale taal ofwel streektaal. Van belang voor de discussie over het beleid inzake taalvariatie is zijn verwijzing naar de UNESCO-conventie van 2003 inzake het immateriële culturele erfgoed.

De volgende twee bijdragen in deze bundel gaan over Brussel. Piet Van de Craen en Sera De Vriendt geven in hun bijdrage 'Brussel, voer voor sociolinguïsten' een historische schets van de taalverhoudingen in Brussel, een stad, die tegelijkertijd de grootste Franstalige stad ten noorden van Parijs is en de zuidelijkste stad waar Nederlands gesproken wordt. Zij schetsen de positie van het Brussels dialect in deze meertalige stad, waar het Frans als lingua franca heerst. Het dialect is onmiskenbaar zuidbrabants. De woordenschat is intussen doorspekt met Franse leenwoorden. Er bestaan geen precieze gegevens hoeveel Brusselaars nog het dialect spreken. Zij komen op een schatting van 10.000 tot 20.000 sprekers, hetgeen nog altijd beduidend meer is dan de aantallen dialectsprekers in kleinere plaatsen.

In Brussel werd enkele jaren geleden een streektaalcoördinator aangesteld die zich over het Brussels dialect ontfermt, een primeur in België, terwijl er aan Nederlandse zijde meer dan vijftien streektaalambtenaren actief zijn, zo stellen Robert Delathouwer en Geert Dehaes in hun bijdrage 'Het Brussels dialect: varen en wedervaren' vast. Delathouwer weet de vitaliteit van het Brussels dialect overtuigend neer te zetten, onder verwijzing naar een reeks van succesvolle activiteiten en manifestaties. Het succes van het Brusselse Volkstejoeter is enorm, met

grote aantallen bezoekers. Het dialect wordt bovendien ook gesproken door jongeren en in alle lagen van de bevolking. De Brusselse uitroep ARA is de naam geworden van de koepelorganisatie waar de activiteiten rondom het Brussels worden gecoördineerd.

Jacques van Keymeulen gaat in ‘Streektaal en standaardisering’ uitgebreider in op het onderscheid tussen dialect en streektaal. Hij stelt allereerst vast dat het streektaaldebat zoals dat in Nederland gevoerd wordt nagenoeg onbekend is in Nederlandstalig België en hij legt uit hoe dat verschil is kunnen ontstaan. Centraal daarin is het verschil in taalsituatie tussen Nederland en Vlaanderen en hij is in elk geval niet te spreken over de erkenning van het Nedersaksisch en het Limburgs als streektaal. Er is een interpretatiefout gemaakt aan Nederlandse kant.

De bijdrage ‘Les langues régionales et la Communauté française Wallonie-Bruxelles’ van Jean-Luc Fauconnier, stelt dat vanuit wetenschappelijk standpunt ‘le wallon’ niet als een dialect van het Frans beschouwd mag worden. Van de kant van de Franse gemeenschap bestaat uitdrukkelijk de wens tot erkenning van de ‘endogene’ regionale talen ofwel streektalen in Wallonië, zo maakt Fauconnier duidelijk. Het al eerder genoemde Handvest is echter door België niet ondertekend. Men zal aan Waalse kant geduld moeten oefenen, maar als het aan Van Keymeulen ligt zal dat geduld niet beloond gaan worden, in elk geval niet aan Vlaamse kant, want de dialecten vallen niet onder de definitie van een regionale taal volgens het Handvest. Gevolgen van erkenning zouden slechts negatief uitpakken voor de betrokken dialecten. Hij wil geen erkenning van bepaalde dialectgroepen als streektalen, maar erkenning door de overheid van het dialectisch taalgoed in het algemeen. Dat moet leiden tot financiële middelen om de dialectbeleving en de studie van de dialecten en de taalsituatie in Vlaanderen te ondersteunen.

Rob Belemans bepleit in zijn bijdrage ‘Pleidooi voor een Vlaams taalvariatiebeleid met en/of zonder Europees Handvest CETS 148’ een geheel andere benadering om de patstellingen te doorbreken. Ook hij, net als alle andere auteurs van deze bundel, draagt de regionale taalvari-

atie een warm hart toe. Er is in dat opzicht sprake van een eensgezind geluid. Hij bespreekt hoe de interpretatie van het Handvest voor regionale talen of minderheidstalen (CETS 148) in België geïnterfereerd heeft met het Minderhedenverdrag (CETS 158). Hij is positief over het nut van het Handvest als instrument om taalvariëteiten te beschermen en in hun voortbestaan te stimuleren, maar hij stelt ook vast dat de implementatie aan Nederlandse kant halfslachtig was, vooral ook omdat de echte discussies pas ontstonden nadat er reeds twee streek-talen erkend waren. Intussen bestaat er in Nederland van de kant van de overheid geen enkele wil om te komen tot een nationaal taalbeleid inzake dialecten en/of streektalen. Ook aan Vlaamse zijde is er evenwel geen sprake van een adequaat taalvariëatiebeleid. Er is eerder sprake van een formele taalvariëatiefobie. Een oplossing kan gevonden worden in de interpretatie van taalvariëatie als een vorm van immaterieel cultureel erfgoed. Daarvoor is er de Conventie van de UNESCO van 2003 inzake 'the safeguarding of intangible cultural heritage' die op wereldwijde schaal is ondertekend en toegepast, ook door België. Die conventie biedt in zijn ogen een internationaal beleidskader voor taalvariëatie, voor alle drie de gemeenschappen van België, alsook voor de Nederlandse taalgemeenschap zoals die door de Taalunie wordt overdekt. Dat laatste is echter pas wanneer Nederland deze conventie geratificeerd heeft. Quod non.

150 Een en ander levert, om het voorzichtig uit te drukken, een gevarieerd beeld op van contrasterende visies en beleidsuitgangspunten. In positieve zin kan gesproken worden over een caleidoscoop aan kleurrijke opvattingen, in negatieve zin over een labyrint van versnipperde meningen. Er wordt vaker in metaforische zin gesproken over het Nederlandse taallandschap en het taalgebied kan geografisch fraai worden ingedeeld in dialectgebieden, met aandacht uiteraard voor de landsgrenzen, het Fries, Brussel en de taalgrenzen. Het inkleuren van het streektaalbeleid zou onmogelijk zijn, als er al een geschikte kleur beschikbaar is, alhoewel het onderscheid Nederland Vlaanderen haarscherp is, alleen al door het feit dat Handvest 148 aan de Nederlandse zijde geratificeerd is en aan Belgische zijde niet.

In het slotwoord sprak de politicus Guy Van Hengel nog lovende woorden over het Brussels, vooral ook in het licht van de historische, kosmopolitische en meertalige context. Zijn positieve visie op meertaligheid en de waarde ervan zou politiek gezien aanstekelijk genoeg moeten zijn om een uitweg te vinden in het taalvariatiebeleid. Taalvariatie en taalverscheidenheid verdienen een convergent en homogeen taalbeleid.

Alle bundels geven een mooi overzicht van wat er op dergelijke conferenties aan bod komt. Dat er blijkbaar een behoefte bestaat om beleidsmensen en mensen uit het veld samen te brengen, is te merken aan de jaarlijkse organisatie van een dergelijke dag. Ondertussen zijn er vier streektaalconferenties geweest. Het is de bedoeling dat deze conferenties een jaarlijks terugkerend evenement zullen worden. De Stichting Nederlandse Dialecten wil proberen deze conferenties in de toekomst te organiseren in samenwerking met diverse provinciale dialectorganisaties in Nederland en Vlaanderen. De streektaalconferentie van 2010 zal op 24 september plaatsvinden in Enschede met als thema ‘dialect in de zorg’. Meer informatie op www.nederlandsedialecten.be.

Roeland van Hout en Ton van de Wijngaard (red.); *Lang leve de dialecten. Streektaalbeleid in Nederland*. Roermond, Bureau Streektaal Nederlands-Limburg/Uitgeverij TIC, 2006. 110 blz.; EUR 12,50; ISBN 90-78407-11-5 (te bestellen bij het Huis voor de Kunsten Limburg, Pb. 203, 6040 AE Roermond)

Henk Bloemhoff en Piet Hemminga (red.), *Streektaal en duurzaamheid. bundel lezingen van de (inter)nationale streektaalconferentie gehouden op 25 mei 2007 in Noordwolde Oldeberkoop/Berkoop NL*, 2007. 120 blz.; EUR 12,50; ISBN 9789064661433 (te bestellen bij de Stichting Stellingwarver Schrieversronte, Willinge Prinsstraat 10, 8421 PE Berkoop/Oldeberkoop, info@stellingwarfs.nl, tel. (0031) (0)516-451108)

Roeland van Hout, Veronique De Tier, Jos Swanenberg (red.), *'Dialect, van schoot tot school?' Lezingen gehouden op de derde internationale streektaalconferentie in Rilland op 6 juni 2008*. Stichting Nederlandse Dialecten, Groesbeek 2009. 96 blz.; EUR 12,50; ISBN 97890386911. (te bestellen bij Erfgoed Brabant of via de Stichting Nederlandse Dialecten, Beukendreef 11, 9770 Kruishoutem, dialectendag@gmail.com)

Veronique De Tier, Roeland van Hout, Geert Dehaes (red), *'Taalvariatiebeleid! Lezingen gehouden op de vierde internationale streektaalconferentie in Brussel op 12 juni 2009*. Stichting Nederlandse Dialecten, Groesbeek en Variaties vzw, Gent. 88 blz. ; EUR 12,50; ISBN 978-90-73869-12-7. (te bestellen bij Ara! of bij de Stichting Nederlandse Dialecten, Beukendreef 11, 9770 Kruishoutem, dialectendag@gmail.com)

BOEKBESPREKING

Het Bargoens van Zele

De belangstelling voor het verleden is vandaag de dag zeer levend. De toenemende globalisering leidde tot een omgekeerde beweging, waarbij op het niveau van het volk of van de streek naar een eigen identiteit wordt gezocht. Tevens is in de voorbije decennia de aandacht van historici, lokale geschiedschrijvers, volkskundigen en heemkundigen verruimd, waarbij de aandacht voor het immateriële erfgoed is toegenomen. Want ook op het vlak van het immateriële erfgoed is de invloed van de schaalvergroting voelbaar, waarvan het wegwijnen van de dorpsgebonden dialecten een emanatie is.

Het hoeft dan ook geen verwondering te wekken dat binnen het historisch onderzoeksveld aandacht uitgaat naar het talig erfgoed dat een essentieel element vormt van de Vlaamse etnologie. Een blik op de inhoudstafel van tal van heemkundige tijdschriften onderstreept dat voldoende. In een aantal van die publicaties worden systematisch en volgens alfabet of volgens thema de dialectwoorden in het licht gesteld, met betekenis of uitspraakwijzingen erbovenop.

De grote belangstelling voor het talig erfgoed blijkt evenzeer uit de idiotica of dialectstudies die van de persen rollen, zoals het uitstekende Woordenboek van het Lokers dialect, van de hand van Marcel Pieters of *De Gruete Zilsen Dieksjonneier* van Roland De Beule en Karel van Malderen. Zelfs studies die al jarenlang op de plank lagen, worden nu uitgegeven, zoals de Inventaris van het dialect van Wieze, van de hand van wijlen Paul De Wolf, die op 22 november 2009 door de Oudheidkundige Kring “Allerheiligste San Salvator” Wieze werd voorgesteld.

Een heel aparte plaats binnen het talig erfgoed bekleedt het Bargoens. Het was een geheimtaal die de gebruikers ervan in staat stelde in het bijzijn van derden informatie uit te wisselen zonder dat hun boodschap door die ‘buitenstaander’ begrepen werd. Bargoens werd gesproken in onder andere Aalst, Amsterdam, Antwerpen, Brussel, Gent, Kortrijk, Mechelen, Roeselare, Sint-Niklaas, Veurne. Een bijzondere plaats in het

Dictionnaire Burguensch
 A. *partois de Zee*

Antwerpen	Stempnyle
Appel	Pommerick
Armenul <i>cras</i>	Klampeus
Arml <i>paure</i>	Krot
Ein Armenu Dampelaer	Neu Krot verpajer
Arond	Quemerick

B.

Baes	Bol <i>du bol uit Ferre</i>
Bakker	Oeffflikker
Bakken	Oeffflikken
Bes	Bullst
Baenen <i>zambe</i>	Schreirs
Biechten	Keurensul
Biechstal	Keuselzitterick
Bier	Cravn
Boek	Nosteric
Boer	Bekker
Boom	Waurick

Bargoens bekleedt de variant van Zele die het Brigade werd genoemd, en in ruime mate het Bargoens van Sint-Niklaas en Roeselare heeft beïnvloed. Die wisselwerking legde Marcellijn De Wulf al bloot in zijn in 1980 verschenen publicatie over het Bargoens van Sint-Niklaas.

Het Bargoens kan terugblikken op een lange traditie. Al in het begin van de zestiende eeuw worden in Nederlandse teksten Bargoense woorden aangetroffen. Dat is het onder andere het geval in *Der Fielen Rabauwen, oft der Schalcken Vocabulaer*, dat in 1563 verscheen en waarin een 180-tal Bargoense woorden zijn opgenomen. De geheimtaal was zeer populair bij mensen die een ambulante handel voerden, zoals marktkramers en leurders, maar ook bij vrijbuiters en rovers.

Dat het Bargoens in Zele zich kon ontwikkelen is niet zo vreemd. De regio Zele – Hamme was nog maar een eeuw geleden gebrandmerkt als behorend tot de armsten van heel Vlaanderen. De journalist August De Winne, die voor *Le Peuple* schreef, maakte toen dit verslag over de wijk 't Eindeken : *“de huizen tellen een voorkamer die ook keuken en slaapkamer is een achterkamer waar het weefgetouw en spinrad staat”*. Gezinnen met meer dan vijf kinderen, zo stelde De Winne, moesten de dag doorkomen met wat brood en cichorei, 's morgens, wat aardappelen met uien 's middags en 's avonds wat karnemelk.

In zijn studie d.d. 1932 over geheimtalen schreef de Nederlandse auteur J.G. Moormann :

“ Men weet, dat in het land van Waes en in geheel het distrikt van Dendermonde het Vlaemsch over het algemeen de tael der gemeenzame gesprekken is; en nochtans is het juist in die streek, en byna in haer middelpunt, dat men eene bevolking aantreft, wier spraek noch uit het Vlaemsch, noch uit het Hoogduitsch, is voortgesproten. Zij spreekt geen byzonder dialect, maer een regt mengelmoes, deels van uitheemsche, deels van eigene woorden, die zij zelve heeft gevormd. De gemeente Zele, gelegen tusschen Dendermonde en Lokeren, tusschen de rivieren de Schelde en de Durme, is de verblijfplaats dier vreemdsprekenden; niet het dorp, maer twee daer aen grenzende gehuchten, eene bevolking van omtrent drie duizend inwooners bevattende, en door het dorp gescheiden zijnde, hoewel er geen enkele Zelenaer zij, die deze tael niet versta, zonder die nochtans te kunnen spreken. “

Die twee daaraangrenzende gehuchten, waarover Moormann het heeft, zijn de wijken Kouter en Zandberg, waar de bewoners niet meer wisten van welk hout pijlen te maken. Wanneer de situatie sociaaleconomisch zo goed als uitzichtloos is, zijn er twee uitwegen om toch te overleven. Eén ervan is kiezen voor criminaliteit. De andere weg om uit armoede te ontsnappen, is zelf initiatief nemen om op een eerlijke manier aan de kost te komen. De opkomst en de bloei van de naaldkant in Zele is daarvan één exponent. Anderzijds kozen veel Zelenaars voor de ambulante handel, of om het iets minder eufemistisch te zeggen : marktkramen en leuren.

Vooraf bij de ambulante handel zijn het afdingen en het maken van prijsafspraken belangrijke elementen. En dan is het zeer handig dat onderlinge conversaties kunnen gebeuren zonder dat de klant zelf daarin kan tussenkomen of er iets van begrijpt. Een eigen taal of jargon biedt daarvoor uitkomst.

Een aparte taal komt wel meer voor dan op het eerste gezicht lijkt. Ik wil het hier niet hebben over het Wetstratees. Maar wel over de vaststelling dat onze jeugd zonder problemen de esoterische toverspreuken van de Harry Potterverhalen begrijpt ook al snappen ze geen jota Latijn. Ik refereer ook even aan het bijzondere taaltje dat Richard Adams de konijnen van Waterschapsheuvel in de mond legde.

De betekenis van die vreemdklinkende woorden kan wel uit de context afgeleid worden, maar doen bij een eerste lezing toch heel vreemd aan. Datzelfde geldt onverminderd voor het Brigade waarvan de bevolking in Zele zich bediende.

Om een voor buitenstaanders niet bestemd bericht door te geven werden bestaande woorden verbasterd of een nieuwe afgeleide betekenis gegeven. Het inschakelen van leenwoorden is daarbij eveneens een beproefd instrument. Hoe dat allemaal in elkaar steekt, onderzocht en verklaart Paul Van Hauwermeiren in zijn zopas gepubliceerde studie *Treuvelde gij Brigade? Bargoens van Zele in literaire teksten*. Zo staat hij stil bij de invloed van bijvoorbeeld het Jiddisch of het Picardisch op het Bargoens.

Ook verduidelijkt de auteur specifieke afleidingen, die in het Bargoens van Zele zeer aanwijsbaar zijn. Een aantal voorbeelden maakt dat duidelijk. Een vogel vliegt en wordt dus in het Brigade een vliegerik.

Een vis zwemt en in het Brigade wordt dat dus een zwemmerik. Een kelder is diep en heet dus een dieperik. Er zijn ook onomatopeën, zoals ploemp, dat water betekent. Antwerpen, de stad aan het water, heet dus de ploempvyle.

Maar niet alle Bargoense woorden zijn zo eenvoudig te begrijpen. Het zou voor buitenstaanders te gemakkelijk zijn de lingua franca van de ambulante handel te doorgronden.

We mogen niet uit het oog verliezen dat het Bargoens niet echt een volwaardige taal is. De woordenschat was zeer beperkt en bovendien ontbreekt een stringente zinsbouw. Dat neemt niet weg dat het Bargoens voor de gebruikers ervan een uitstekend communicatiemiddel betekende. Niettemin leidden de sobere woordenschat en de open zinsconstructies ertoe dat de optekening ervan hoofdzakelijk beperkt bleef tot de woordenlijsten.

Het Brigade vormt daarop een uitzondering. Niet omdat het Brigade wel een volwaardige taal zou zijn, maar wel omdat een aantal literaire teksten in het Brigade zijn omgezet. Op die manier wordt ook de context van de woorden duidelijk. Voor het Roeselaars Bargoens is dat in veel mindere mate het geval. We verwijzen in dat verband naar het werk van Willem De Hazelt, waarin Peegie lessen Bargoens krijgt. De vier in het Brigade 'hertaalde' teksten zijn : de parabel van de verloren zoon; het Gentse volksverhaal Jelle en Mietje; een drinklied en het verhaal van Jan Praet en zijn bende.

Die werken zijn verspreid bewaard. Paul Van Hauwermeiren uit Affligem heeft die teksten opgespoord, samengebracht, ontleed, ontrafeld en uitgelegd. In een uitgebreide inleiding wordt stilgestaan bij de woordsoorten, de herkomst van de woorden, de woordbetekenissen en woordvelden, de geografische verspreiding en het syntactisch en tekstueel verband. Vervolgens volgen de vier teksten die gecontextualiseerd worden. De teksten zijn integraal opgenomen, weliswaar in twee versies : in het Bargoens en hertaald in het Nederlands. Na elke tekst volgt een alfabetische woordenlijst met de Bargoense woorden en hun Nederlandse equivalent.

Het samenbrengen van die basisbronnen voor het Brigade en de duiding ervan betekent voor de in het Brigade en het Bargoens in het algemeen geïnteresseerde vorser een enorme hulp. Die meerwaarde en de bekommernis om die bronnen binnen ieders handbereik te brengen overtuigde het provinciebestuur van Oost-Vlaanderen om de studie van Paul Van Hauwermeiren te publiceren.

Als toemaatje werd bij de uitgave een thans nog onbekende, omstreeks 1865 samengestelde, woordenlijst Brigade – Nederlands toegevoegd : *Dictionnaire Burgoensch patois de Zele*.

Net zoals de Durme, de vlasbewerking, de Sint-Ludgeruskerk, de klodden, de herberg Sint-Antonius, de bende van Jan Praet is ook het Bargoens een “lieu de mémoire” van Zele. De publicatie van de vier literaire teksten in het Brigade van Zele zal ongetwijfeld bijdragen om dat uitgesproken cultureel erfgoed niet onbesproken te laten. Het reikt alvast de bronnen aan voor verder onderzoek.

De publicatie kreeg de titel *Treuveldde gij Brigade ? Bargoens van Zele in literaire teksten* en is van de hand van Paul Van Hauwermeiren. Het telt 172 bladzijden en is fraai geïllustreerd. Geheel getrouw aan de strategische doelstelling van het provinciebestuur om een ruime toegang tot het cultuuraanbod te waarborgen, is de verkoopprijs ook zeer democratisch gehouden, meer precies € 10. het boek kan besteld worden bij het provinciebestuur van Oost-Vlaanderen, Dienst Erfgoed en is ook in het Museum Zeels Erfgoed verkrijgbaar.

Ignace Van Driessche

Treuvelede gij Brigade?

Bargoens van Zele in literaire teksten

Paul Van Hauwermeiren

159

MIECHELS FOKT TREUVELEN
BEI E SJOLLEKE LADDERDEDOEË.

MEDEDELINGEN

Publicatie

**Studiedag op 2 oktober 2010
te Poperinge**

**Tentoonstelling 3-10 oktober
2010 in de Gasthuiskapel te
Poperinge**

TABAKSNIJVERHEID IN DE WESTHOEK

Huismerk van de tabaksfabriek
Cnapelynck te Poperinge in 1820

UNIEK PROJECT

Een nagenoeg verdwenen nijverheid in de Westhoek

In 1678 werd tussen Spanje en Frankrijk het verdrag van Nijmegen gesloten waardoor Poperinge samen met Frans-Vlaanderen onder Frankrijk kwam. De grenzen waren evenwel niet dezelfde als nu. Er volgden meerdere grenscorrecties. Bij het verdrag van Utrecht in 1713 kwam Poperinge onder het Oostenrijks bestuur. In 1744 werden de Poperingenaars opnieuw Franse staatsburgers tot ze in 1748 bij de vrede van Aken terug onder de Oostenrijkse kroon kwamen tot aan de inlijving van Vlaanderen bij de Franse Republiek in 1794.

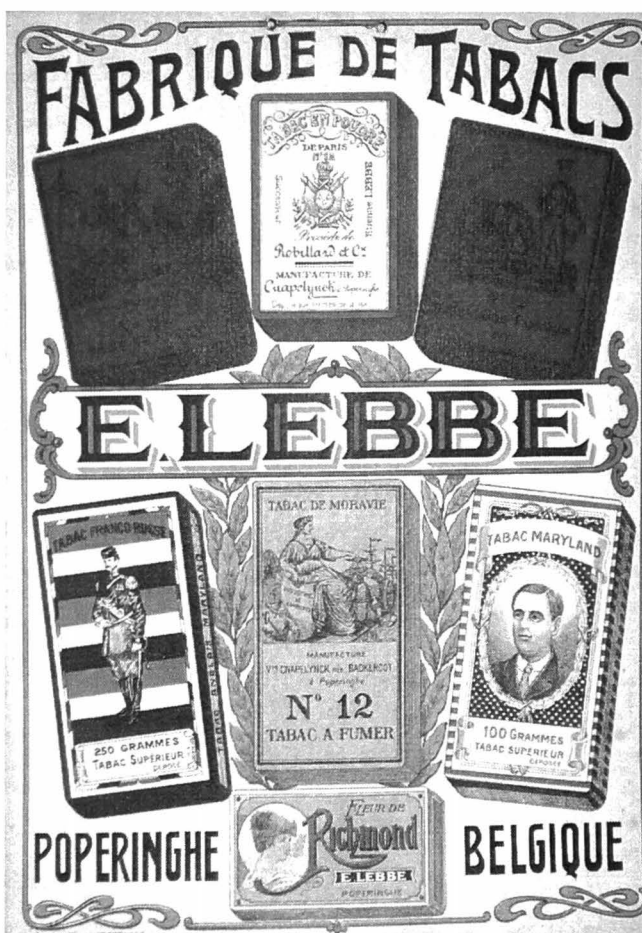
In de talrijke grensherbergen mocht de tabak tijdelijk vrij verhandeld worden. De verkoop van tabak bleek een verrijkende onderneming. Ook het smokkelen van tabak naar Frankrijk bleek heel winstgevend, zeker na de nationalisatie van de tabaksverwerking door Napoleon.

In de Westhoek werd er veel tabak geteeld. Dit wordt bevestigd door grondig archiefonderzoek. Er ontstonden meerdere tabaksfabrieken en elk dorp had zijn tabakskerver. De tabaksnijverheid werd een belangrijke bedrijvigheid in de Westhoek.

Het project Tabaksnijverheid in de Westhoek heeft aandacht voor

de stielkennis bij de tabaksteelt, het vakmanschap bij het kerven en verpakken van rooktabak, het vervaardigen van snuif, sigaren en kauwtabak. Een oude tabakswinkel en een unieke collectie tabaksverpakkingen van fabrikanten uit de Westhoek geven de sfeer van vroeger weer.

UNIEK PROJECT

Inlichtingen:

Johan Adriaen, Elkenkappersdreef 2, 8972 Poperinge,
0498-10 40 90

Mark Adriaen, mark.adriaen@telenet.be

Volkskunde

Met steun van de
Vlaamse overheid

Provincie
West-Vlaanderen
Door mensen gedreven

CO₇

ERFGOEDCEL

Het Huis van Alijn stelt voor: nieuwe DVD en publicatie: Gent in bewegend beeld

Met *Gent in bewegend beeld* brengt het Huis van Alijn uniek historisch beeldmateriaal samen op twee dvd's. Zoals de titel aangeeft, staat Gent centraal. Vijftien films werden geselecteerd uit het rijke digitale filmarchief van het Huis van Alijn. Dit archief telt meer dan 250u bewegend beeld, in hoofdzaak familiefilm. De gekozen super 8, 8mm, 9,5mm en 16mm-films tonen uiteenlopende facetten van het dagelijks leven in Gent tussen de jaren 30 en de jaren 80. Ze laten de stad zien zoals ze door haar filmende bewoners en bezoekers in beeld is gebracht. Van Gentse feesten, historische stoeten, buurtfeesten en markten tot dagelijkse taferelen over het leven in de stad.

Deze films werden eerder getoond in de gelijknamige tentoonstelling en zijn nu gebundeld in deze uitgave. *Gent in bewegend beeld* toont het Gent van vroeger zoals we het niet meer kennen, het Gent zoals we het al vergeten waren of het Gent waarmee we vertrouwd zijn.

Het Huis van Alijn dankt de bruikleengevers die hun films ter beschikking stelden aan het museum. Dankzij hen is deze DVD en publicatie mogelijk. De informatie verstrekt door de filmmakers of diegenen die de films bewaren, vormt de basis voor deze publicatie. De verhalen en herinneringen werden zorgvuldig genoteerd en waar mogelijk historisch geduid en aangevuld met ander bronnenmateriaal. In deze publicatie komen de verhalen en de beelden samen. De tekst biedt boeiende achtergrondinformatie en vestigt de aandacht van de kijker op bijzondere details.

De originele films hebben geen klankband. Speciaal voor deze uitgave gaf het Huis van Alijn opdracht aan de Gentse componist Philippe de Chaffoy om muziek te componeren bij de beelden.

'*Gent in bewegend beeld*' is na 'Notities bij het kijken' de tweede uitgave van het Huis van Alijn die het digitale filmarchief als bron heeft. De collectie is onuitputtelijk en enorm rijk. Wordt vervolgd!

DVD (154 min.) en publicatie: € 19,95.

COLOFON

Gent in bewegend beeld is een uitgave van het Huis van Alijn vzw.
Concept en samenstelling: Sylvie Dhaene, Sarah Eloy en Greet Vanderhaegen
Beeldselectie en -montage: Greet Vanderhaegen
Interviews en telisten: Sarah Eloy
Eindredactie: Sylvie Dhaene en Nele Van Uytzel
Muziek: Philippe de Chaffoy
Druk: Geers Offset, Gent
met de financiële steun van de Vrienden van het Huis van Alijn vzw

163

Het Huis van Alijn Kraanlei 65 9000 Gent

T 09.269.23.50
F 09.269.23.58
info@huisvanalijn.be
www.huisvanalijn.be

EVEN VOORSTELLEN:

De BIBLIOTHEEK van de KONINKLIJKE BOND DER OOST-VLAAMSE VOLKS- KUNDIGEN

Zoek je documentatie i.v.m. volksgebruiken en feesten? Wil je meer weten over voorwerpen en curiosa allerlei uit het dagelijkse leven? Ben je op zoek naar gegevens over het beroep of ambacht van je grootouders? Maken sprookjes, volksverhalen, sagen en legenden je nieuwsgierig? Of vertellen liederen je meer over gevoelens en situaties van vroeger? Voor welke ziekte werd deze of gene heilige nu weer aangeroepen? Hielpen daar geen andere middeltjes?

Zovele en nog oneindig meer vragen duiken op wanneer je gaat speuren in de geschiedenis van het persoonlijk leven, van je familie, van een vereniging, van een dorps- of stadsgemeenschap, een bevolkingsgroep,...

De manier waarop mensen hun leven inrichten en vorm geven is hét studiegebied van de volkskunde !

Volkskundig onderzoek laat je toe meer te weten te komen over gebruiken en gewoonten, voorstellingen en tradities, voorwerpen en gebeurtenissen waar je zelf mee te maken hebt of uit andere streken en culturen.

Onze VOLKSKUNDIGE BIBLIOTHEEK wil je daar behulpzaam in zijn.

De raadpleging is gratis. Ontlenen kan enkel door leden van de KBOV. De leenperiode is drie weken, eventueel verlengbaar.

Naslagwerken, preciosa, losbladige werken en archivalia worden niet uitgeleend. Tijdschriften en grafisch materiaal worden slechts uitzonderlijk uitgeleend. Boeken, tijdschriften, enz. moeten worden aangevraagd; het publiek mag dus niet zelf de werken uit de rekken halen. De bibliothecaris Luc BEYENS of de bibliotheekbediende Liliane DE HAUWERE staan tot uw dienst.

DE COLLECTIE EN HAAR ONTSLUITING :

De bibliotheek is een wetenschappelijke bibliotheek, gespecialiseerd op het vlak van de volkscultuur.

Zij telt méér dan 15.000 boeken, meer dan 1.000 tijdschriftentitels, en een grote collectie documentatie.

De boeken staan opgesteld in open rekken volgens een numeriek klassement. Afzonderlijke nummerreeksen gelden voor de almanakken, licentieverhandelingen, werken i.v.m. kant en met reuzen, programmabrochures van feesten. Bibliografieën en naslagwerken staan afzonderlijk opgesteld.

Ontsluiting gebeurt via een:

- alfabetische steekkaartencatalogoog
- geografische steekkaartencatalogoog
- trefwoorden-steekkaartencatalogoog (volgens het internationaal volkskundig classificatiesysteem HOFFMANN_KRAYER)
- De BIBLIOTHEEK van de KONINKLIJKE BOND DER OOST-VLAAMSE VOLKSKUNDIGEN, participeert in CAGeWEB (Catalogus Gentse Wetenschappelijke Bibliotheken) en is lid van de VVBAD.

De tijdschriftencollectie, inclusief jaarboeken, bevat een 100-tal lopende titels. Een alfabetische standaardcatalogoog laat toe direct te zien of een bepaald tijdschriftnummer aanwezig is.

De documentaire collectie bevat een hele waaier uit het leven gegrepen papieren en prenten, zoals bijvoorbeeld: adreskaarten, affiches, bedevaartvaantjes, doodsbrieven, liederen, mannekensbladen, menukaarten, enz...

Er is voorts een knipselarchief, een fotoarchief, een reeks archieven van maatschappijen, en het archief van de Bond zelf.

Onze bibliotheek is gevestigd in de **Kraanlei nr 65 te Gent**
boven de kapel van **Het Huis van Alijn**
(voorheen Museum voor Volkskunde).

Ze wordt opengehouden door vrijwilligers
elke eerste en derde vrijdag
van 13.30 tot 16.30 u.
en de **tweede zondag van iedere maand,**
van 10.00 tot 13.00 u. (voor iedereen)
tel: **09 269 23 69** (tijdens de openingsuren)
en (enkel voor leden/abonnees) **na afspraak**
(niet op zaterdag en zondag)
met Luc Beyens, bibliothecaris
tel.: **09 226 52 05** of e-post: kbov@telenet.be

Gesloten van 15 juli tot 15 augustus, in de week voor Pasen en van
15 december tot 31 december

LEZERS SCHRIJVEN ...

In verband met het artikel: I. DEBRUYNE, *In memoriam: De Belgische Legerdienst (1913 - 1914): deel 1*, in *Van Mensen & Dingen*, VII, 1/2, 2009, blz. 76 - 86, graag het volgende:

In deze bijdrage is meermaals dezelfde storende *fout* geslopen. Telkens heeft de auteur het over *hamel* waar dat het eigenlijk *gamel* moet zijn voor het begrip *eetketeltje*!

Terloops: *een hamel* is een gecastreerde ram! Vandaar dat bij de volgende aflevering(en) van het artikel in kwestie dat brave dier best op stal wordt gelaten!

Marcel PIETERS (klas '52)

Voorzitter Heemkring DE SOUVEREINEN, Lokeren.